

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 36 (2010)

36

Δεκέμβριος
2010

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ελληνική

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

Κύπρος: Ο ρόλος της Εκκλησίας ~ Βρετανικές βάσεις ~ Η συζήτηση για την πολυπολιτισμικότητα ~ Η Βραζιλία στη Νότια Αμερική ~ Πολιτική αλλαγή στις δεκαετίες του '70 και του '80

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γρηγόρης Μολύβας (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Σεραφείμ Σεφεριάδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρης (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)

Συντονισμός έκδοσης Γρηγόρης Μολύβας - Αστέρης Χουλιάρης

Επισημονική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Γιάννης Βούλγαρης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Αλέξης Ηρακλείδης, Πάνος Καζάκος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβη, Χρήστος Λυρινιτζής, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Άλκης Ρήγος, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκάλης, Κώστας Υφαντής, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αιόλου 42-44, 10560, Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Τηλ.-fax 210-3614298. e-mail: hpsagr@gmail.com. Γραμματεία: Βασιλίας Ρώγγας

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Πίνακας εξωφύλλου: Christopher Bliss, *New York*.

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (50 Ευρώ).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>)

eurozine

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ρ. Βασιλάκη	Πολυπολιτισμικότητα και αντιεθνικός λόγος στη σύγχρονη Ελλάδα: <i>Μια κριτική επισκόπηση</i>	5
Γ. Κατσουρίδης	Η Εκκλησία της Κύπρου ως φορέας ιδεολογικών και πολιτικών διεργασιών	37
Α. Στεργίου	Οι βρετανικές βάσεις ως παράγοντας ατελούς αποαποικιοποίησης της Κύπρου	72
Σ. Πετρόπουλος	Η ηγεμονία της Βραζιλίας στη Mercosur και στη Νότια Αμερική	92
Σ. Ι. Σεφεριάδης	Ο άδελος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974). <i>Προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο</i>	119
Χ. Δ. Τάσσης	Ημιτελείς μετασχηματισμοί και δυσεπίλυτες αντιφάσεις του προδικτατορικού πολιτικού συστήματος: Σκέψεις για τη συγκρότηση και την ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ	134

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Ν. Σούζας	Erik Neveu, <i>Κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων και ιστορίες κινημάτων από το Μεσαίωνα μέχρι σήμερα</i>	159
Κ. Σπανού	Edoardo Ongaro, <i>Public Management Reform and Modernization. Trajectories of administrative change in Italy, France, Greece, Portugal and Spain</i>	161
Α. Χουλιάρης	Alexis Heraclides, <i>The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies</i>	165
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών:		168

Μόλις κυκλοφόρησε

ERIC HOBSBAWM

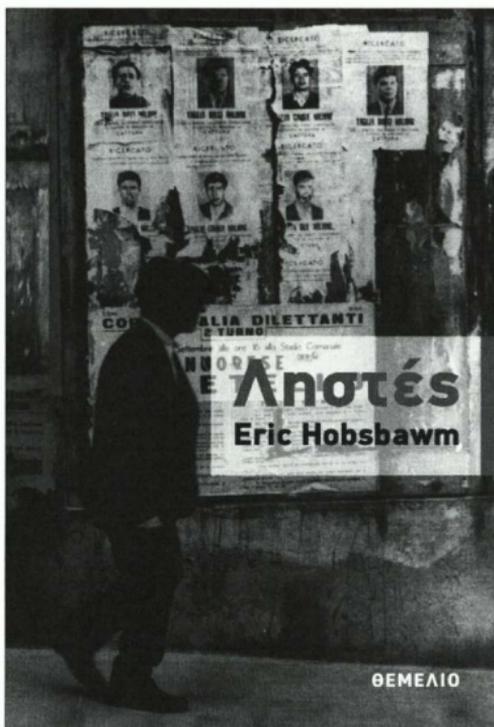
ΛΗΣΤΕΣ

Μετάφραση:
ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΡΚΟΥΛΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ISBN 978-960-310-348-6

Σελίδες 264 + 24 φωτ.

Ο Hobsbawm, στο κλασικό πλέον βιβλίο του, περιγράφει τον κοινωνικό ληστή ή τον εξεγερμένο παράνομο. Τέτοιοι ληστές και παράνομοι δε θεωρούνται από την κοινή γνώμη εγκληματίες, αλλά υπερασπιστές της κοινωνικής δικαιοσύνης, εκδικητές ή αγωνιστές μιας πρωτόγονης αντίστασης, τα δε κατορθώματά τους έχουν δοξαστεί και διασωθεί στην ιστορία και το μύθο. Αν η πρώτη έκδοση (1969) των Ληστών στάθηκε η αφετηρία για τη γρήγορη ανάπτυξη της ληστρικής ιστορίας στις σύγχρονες σπουδές, τούτη η νέα, σημαντικά επανυξημένη κι αναθεωρημένη έκδοση του βιβλίου έρχεται σε μια στιγμή που η γοργή αποσύνθεση της κρατικής εξουσίας σε πολλά μέρη του κόσμου, και η σημαντική κάμψη στην ικανότητα ακόμα και ισοχυρών κι ανεπτυγμένων κρατών να συντηρήσουν το επίπεδο «νόμου και τάξης» που είχαν στον 19ο και 20ό αιώνα, δημιουργούν και πάλι τις ιστορικές συνθήκες όπου μπορεί να επανεμφανιστεί η ληστεία.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΕΘΝΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

*Ρόζα Βασιλάκη**

Το κείμενο εξετάζει τη διάρθρωση και τις ιδεολογικές και θεωρητικές αναφορές του λόγου περί «διαφοράς», όπως διαμορφώνεται κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες στο ελληνικό πολιτικό πεδίο, διακρίνοντας αναλυτικά τα δύο ρεύματα που διεκδικούν ιδεολογική αυθεντία στο συγκεκριμένο πεδίο: τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και τους κοινωνικο-πολιτικούς σχηματισμούς του αντιεξουσιαστικού χώρου και της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Ο λόγος αυτός, ετερογενής και με εν μέρει αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις, στέκεται κριτικά απέναντι στον εθνικισμό και στις υποτιθέμενα «καθαρές», «αυθεντικές» κατηγορίες αξιολόγησης με βάση τις οποίες διακρίνει τους ανθρώπους. Αποπειράται να προτείνει νέους, εναλλακτικούς, μετα-εθνικιστικούς τρόπους για την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών, με στόχο την καλύτερη συμβίωση για όλες τις κοινωνικές ομάδες, την προώθηση της ανεκτικότητας, την αναγνώριση της διαφοράς, την εξάλειψη των ανισοτήτων, τη διεύρυνση της συμμετοχής των υποκειμένων στη διαχείριση της εξουσίας ή ακόμη και τη συλλήβδην αλλαγή των σημερινών κοινωνικών δομών. Επιχειρούμε, έτσι, να ανιχνεύσουμε τους φορείς του λόγου αυτού, να αναδείξουμε τις κατηγορίες και τις αντιφάσεις του, να διαχωρίσουμε τις τάσεις που τον συνθέτουν εστιάζοντας στη διαλογική τους διαμόρφωση, να περιγράψουμε το περιβάλλον μέσα στο οποίο παράγεται και να αναρωτηθούμε για τις συνέπειες της κοινωνικής του διάχυσης.

Κατά την τελευταία δεκαεπενταετία μια σημαντική αλλαγή έχει επέλθει στον δημόσιο πολιτικό λόγο στην Ελλάδα: ο εθνικιστικός λόγος, ως κυρίαρχη έκφραση και ως λόγος πολιτικής ορθότητας, ως προτεραιότητα των κρατικών πολιτικών αλλά και ως επιλογή των πολιτικών υποκειμένων, έχει χάσει το πολιτικό προβάδισμα, τη συμβολική αίγλη που φαινόταν να απολαμβάνει κατά τη δεκαετία του 1990 (με κορυφαία έκφρασή του το λεγόμενο «Μακε-

* Η Ρόζα Βασιλάκη είναι διδάκτορας Ιστορίας της Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Παρίσι) και υποψήφια διδάκτορας Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Bristol (Αγγλία).

δονικό ζήτημα».¹ Ένας νέος λόγος πολιτικής ορθότητας έχει αντικαταστήσει το εθνικιστικό πνεύμα που κυριαρχούσε στις πολιτικές, κοινωνικές και ιστορικές προσεγγίσεις, τουλάχιστον σε επίπεδο ρητορικής; η πολυπολιτισμικότητα. Ο όρος, μέχρι πρότινος άγνωστος εκτός του ακαδημαϊκού χώρου, χρησιμοποιείται στις μέρες μας όλο και πιο συχνά, τόσο για να περιγράψει μια κοινωνική σύνθεση με κύριο στοιχείο τον πολιτισμικό πλουραλισμό όσο και για να χαρακτηρίσει πολιτικές που επιδιώκουν τη διαπολιτισμική κατανόηση, τον σεβασμό ή την προστασία της διαφοράς. Είτε ως μέρος των διακηρύξεων των πολιτικών κομμάτων είτε ως μέρος των κυβερνητικών πολιτικών των τελευταίων χρόνων είτε ως μέλημα για τις τοπικές αυτοδιοικήσεις είτε ως μέρος του τηλεοπτικού πεδίου και των μέσων μαζικής επικοινωνίας, η πολυπολιτισμικότητα φαίνεται ότι καταλαμβάνει όλο και περισσότερο χώρο στη συνείδηση της νεοελληνικής κοινωνίας. Τι έχει συμβεί, όμως, ώστε ο εθνικιστικός λόγος να αυτολογοκριθεί, να παραμεριστεί και να μετακινηθεί στα άκρα του πολιτικού και κοινωνικού φάσματος;

Βεβαίως, η ίδια η αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών ανέδειξε την πολιτι-

1. Σε σχέση με τις θεωρητικές προσεγγίσεις του εθνικισμού, κλασικά έργα θεωρούνται τα: E. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992. E.J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994. E. Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, Κατάρτι, Αθήνα 1999. Μ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997. M.C. Nussbaum, *Υπέρ Πατρίδος. Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός*, Scripta, Αθήνα 1999. J. Hutchinson - A.D. Smith (επιμ.), *Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 1994. Ν. Μουζέλης, *Ο Εθνικισμός στην Ύστερη Ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994. Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, Κατάρτι, Αθήνα 1996. Συγκεκριμένα για τη συζήτηση περί του ελληνικού εθνικισμού και της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, βλ. Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997. R. Beaton - D. Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, Centre for Hellenic Studies, King's College, Ashgate, Λονδίνο 2009. A. Pollis, «Greek National Identity: Religious Minorities, Rights and European Norms», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 10, 1992, σ. 171-195. Για το Μακεδονικό ζήτημα, βλ. L. Danforth, *Η Μακεδονική Διαμάχη. Ο Εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995. Αικ. Μιχαλοπούλου - Π. Τσάρτας - Μ. Γιαννιτσπούλου - Π. Καφετζής - Ευ. Μανώλογλου, *Μακεδονία και Βαλκάνια*, ΕΚΚΕ-Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998. Α. Σκουλαρίκι, «Au nom de la nation. Le discours publique en Grèce sur la question macédonienne et le rôle des médias (1991-1995)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université Paris II, Μάρτιος 2005. V. Coufoudakis - H.J. Psomiades - A. Gerolymatos (επιμ.), *Greece and the New Balkans-Challenges and Opportunities*, Pella, Νέα Υόρκη 1999. M. Herzfeld, *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation State*, Routledge, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1997. Β. Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από τον Διαφωτισμό στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.

σμική διαφορά, κυρίως με αφορμή τις μεγάλες μεταναστεύσεις πληθυσμών κατά την τελευταία δεκαπενταετία. Η μαζική παρουσία οικονομικών μεταναστών και προσφύγων στην Ελλάδα αμφισβήτησε, διά της εμπειρίας, το εθνικιστικό αφήγημα περί πολιτισμικής ομοιογένειας της χώρας και έγινε το όχημα για την εκδήλωση και την αναγνώριση των πολλαπλών συνειδητών πολιτισμικών διαφορών που χαρακτηρίζουν τις μετανεωτερικές κοινωνίες. Ωστόσο, προτού η πολυπολιτισμικότητα γίνει κοινή έκφραση για το σύνολο του πολιτικού κόσμου και χωρίς να παραγνωρίζεται η παραδοσιακά κριτική στάση της Αριστεράς απέναντι στον εθνικισμό, ορισμένες κοινωνικές δυνάμεις που δραστηριοποιούνται εκτός των καθιερωμένων πολιτικών θεσμών, αμφισβήτησαν, με την έμπρακτη δράση τους και την πίεση που άσκησαν, την πίστη στη μονοπολιτισμική σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας. Οι κοινωνικές αυτές δυνάμεις, συγκροτημένες κυρίως σε οργανώσεις, επεξεργάστηκαν και, κυρίως, εκλαΐκευσαν σε μεγάλο βαθμό τις έννοιες της διαφοράς, της ετερότητας και της οικουμενικότητας της ανθρώπινης φύσης. Με την έμπρακτη παρέμβασή τους συνέβαλαν ώστε το ελληνικό κοινωνικό περιβάλλον να αναμετρηθεί –όχι βεβαίως χωρίς τις αναμενόμενες αντιδράσεις– με νέες λογικές αξιολογήσεων της διαφορετικότητας και να αναστοχαστεί τη διαχείρισή της στα πλαίσια των αντιφάσεων που δημιουργούν οι ανακατατάξεις της οικονομικής και πολιτιστικής παγκοσμιοποίησης.

Το κείμενο αυτό εξετάζει τη διάρθρωση και τις ιδεολογικές και θεωρητικές αναφορές ενός πολυφωνικού λόγου σε εξέλιξη, που διαμορφώνεται κυρίως κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες στο ελληνικό ιδεολογικο-πολιτικό πεδίο. Ο λόγος αυτός, ετερογενής και με αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις, στέκεται κριτικά απέναντι στον εθνικισμό και στις υποτιθέμενες «καθαρές», «αυθεντικές» κατηγορίες αξιολόγησης με βάση τις οποίες αυτός διακρίνει τους ανθρώπους. Αποπειράται να προτείνει νέους, εναλλακτικούς, μετα-εθνικιστικούς τρόπους για την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών, με στόχο την καλύτερη συμβίωση για όλες τις κοινωνικές ομάδες, την προώθηση της ανεκτικότητας, την αναγνώριση της διαφοράς, την εξάλειψη των ανισοτήτων, τη διεύρυνση της συμμετοχής των υποκειμένων στη διαχείριση της εξουσίας ή, ακόμη, και τη συλλήβδην αλλαγή των σημερινών κοινωνικών δομών. Το κείμενο επιχειρεί να ανιχνεύσει τους φορείς του λόγου αυτού, να αναδείξει τις κατηγορίες και τις αντιφάσεις του, να διαχωρίσει τις τάσεις που τον συνθέτουν εστιάζοντας στη διαλογική τους διαμόρφωση, να περιγράψει το περιβάλλον μέσα στο οποίο παράγεται και να αναρωτηθεί για τις συνέπειες της κοινωνικής του διάχυσης. Εμμένει, δηλαδή, σε ζητήματα ιδεολογίας και θε-

ωρητικών αναφορών του λόγου περί πολυπολιτισμικότητας και αντιεθνικισμού και όχι στη λεπτομερή εξέταση των δομών και της δράσης των φορέων που τον εκφέρουν.

1. ΤΑ ΚΥΡΙΑΡΧΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΕΚΦΟΡΑΣ ΑΝΤΙ-ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Δύο ρεύματα μπορούν να διακριθούν στην έμπρακτη κριτική και δράση κατά του εθνικισμού, δύο τάσεις που μοιράζονται την ανησυχία και τα αιτήματα για χειραφέτηση των κοινωνικών υποκειμένων, για διεύρυνση της συμμετοχής ή ανακατανομή της εξουσίας υιοθετώντας κοινές πρακτικές, όπως η έμπρακτη αλληλεγγύη υπέρ των κοινωνικών ομάδων που υποστηρίζουν. Ωστόσο, οι τάσεις αυτές εμπνέονται από θεωρήσεις της κοινωνίας με διαφορετικό προσανατολισμό, τόσο σε σχέση με τον τρόπο που προσλαμβάνουν και αναλύουν την παρούσα κοινωνία όσο και σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο παρεμβαίνουν σε αυτή και σκοπεύουν να την αλλάξουν (είτε με κριτήριο την πολιτισμική ταυτότητα του υποκειμένου είτε με κριτήριο τον ταξικό του προσδιορισμό). Το πρώτο ρεύμα περιλαμβάνει τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις [ΜΚΟ] που εστιάζουν στη διεκδίκηση δικαιωμάτων και εμπνέονται από τη σχετικά πρόσφατη θεωρητική συζήτηση γύρω από το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών· το δεύτερο περικλείει τους κοινωνικο-πολιτικούς σχηματισμούς του αντιεξουσιαστικού χώρου και του χώρου της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς που εμπνέονται από τη μαρξιστική θεωρητική παράδοση. Οι δύο αυτοί τύποι οργανώσεων δεν διαφοροποιούνται τόσο από τη μορφή (ακτιβισμός) ή το αντικείμενο της δράσης τους (υποτελείς κοινωνικές ομάδες) όσο από τις ιδεολογίες από τις οποίες εμφορούνται και τις μακροπρόθεσμες επιδιώξεις τους (διορθωτικές κινήσεις στο πλαίσιο του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού συστήματος για τις πρώτες, ριζική αλλαγή του για τις δεύτερες).

Οι οργανώσεις που αποτελούν το επίκεντρο αυτής της ανάλυσης ανήκουν στην κοινωνιολογική κατηγορία της λεγόμενης κοινωνίας των πολιτών (επισημαίνεται ότι συχνά οι εκφραστές του αντιεθνικιστικού λόγου αρνούνται τη συμπερίληψή τους στον παραπάνω χαρακτηρισμό, ζήτημα που συζητείται παρακάτω) – με τον όρο αυτόν εννοούμε τις συλλογικές πρωτοβουλίες κοινωνικής παρέμβασης που διαχωρίζονται από το κράτος, την οικογένεια και την αγορά. Σύμφωνα με τον ορισμό του Κέντρου Κοινωνίας των Πολι-

τών [Centre for Civil Society] του Πανεπιστημίου LSE, η κοινωνία των πολιτών ορίζεται ως εξής:

«Η κοινωνία των πολιτών αναφέρεται στο πεδίο της μη πειθαναγκαστικής συλλογικής δράσης γύρω από κοινά ενδιαφέροντα, στόχους και αξίες. Θεωρητικά, οι θεσμοθετημένες μορφές της διαφέρουν από το κράτος, την οικογένεια και την αγορά, ωστόσο, εμπράκτως, τα όρια μεταξύ κράτους, οικογένειας και αγοράς είναι συχνά σύνθετα, θολά και διαπραγματεύσιμα. Η κοινωνία των πολιτών συνήθως περικλείει μια ποικιλία χώρων, παραγόντων και θεσμικών μορφωμάτων που διαφέρουν ως προς τον βαθμό τυπικότητας/επισημότητας, αυτονομίας και ισχύος. Η κοινωνία των πολιτών συχνά συμπεριλαμβάνει οργανισμούς, όπως καταχωρημένες φιλανθρωπικές οργανώσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις για την ανάπτυξη, κοινοτικές ομάδες, οργανώσεις γυναικών, θρησκευτικές οργανώσεις, επαγγελματικούς συλλόγους, εμπορικές ενώσεις, ομάδες αυτοβοήθειας, κοινωνικά κινήματα, επιχειρηματικές ενώσεις, συλλογισμούς και ομάδες συνηγορίας».²

Από την άλλη, ο όρος ΜΚΟ, ως μέρος του κοινωνικού χώρου της κοινωνίας των πολιτών, είναι σε ευρεία χρήση στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990 και έχει ταυτιστεί στον δημόσιο λόγο με την ανθρωπιστική δράση, την ενεργή υποστήριξη των εθνοτικών μειονοτήτων και των δικαιωμάτων τους αλλά και με τους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας. Για λόγους που έχουν να κάνουν τόσο με την ευρύτερη οικονομική και ηθική υποστήριξη που παρέχεται σε τέτοιες οργανώσεις αλλά και με την ισχύ των ρευμάτων του συρμού, ο όρος ΜΚΟ έχει αντικαταστήσει ευρέως τις ονομασίες των συλλογικοτήτων που δραστηριοποιούνται στο πεδίο του πολιτισμού, της αλληλεγγύης ή της βοήθειας, όπως οι «πολιτιστικοί» και οι «φιλανθρωπικοί» σύλλογοι.³

2. Βλ. <http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/introduction.htm>. Η βιβλιογραφία για την κοινωνία των πολιτών είναι εξαιρετικά πλούσια και παρουσιάζει αυξητική τάση τα τελευταία χρόνια: βλ., ενδεικτικά, την ενδιαφέρουσα συλλογή θεωρητικών κειμένων, J.A. Hall (επιμ.), *Civil Society. Theory, History, Ideas*, Polity Press, Cambridge 1996. Επίσης, για την κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα, βλ. τον κατατοπιστικό διαδικτυακό τόπο της Ένωσης Πολιτών για την Παρέμβαση, με άρθρα για τον ορισμό, το περιεχόμενο, τους στόχους, τις επιδιώξεις της κοινωνίας των πολιτών, αναφορές στην ελληνική πραγματικότητα και κατατοπιστική βιβλιογραφία: <http://www.paremvassi.gr/1g.htm>.

3. Αναλυτικοί κατάλογοι των ΜΚΟ που δρουν στην Ελλάδα σήμερα περιλαμβάνονται στα <http://www.onearth.gr/katalogos.htm> και <http://www.anthropos.gr/search.asp?Section=3> όπου μπορεί κανείς να αναζητήσει οργανώσεις βάσει της κατηγορίας δράσης ή της ονομασίας τους.

Στη συζήτηση που παρουσιάζεται εδώ γίνεται αναφορά στις ΜΚΟ που εστιάζουν τη δράση τους κυρίως στην υποστήριξη των δικαιωμάτων των εθνικών και εθνοτικών μειονοτήτων⁴ αλλά και, δευτερευόντως, στην υποστήριξη κάθε μειονοτικής κουλτούρας, με την ευρεία έννοια του όρου,⁵ με κυρίαρχα παραδείγματα για τα ελληνικά δεδομένα το Ελληνικό Παρατηρητήριο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και την Ελληνική Ομάδα για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων (που μοιράζονται τον ίδιο διαδικτυακό τόπο).⁶ Εξετάζονται επίσης οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου –αντιεξουσιαστικές, αντιρατσιστικές, αντιεθνικιστικές, υποστήριξης των δικαιωμάτων των μεταναστών ή/και των μειονοτήτων– που συνιστούν συγκροτημένη και με σημαντικό βάθος χρόνου ιδεολογική αντιεθνικιστική έκφραση (για τη συγκεκριμένη έρευνα μελετήθηκαν οι οργανώσεις: Αντιεξουσιαστική Κίνηση,⁷ Αντι-

4. Ακολουθούμε την κατηγοριοποίηση του W. Kymlicka, κύριου υποστηρικτή της παραχώρησης συλλογικών δικαιωμάτων σε ομάδες των οποίων οι εθνικές ή εθνοτικές κουλτούρες διαφέρουν από τον κυρίαρχο εθνικό πολιτισμό. Ο Kymlicka προβαίνει στον διαχωρισμό μεταξύ «πολυεθνικών κρατών» [multination states], στα οποία πηγή της πολιτισμικής διαφοράς είναι η ύπαρξη ιστορικών κοινοτήτων, σε έναν βαθμό θεσμικά ολοκληρωμένων, που κατοικούν σε συγκεκριμένο έδαφος, μοιράζονται διαφορετική γλώσσα και κουλτούρα και συμπεριλήφθηκαν σε εθνικούς σχηματισμούς με τη βία ή τη συναίνεσή τους, και «πολυεθνοτικών κρατών» [multiethnic states], των οποίων πηγή της πολιτισμικής διαφοράς είναι η ατομική ή οικογενειακή μετανάστευση· βλ. W. Kymlicka, *Multicultural citizenship*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1995/2003, σ. 10-26. Η διάκρισή του δεν είναι μόνο τυπολογική, αλλά έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση των διαφορετικών αιτημάτων των ομάδων αυτών και την ανανέωση του προβληματισμού γύρω από τις διαφορετικές πολιτικές που θα εξασφάλιζαν αναγνώριση αλλά και ουσιαστική ισονομία για τις διακριτές ομάδες του πληθυσμού.

5. Οι «μειονοτικές» αυτές κουλτούρες, ορίζονται στο σύνολό τους, κατά γενική παραδοχή της σχετικής βιβλιογραφίας, ως συλλογικές κοινωνικές ταυτότητες, όπως οι εθνοτικές, οι «φυλετικές», οι θρησκευτικές, οι έμφυλες και οι σεξουαλικές. Οι εν λόγω συλλογικές ταυτότητες έχουν διαφορετική σημασία τόσο για τους φορείς τους όσο και για τους άλλους, όπως εξηγεί ο Κ.Α. Αρπιάη, «Ταυτότητα, αυθεντικότητα και επιβίωση», στο Τ. Ταϊνλορ, *Πολυπολιτισμικότητα*, Πόλις, Αθήνα 1997, σ. 185.

6. Ο διαδικτυακός τόπος του Ελληνικού Παρατηρητηρίου για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και της Ελληνικής Ομάδας για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων είναι εξαιρετικά πλούσιος και κατατοπιστικός, περιέχει πληροφορίες για τις ίδιες τις οργανώσεις, τη δράση τους, δημοσιευμένα κείμενά τους, αναλυτική και συστηματική ανασκόπηση Τύπου και φιλοξενία άρθρων με σχετική θεματολογία, βλ. <http://www.greekhelsinki.gr/bhr/greek/index.html> και τον νέο διαδικτυακό τόπο με υλικό από την 1η Μαρτίου 2005, <http://cm.greekhelsinki.gr/index.php?sec=192>.

7. Ο διαδικτυακός τόπος της Αντιεξουσιαστικής Κίνησης περιέχει κείμενα, ειδήσεις και αφίσες της οργάνωσης και το μηνιαίο newsletter για την εφημερίδα *Βαβυλωνία*, βλ. <http://www.resistance2003.gr/el/news/>

ρατσιστική Πρωτοβουλία Θεσσαλονίκης,⁸ το ελληνικό παράρτημα της YRE - Youth Against Racism,⁹ η ομάδα Οδυσσέας και η Αντιεθνικιστική Κίνηση¹⁰). Για τη μελέτη του κριτικού απέναντι στον εθνικισμό λόγου χρησιμοποιήθηκε ως πρωτογενές υλικό κυρίως ο δημοσιευμένος ηλεκτρονικός λόγος των φορέων αυτών (άρθρα, ανακοινώσεις, δελτία Τύπου, παρεμβάσεις, απολογισμοί δράσεων, ηλεκτρονικά περιοδικά κ.λπ.) και, δευτερευόντως, όπου κρίθηκαν απαραίτητες περαιτέρω διευκρινίσεις, συζητήσεις-συνεντεύξεις με μέλη των οργανώσεων.

Η έννοια του διαδικτύου έχει ιδιαίτερη σημασία για τις εν λόγω οργανώσεις: όχι μόνον γιατί η άνθησή τους συμπίπτει χρονικά με τη διάδοση του νέου αυτού μέσου επικοινωνίας και πληροφορίας, ούτε μόνον επειδή οι οργανώσεις δημοσιεύουν στους ιδιαίτερους διαδικτυακούς τους τόπους το σύνολο σχεδόν των κειμένων τους, αλλά και γιατί η έννοια του δικτύου είναι κεντρική στον τρόπο που δομούνται και λειτουργούν οι συγκεκριμένες συλλογικότητες. Στις περισσότερες περιπτώσεις, πρόκειται για ευρωπαϊκά και παγκόσμια δίκτυα, μέρος των οποίων είναι και οι αντίστοιχες ελληνικές οργανώσεις. Πρόκειται για πλέγματα ανθρώπων, για φαντασιακές κοινότητες που συνδυάζουν τη διαζώση με την εικονική επικοινωνία με πρωτοφανή αμεσότητα, αφού υπερβαίνουν τόσο τους γεωγραφικούς (μπορούν να επικοινωνήσουν άμεσα ανά πάσα στιγμή) όσο και τους εθνικούς περιορισμούς λόγω της ίδιας της υπερεθνικής, διεθνούς φύσης τους. Σε ό,τι αφορά τις ΜΚΟ, πρόκειται για δίκτυα των οποίων τα μέλη έχουν εθελοντική και μη αμειβόμενη συμμετοχή –χωρίς αυτό να αποκλείει την ταυτόχρονη παρουσία κάποιων αμειβόμενων στελεχών που διεκπεραιώνουν κυρίως την οικονομική διαχείριση του οργανισμού και, κατά κύριο λόγο, την εξοικονόμηση πό-

8. Ο διαδικτυακός τόπος της Αντιρατσιστικής Πρωτοβουλίας Θεσσαλονίκης περιέχει κείμενα, ενημέρωση για την αντιρατσιστική και αντιεθνικιστική δράση στην Ελλάδα, το αρχείο του *Ενημερωτικού Δελτίου της Αντιρατσιστικής Πρωτοβουλίας Θεσσαλονίκης* και πληροφορίες για διεθνή δικτύωση με συναφείς οργανώσεις' βλ. http://www.geocities.com/antiratsistiki_protovoulia/ αλλά και τον νέο διαδικτυακό τόπο του Στεκιού των Μεταναστών (το οποίο διαχειρίζεται η οργάνωση) <http://www.socialcenter.gr/>

9. Ο διαδικτυακός τόπος της YRE φιλοξενεί κείμενα για το προφίλ και τη δράση της οργάνωσης αλλά και νέα σχετικά με την αντιρατσιστική δράση στην Ελλάδα' βλ. <http://www.geocities.com/yregreece/>

10. Η Αντιεθνικιστική Κίνηση φιλοξενεί στον διαδικτυακό της τόπο κείμενα της Οργάνωσης ή άλλων φορέων/συγγραφέων που εκφέρουν απόψεις με τις οποίες συμφωνεί' βλ. http://www.sitemaker.gr/antiethnikistik/page_GREEK_1.htm. Τα κείμενα είναι οργανωμένα σε θεματικές ενότητες κατά ηλεκτρονική σελίδα.

ρων, εφόσον οι οργανώσεις αυτές χρηματοδοτούνται εν γένει από ιδιωτικές πηγές και εξοικονομούν πόρους κυρίως από δωρεές. Λειτουργούν συνήθως ως παραρτήματα διεθνών οργανώσεων και φορέων. Όμως και οι οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου λειτουργούν ως δίκτυα, είτε ως ομπρέλες οργανώσεων που ομονοούν σε κάποια βασικά ζητήματα και οργανώνουν κοινές παρεμβάσεις είτε ως μέλη ευρύτερων ευρωπαϊκών ή διεθνών κινήματων. Ορισμένες τέτοιες συλλογικότητες μάλιστα, τονίζοντας ακριβώς αυτή τους τη διάσταση, επιλέγουν για την ονομασία τους τον όρο «δίκτυο» σε σχέση με αυτόν της «οργάνωσης» που παραπέμπει στις σκληρές δομές των οργανώσεων της Αριστεράς της προ του 1989 εποχής (π.χ. το Δίκτυο για τα Κοινωνικά Δικαιώματα). Αξιοσημείωτο στοιχείο, που ενισχύει τον χαρακτήρα των οργανώσεων ως μελών παγκόσμιων δικτύων, είναι η ύπαρξη ξενόγλωσσας έκδοσης (κατά κύριο λόγο αγγλικής και, δευτερευόντως, ισπανικής) του περιεχομένου των διαδικτυακών τους τόπων. Ο διεθνής τους όμως χαρακτήρας ενισχύεται και από τη θεματική ατζέντα τους –που συχνά είτε υπερβαίνει την ελληνική πραγματικότητα (ενασχόληση με διεθνή ζητήματα, όπως είναι, για παράδειγμα, το Παλαιστινιακό ή οι μειονότητες στο Ιράκ) είτε συνδέει τα ζητήματα που ανακύπτουν στην ελληνική κοινωνία με διεθνείς τάσεις (π.χ. την ανεργία με τις νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές ή τη μετανάστευση με την επικράτηση του πολυεθνικού κεφαλαίου). Ο διεθνής χαρακτήρας τους φαίνεται και από τις ίδιες τις κατά περίπτωση αντιεθνικιστικές ή πολυπολιτισμικές προσεγγίσεις τους που βρίσκονται σε συνάφεια με διεθνείς πολιτικούς ή/και επιστημολογικούς προβληματισμούς.

2. ΜΚΟ: ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΕΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΦΟΡΑ

Το πρώτο ρεύμα οργανώσεων –οι ΜΚΟ– εστιάζει κυρίως στην υποστήριξη των μειονοτικών ομάδων, οι οποίες προσδιορίζονται με βάση την πολιτισμική τους ταυτότητα: πρόκειται για ομάδες που αυτοπροσδιορίζονται ή αναγνωρίζονται ως εθνικές («τουρκική», «μακεδονική», «αρουμάνικη», «τσάμικη», αλλά και με τις ελληνικές μειονότητες εκτός συνόρων, στην Αλβανία και στην Τουρκία), για εθνοτικές μειονότητες (μετανάστες και κατά κύριο λόγο Αλβανοί και Ανατολικοευρωπαίοι), για ομάδες προσφύγων (άνθρωποι που ζητούν πολιτικό άσυλο στην Ελλάδα), για κοινωνικές ομάδες που προβάλλουν ως κυρίαρχα τα έμφυλα χαρακτηριστικά τους (συνεργασία με ομάδες γυναικών και φεμινιστριών) ή για ομάδες ανθρώπων με διαφορετικό σεξουαλικό προ-

σανατολισμό, με διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις (μουσουλμάνοι, καθολικοί, προτεστάντες, μάρτυρες του Ιεχωβά, νέα θρησκευτικά κινήματα/New Age). Πρόκειται επίσης για ομάδες εθνοτικές, που βιώνουν διακρίσεις λόγω προκαταλήψεων (όπως οι Εβραίοι ή οι Τσιγγάνοι) ή για κοινωνικές ομάδες ανθρώπων των οποίων η επιλογή και στάση ζωής έχει εμπράκτως αντιεθνικιστικό ή αντιπολεμικό περιεχόμενο, όπως οι αντιρρησίες συνείδησης. Το περιεχόμενο της δράσης τους είναι σε γενικές γραμμές παραπλήσιο με αυτό των οργανώσεων του αντιεξουσιαστικού χώρου, εφόσον απευθύνονται κατά βάση στις ίδιες κοινωνικές ομάδες αλλά και δραστηριοποιούνται βάσει κοινών κινήτρων (όπως η προστασία της διαφοράς από τις ομοιογενοποιητικές πρακτικές των σύγχρονων εθνικών κρατών, η αναγνώριση και η διεύρυνση των κοινωνικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων) ενώ, με μακροκοινωνιολογικούς όρους, τα παραπάνω ζητήματα θα μπορούσαν να συνοψιστούν στον προβληματισμό περί της μετάβασης των εθνικά ομοιογενών κρατών της νεωτερικότητας στα πολυεθνικά κράτη της μετανεωτερικότητας.

Οι ΜΚΟ και, ευρύτερα, οι πολλαπλές οργανώσεις που περιλαμβάνονται στην κατηγορία της κοινωνίας των πολιτών εμφανίζονται μέσα σε συγκεκριμένο διεθνές ιστορικό και ιδεολογικό περιβάλλον (κατάρρευση των χωρών του πρώην Ανατολικού Μπλοκ και αποστελέχωση των αριστερών οργανώσεων και κινήματων), τα κύρια χαρακτηριστικά του οποίου είναι τα εξής: η λεγόμενη παρακμή των μεγάλων αφηγήσεων (εκ των οποίων ο εθνικισμός ίσως μπορεί να θεωρηθεί ως η πιο ισχυρή και επιτυχημένη, με καθολική ισχύ στη νεωτερικότητα), η κατίσχυση των μερικών έναντι των συνολικών ερμηνειών, η εμφάνιση και σημαντική απήχηση του μεταμοντερνισμού στις κοινωνικές επιστήμες με την αντίστοιχη στροφή του ενδιαφέροντος από το κέντρο στη περιφέρεια, από τα κυρίαρχα αφηγήματα στους περιθωριακούς και υποτελείς πληθυσμούς, το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τον πολιτισμό και τις κουλτούρες και η στροφή των κοινωνικών επιστημών από τους οικονομικούς/ταξικούς προσδιορισμούς σε πολιτισμικές κατηγορίες.¹¹

Οι οργανώσεις αυτές, όπως και οι θεωρίες από τις οποίες εμπνέονται, προτείνουν ένα νέο, μετα-εθνικιστικό (και όχι αντιεθνικιστικό, όπως οι οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου) μοντέλο διαχείρισης της ανθρώπινης ποικιλότητας που αφορά, κατά κύριο λόγο, τις συνεχώς συνθετότερες πολιτισμικά κοινωνίες της Δύσης. Οι θεωρητικές τάσεις που εμπνέουν τις οργα-

11. Κατατοπιστική εισαγωγή, με ενδιαφέρουσα θεματοποίηση για τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στην περίοδο της ύστερης νεωτερικότητας, είναι το S. Hall - D. Held - A. McGrew, *Η νεωτερικότητα σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα 2003.

νώσεις οι οποίες υποστηρίζουν τις πολιτικές της αναγνώρισης, διακρίνονται από τη δυσπιστία τους στην κανονιστική θεωρία και την κλίση τους στην αποδόμηση των κυρίαρχων συστημάτων νοήματος, αλλά και των επιστημονικών και ηθικών αυθεντιών, προερχόμενες εν πολλοίς από τον μεταμοντερνισμό χωρίς, ωστόσο, να ασπάζονται τον αρνητισμό του.¹² Ο τρόπος που ορίζεται η διαφορά, η ανθρώπινη ποικιλότητα, από τους υποστηρικτές των πολυπολιτισμικών θεωρήσεων εδράζεται στη μετανεωτερική εννοιολόγηση του πολιτισμού/κουλτούρας που δεν νοείται μόνον ως η κοινότητα στην οποία γεννιέται κανείς αλλά συμπεριλαμβάνει και τις πολλαπλές κοινότητες στις οποίες επιλέγει να ενταχθεί. Η κοσμοαντίληψη των οργανώσεων που αναλαμβάνουν την προστασία και ανάδειξη της ανθρώπινης ποικιλότητας προϋποθέτει την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών με όρους πολιτισμού/κουλτούρας. Αυτούς τους όρους αντιπαράθετον σε εκείνους της ταξικότητας της μαρξιστικής παράδοσης, τους οποίους θεωρούν εν μέρει ξεπερασμένους (κρίνοντας ότι η παλιότερη κοινωνιολογική κατηγορία της τάξης δεν αποτελεί πια τον καθοριστικό παράγοντα για τη συγκρότηση των συλλογικών ταυτοτήτων των σύγχρονων υποκειμένων) και εν μέρει ανεπαρκείς (εφόσον εγκλωβίζουν το υποκείμενο σε ένα μόνο χαρακτηριστικό του χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους την ποικιλότητα, την ετερογένεια αλλά και την αντιφατικότητα των σημερινών σύγχρονων ταυτίσεών του).

Έτσι, λοιπόν, η ετερότητα ή η διαφορά ορίζονται κυρίως σε σχέση με τον πολιτισμό. Η έννοια του πολιτισμού (ως κουλτούρα) μπορεί να ορίζεται ως σύνολο χαρακτηριστικών μιας εθνοτικής ομάδας ή ως κάποιο προεξάρχον πολιτισμικό χαρακτηριστικό μιας ομάδας, όπως για παράδειγμα η γλώσσα ή το θρήσκευμα. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι, στην περίπτωση της Ελλάδας, το αυστηρά φυλετικό ζήτημα (Αφρικανοί, Ινδιάνοι, Ασιάτες, Λατινοαμερικάνοι) που είναι κεντρικό στη συζήτηση περί πολυπολιτισμικότητας στη Δυτική Ευρώπη και στην Αμερική, δεν ετέθη ποτέ. Και τούτο διότι η χώρα δεν απέκτησε τέτοιες κοινότητες παρά μόνον πρόσφατα, ενώ οι ενυπάρχουσες εθνοτικές μειονότητες ανήκουν φυλετικά στην ίδια ομάδα με τους Έλληνες (λευκοί). Η ετερότητα όμως ή η διαφορά μπορεί εξίσου να ορίζεται και με άλλους τρόπους, αποσυνδεδεμένη από την έννοια της παραδοσιακής ή εθνικής κοινότητας –εννοιολόγηση που διατηρεί σε έναν βαθμό την αίσθηση του

12. Για μια προσπάθεια συστηματικοποίησης και θεωρητικοποίησης του τρέχοντος προβληματισμού περί πολυπολιτισμικότητας, βλ. C. Willett (επιμ.), *Theorizing Multiculturalism. A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Οξφόρδη και Μασαχουσέτη 1998 και, κυρίως, την εισαγωγή, σ. 1-15.

αναπόδραστοι ή έστω του αυτονόπου για το υποκείμενο— και σε συνάρτηση με τις επιλογές του σύγχρονου life-style και των λεγόμενων life politics, με κυρίαρχο παράδειγμα τον διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό ή τις πολιτικές ταυτίσεις, όπως είναι, για παράδειγμα, οι αντιρροπίες συνείδησης.

Η χρήση του όρου πολυπολιτισμικότητα, στην περίπτωση των ΜΚΟ, έχει μια πρακτική, βιωμένη διάσταση, υπό την έννοια ότι οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες στις οποίες κατά βάση αναφέρεται —αλλά σε έναν βαθμό και πολλές μη δυτικές κοινωνίες εφόσον η μετανάστευση πλέον δεν έχει μόνο δυτικούς προορισμούς—, είναι εκ των πραγμάτων πολυπολιτισμικές ως προς την εθνοτική καταγωγή των μελών τους. Ο όρος όμως έχει και μια πολιτική-ιδεολογική διάσταση, υπό την έννοια ότι επιδιώκεται η αναγνώριση, ο σεβασμός της διαφοράς, η οποία προκρίνεται σε σχέση με την ομοιογένεια που προωθούνταν μέχρι προσφάτως στο εσωτερικό των εθνών-κρατών. Οι οργανώσεις που διεκδικούν την αναγνώριση της ετερότητας και της ιδιαιτερότητας αντιπαραβάλλουν τις έννοιες αυτές στην ομοιογένεια που προϋποθέτει και εφαρμόζει η εθνικιστική λογική των νεωτερικών εθνών-κρατών. Κοντολογίς, προσλαμβάνουν και αναλύουν την κοινωνία με όρους τόσο της μετανεωτερικότητας —ως συνθήκη που αφορά πρωτίστως τη μεταπολεμική Δύση— όσο και του μεταμοντερνισμού —ως τάση στην κοινωνική θεωρία. Ωστόσο, η απόλυτη προτεραιότητα της ιδιαιτερότητας σε σχέση με την οικουμενικότητα παραπέμπει σε μια πρόσληψη της κοινωνίας μάλλον ως αθροίσματος πολιτισμών παρά ως πολυπολιτισμικού μωσαϊκού.

Προχωρώντας παραπέρα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι οργανώσεις που συνδέονται με τις πολιτικές της αναγνώρισης αντιλαμβάνονται την κοινωνία ως μια σύνθεση μειονοτήτων ή μειονοτικών ομάδων. Ο όρος μειονότητα —όρος που περιγράφει μια αποκλειστικά νεωτερική συνθήκη, εφόσον συναρτάται με την ίδρυση των σύγχρονων εθνικών κρατών— συνδέεται άρρηκτα με τη διεκδίκηση πολιτικών και συλλογικών δικαιωμάτων κατά τον 20ό αιώνα. Τι συνιστά όμως «μειονότητα» με σύγχρονους πολιτικούς όρους; Μέχρι στιγμής δεν έχει επιτευχθεί συναίνεση γύρω από τον ορισμό της. Σύμφωνα με το Minority Rights Group International (MRG), έναν από τους κορυφαίους διεθνείς οργανισμούς για την υποστήριξη και προστασία των μειονοτήτων,

«δεν υφίσταται οικουμενικός αποδεκτός ορισμός για τις “μειονότητες” και ο όρος ερμηνεύεται διαφορετικά σε διαφορετικές κοινωνίες. Τα Ηνωμένα Έθνη (ΟΗΕ) απέτυχαν στην προσπάθεια συναίνεσης ορισμού περί του τι συνιστά “μειονότητα”, πέραν εκείνου που υπονοείται στον τίτλο της Δια-

κίρυνξης των Δικαιωμάτων Ανθρώπων που ανήκουν σε εθνικές ή εθνοτικές, θρησκευτικές και γλωσσικές μειονότητες. Η απόπειρα διατύπωσης μιας ακριβέστερης δήλωσης επιβαρύνθηκε με δυσκολίες, εφόσον, σε ορισμένες περιπτώσεις, το κίνητρο για έναν περισσότερο ακριβή ορισμό κατέληγε στην άρνηση ορισμένων δικαιωμάτων σε ορισμένους ανθρώπους.¹³

Στον σύγχρονο κόσμο, η μειονότητα έχει συνδεθεί αμετάκλητα με τη διεκδίκηση της προστασίας της από την κυριαρχία της ηγεμονικής κουλτούρας, τη διεκδίκηση της ισότητας της στα πλαίσια των σύγχρονων κρατών και, ευρύτερα, με τη διασφάλιση εκείνων των συλλογικών δικαιωμάτων που εγγυώνται την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μελών της. Πρόκειται για κοινωνικές ομάδες διακριτές σε σχέση με τον κυρίαρχο πληθυσμό ή το ευρύτερο σύνολο οι οποίες διαχωρίζονται εξαιτίας των διαφορετικών εθνοτικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών χαρακτηριστικών τους, σύμφωνα με έναν ορισμό που παραπέμπει στους κλασικούς ορισμούς της κουλτούρας ως συνόλου συμβόλων που κληροδοτούνται στα μέλη μιας κοινότητας περισσότερο ως αποτέλεσμα του πεπρωμένου παρά ως αποτέλεσμα συνειδητών επιλογών. Ο ορισμός ετούτος έρχεται σε αντίθεση με τον πιο σύγχρονο, μετανεωτερικό ορισμό της κουλτούρας, ο οποίος περιλαμβάνει επίσης τις σύγχρονες ταυτότητες που εμπίπτουν στη σφαίρα των συνειδητών επιλογών του υποκειμένου, όπως αυτές του διαφορετικού σεξουαλικού προσανατολισμού, των πολιτικών ταυτίσεων κ.λπ. Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε ότι συνήθως η ομάδα αυτή υφίσταται με κάποιον τρόπο εμπόδια ή/και διώξεις στην ελεύθερη έκφραση της ιδιαιτερότητάς της, άρα χρήζει προστασίας. Ωστόσο, εξίσου απαραίτητο

13. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχονται στον διαδικτυακό τόπο της Minority Rights Group International (MRG), ο οργανισμός εστιάζει τη δράση του σε μη κυρίαρχες εθνοτικές, θρησκευτικές και γλωσσικές μειονότητες οι οποίες δεν συνιστούν απαραίτητα αριθμητικές μειονότητες. Η δράση του περιλαμβάνει ανάληψη πρωτοβουλιών σε σχέση με τις κοινότητες αυτοχθόνων και διαφορετικών φυλών και τις κοινότητες μεταναστών και προσφύγων οι οποίες, ωστόσο, μπορεί να μην επιθυμούν τη συμπερίληψή τους στην κατηγορία της «μειονότητας» για διάφορους λόγους. Η MRG αναγνωρίζει επίσης ότι οι συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες δεν είναι ομοιογενείς και ότι μέλη τους δύνανται να αντιμετωπίζουν περαιτέρω περιθωριοποίηση λόγω ηλικίας, αναπηρίας, φύλου ή και άλλων χαρακτηριστικών. Θεωρεί ότι οι κοινωνικές ομάδες με τις οποίες συνεργάζεται είναι μεταξύ των φτωχότερων και των πιο περιθωριοποιημένων κοινωνικά και ότι αντιμετωπίζουν έλλειψη πρόσβασης στην πολιτική εξουσία, διακρίσεις, καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους αλλά και την επιβολή πολιτικών ανάπτυξης στις κοινότητές τους. Θεωρεί επίσης ότι η αναγνώριση των δικαιωμάτων των μειονοτικών και αυτοχθόνων κοινοτήτων είναι κρίσιμη για την εγκαθίδρυση και τη διατήρηση μιας δίκαιης και φιλεργνητικής κοινωνίας· βλ. <http://www.minorityrights.org/>.

στοιχείο είναι το γεγονός ότι η εν λόγω ομάδα ενδέχεται να βιώνει ή να πιστεύει ότι βιώνει συλλογικές διακρίσεις εις βάρος της από το κυρίαρχο σύνολο και να διεκδικεί ενεργά το στάτους της μειονότητας. Δεν θα συμφωνούσαν όμως όλοι με αυτήν την τελευταία ερμηνεία. Για παράδειγμα, η κατεξοχήν αρμόδια οργάνωση για την προστασία της διαφοράς (οριζόμενης ως μειονότητας), η Διεθνής Ομάδα για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων, θεωρεί ότι δύναται να προβεί στη συμπερίληψη ορισμένων κοινωνικών ομάδων στην κατηγορία της «μειονότητας», ακόμη και αν οι ίδιες δεν επιθυμούν, για διάφορους λόγους, να χαρακτηρίζονται ως τέτοιες (βλ. σημ. 13). Εκείνο όμως που προβληματίζει στην περίπτωση αυτή, είναι κατά πόσον οι ομάδες που αντιπαλεύουν τη δυτική –και εν πολλοίς εθνικιστική– ηγεμονία και θεωρούν απαραίτητη την ανάδειξη των διαφορετικών, υποτελών έως σήμερα, αφηγημάτων περί ταυτότητας, δεν υποσκάπτουν το εγχείρημά τους, θεωρώντας ότι οι ίδιοι οφείλουν να αφυπνίσουν τις συνειδήσεις των καταπιεσμένων ώστε να διεκδικήσουν την αναγνώρισή τους ενάντια ακόμη και στη θέλησή τους. Διότι, σε αυτήν την προοπτική, το εγχείρημα της αφύπνισης ή της συνειδητοποίησης μιας κοινότητας ως μειονότητας δεν είναι παρά ένα βήμα πίσω από το εγχείρημα του εθνικισμού που αποζητά να μετατρέψει τη μειονότητα σε έθνος και το μαχόμενο έθνος σε ανεξάρτητο κράτος. Επιπλέον, η ίδια η ανάληψη της ευθύνης από τους συνειδητοποιημένους έναντι των «πλανημένων» ή των «αδωάν» θυμίζει εν πολλοίς τον πατερναλισμό που εμφιλοχωρεί στη μαρξιστική επιχειρηματολογία περί «ψευδούς συνείδησης», ερμηνεία με την οποία τόσο οι οργανώσεις υποστήριξης της διαφοράς όσο και η θεωρητική δεξαμενή από την οποία αντλούν (κυρίως ο μεταμοντερνισμός) βρίσκονται, τουλάχιστον σε επίπεδο διακηρυγμένων θέσεων, σε αντίθεση.

Εντούτοις, η πρόκριση της διαφοράς της ανθρώπινης συνθήκης σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα σε σύγκριση με την οικουμεινικότητα της ανθρώπινης εμπειρίας σε όλα τα γνωστά πολιτισμικά συμφραζόμενα, με άλλα λόγια η πολιτικοποίηση της κουλτούρας, δεν είναι χρήσιμο εργαλείο μόνον στα χέρια των απανταχού υποστηρικτών της ισότητας αλλά και στα χέρια των υποστηρικτών της ανισότητας, αφού προσφέρει επιχειρήματα εξίσου στις νεορατσιστικές ιδεολογίες (πολιτισμικός ρατσισμός) προς ενίσχυση και όχι προς εξάλειψη των αποκλεισμών.¹⁴ Πολλαπλές κριτικές έχουν ασκη-

14. Για την πολιτικοποίηση της κουλτούρας και τη χρήση της έννοιας της διαφοράς από τη Νέα Δεξιά στη Μ. Βρετανία, βλ. S. Wright, «Η πολιτικοποίηση της κουλτούρας», στο Χ. Δεμερτζόγλου - Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Κουλτούρα και Πολιτική*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 86-92.

θεί από διαφορετικές σκοπιές τόσο στον θεωρητικό σχεδιασμό όσο και στο πρακτικό αποτέλεσμα των πολιτικών της πολυπολιτισμικότητας και της αναγνώρισης της διαφοράς. Από τη μαρξιστική σκοπιά, η οποία εκφράζεται τόσο από τις οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου που μελετώνται παρακάτω όσο και από τους στοχαστές της Αριστεράς, οι ΜΚΟ καθώς και οι θεωρητικοί εκπρόσωποι των πολιτικών της αναγνώρισης επικρίνονται για τον απολιτικό χαρακτήρα της δράσης τους, για την άρνησή τους ως προς τη διατύπωση συνολικότερων ερμηνειών και προτάσεων για την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών, για τη θέαση της κοινωνίας ως συνόλου κοινοτήτων με επιμέρους συμφέροντα αντί της στήριξης του στόχου για τη δημιουργία μιας μη καπιταλιστικής, αντιεξουσιαστικής και αντικρατικής παγκόσμιας κοινωνίας. Η δεύτερη κριτική που ασκείται στις πολιτικές της αναγνώρισης στοχεύει στη στροφή από την «κοινωνία» προς την «κοινότητα», την οποία εισηγούνται, αλλά και στην –εν πολλοίς– άδικη ταύτισή τους με τη Νέα Δεξιά και τον νεοφιλελευθερισμό. Ο φιλοσοφικός κοινοτισμός που προάγεται από τους υποστηρικτές των πολιτικών της αναγνώρισης (όπως εκπροσωπείται από τον φιλόσοφο Charles Taylor) ασχολείται κυρίως με οντολογικά και επιστημολογικά ζητήματα, τα οποία και διαχωρίζει από τις εφαρμοσμένες πολιτικές, και εστιάζει στον ρόλο της κοινότητας στη διαμόρφωση του υποκειμένου, θεωρώντας ότι η αξία της κοινότητας δεν αναγνωρίζεται επαρκώς από τις φιλελεύθερες θεωρίες δικαίου.¹⁵ Ο φιλοσοφικός κοινοτισμός πρέπει να διακρίνεται από τον ιδεολογικό/πολιτικό κοινοτισμό. Ο δεύτερος, αν και διαχωρίζεται από τη νεοσυντηρητική Δεξιά λόγω της υποστήριξης του κράτους πρόνοιας και της αντίθεσής του προς τις νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές, εντούτοις ομονοεί με αυτήν σε ό,τι αφορά κοινωνικο-πολιτισμικά ζητήματα, όπως αυτό της θρησκευτικής ομολογίας και της εκπαίδευσης.¹⁶

15. Οι σύγχρονοι προβληματισμοί του φιλοσοφικού κοινοτισμού συγκροτήθηκαν γύρω από την απάντηση στο έργο του J. Rawls, *A Theory of Justice* (Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1999) που πρωτοεκδόθηκε το 1971, και στη φιλελεύθερη πρόσληψη του ανθρώπου ως ατομικού υποκειμένου την οποία προάγει.

16. Κύριος εκπρόσωπος του ιδεολογικού κοινοτισμού μπορεί να θεωρηθεί ο φιλόσοφος A. Etzioni, του οποίου ο προβληματισμός επικεντρώνεται στις σχέσεις ανάμεσα στο άτομο και την κοινότητα και στον ρόλο της κοινωνίας των πολιτών έναντι του φιλελευθερισμού, του ατομικισμού και του κράτους πρόνοιας. Ο Etzioni είναι ο ιδρυτής του Communitarian Network που, σύμφωνα με όσα διακηρύσσονται στον διαδικτυακό του τόπο: <http://www.gwu.edu/~ccps/index.html>, έχει στόχο την επεξεργασία τρόπων ενδυνάμωσης των κοινωνικών και πολιτικών αρχών των κοινωνιών, των ατομικών δικαιωμάτων και της κοινωνικής ευθύνης και την προώθηση του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνίας των πολιτών,

Ο κοινοτισμός, όμως, που είτε προάγεται συνειδητά είτε εμφιλοχωρεί στις πολιτικές της αναγνώρισης, είναι ζήτημα το οποίο επισημαίνει και η κριτική που προέρχεται από την φιλελεύθερη σκοπιά: η ίδια η ουσία του επιχειρήματος της πολυπολιτισμικότητας ακυρώνεται, εφόσον μέσα από τις εφαρμοσμένες πολιτικές οι διαφορετικές κοινότητες απομονώνονται με βάση ένα μόνον κοινωνικό χαρακτηριστικό τους, συγκροτώντας στεγανούς θύλακες και προσδίδοντας στον κοινωνικό χάρτη τη μορφή μάλλον μιας πλουραλιστικής μονοπολιτισμικότητας παρά μιας πολυπολιτισμικής σύνθεσης [plural monoculturalism].¹⁷ Ο κίνδυνος για τις ατομικές ελευθερίες είναι εγγενής στις πολυπολιτισμικές πολιτικές, εφόσον το υποκείμενο κινδυνεύει να εγκλωβιστεί στο «πεπωμένο» θρησκευτικών ή εθνοτικών κοινοτήτων, να περιοριστεί στην προαποφασισμένη από την κοινότητα ταυτότητά του.¹⁸ Το παράδειγμα των μουσουλμανικών κοινοτήτων και το αδιέξοδο στο οποίο έχουν περιέλθει οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης είναι χαρακτηριστικό. Ο εγκλεισμός στην κοινότητα θέτει, βεβαίως, ένα επιπλέον ζήτημα για τις υποτελείς ομάδες του πληθυσμού, όπως είναι οι γυναίκες και τα παιδιά, οι φτωχοί, τα επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού στάτους –και ας μην ξεχνάμε ότι οι παραδοσιακές κοινότητες έχουν τις περισσότερες φορές ιεραρχική δομή που προκρίνει την ανισότητα,¹⁹ σε αντίθεση με τη διαδεδομένη ρομαντική αντίληψη των κοινοτιστών που βλέπουν στην παραδοσιακή κοινότητα έναν παράδεισο ισότητας και ειρηνικού συμβιβασμού. Εξάλλου, ένα ακόμη ζήτημα που ανακύπτει σε σχέση με τις πολιτικές της πολυπολιτισμικότητας, κυρίως σε σχέση με τις εθνοτικές μειονότητες (τις κοινότητες των μεταναστών) είναι ο κίνδυνος να περιοριστεί η έννοια της κουλτούρας και το ενδιαφέρον μας γι' αυτήν αποκλειστικά σε ζητήματα θρησκείας και των παραδόσεων που τη

17. Η ιδέα της πλουραλιστικής μονοπολιτισμικότητας αναπτύσσεται από τον A. Sen στη φιλελεύθερη κριτική που ασκεί στις πολιτικές της αναγνώρισης και της πολυπολιτισμικότητας, στο *Identity and Violence. The Illusion of Destiny*, Allen Lane, Λονδίνο 2006.

18. Το πρόβλημα των ορίων της αναγνώρισης πολιτισμικών δικαιωμάτων σε σχέση με την ανεκτικότητα απέναντι σε ανελεύθερες πρακτικές και τη σύνθετη σχέση ανοχής και αυτονομίας εξετάζει αναλυτικά ο W. Kymlicka στο *Multicultural Citizenship*, ό.π., κεφ. 8, σ. 152-172, εξηγώντας με ποιον τρόπο ο φιλελευθερισμός μπορεί να σταθεί θετικά τόσο απέναντι στην αναγνώριση όσο και στην αυτονομία.

19. Με αυτό θα διαφρονούσαν εκείνοι οι ανθρωπολόγοι που αναλύουν τον, κατά τη γνώμη τους, αντιεξουσιαστικό και αντι-ιεραρχικό χαρακτήρα ορισμένων «πρωτόγονων» κοινωνιών, με ενδιαφέροντες συλλογισμούς και επιχειρήματα, βλ. χαρακτηριστικά τα έργα του Π. Κλαστρ, *Εξουσία και ελευθερία στις πρωτόγονες κοινωνίες*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1999 και *Η κοινωνία ενάντια στο κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.

συνοδεύουν. Η ενσωμάτωση των μεταναστών δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς την ανάπτυξη εκ μέρους τους συναισθηματικών δεσμών, όπως επισημαίνει ένας από τους κύριους εκπρόσωπους των πολυπολιτισμικών πολιτικών θεωριών, ο Bhikhu Parekh.²⁰ Ωστόσο, ο τρόπος που μπορεί να αναπτυχθεί ο ζητούμενος δεσμός και το κατά πόσον η αναπροσαρμογή της δημόσιας εκπαίδευσης στην ιστορία και τον πολιτισμό των κοινοτήτων των μεταναστών ή των μειονοτικών ομάδων θα αποτελούσε τη λύση στο πρόβλημα ταυτότητας αυτών των υποκειμένων παραμένει ζήτημα προς το παρόν ανοιχτό.

Η ταυτότητα, σύμφωνα με τη σύγχρονη φιλελεύθερη οπτική, θα έπρεπε να είναι αποτέλεσμα επιλογών του υποκειμένου και όχι των δεσμεύσεων του πεπρωμένου του. Στην πράξη όμως, αυτό που συμβαίνει τις περισσότερες φορές είναι το δεύτερο, διότι τα υποκείμενα δεν γεννώνται σε κοινωνικό κενό αλλά σε κοινωνικούς χώρους με σαφή χαρακτηριστικά. Παρόλο που το σύγχρονο υποκείμενο προβαίνει σε επιλογές μεταξύ των διαφορετικών και συχνά αποκλινοσών ομολογιών πίστης και των ταυτίσεών του, επιλέγοντας κάθε φορά σε ποια από τις ομάδες που ανήκει θα δώσει προτεραιότητα, παραμένει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό δέσμιος της κοινότητας καταγωγής, όπως κι αν ορίζεται αυτή. Βεβαίως, η ίδια η λογική της επιλογής σχετίζεται άμεσα με τα ζητήματα του life-style και των πολιτικών ζωής. Η εποχή της ύστερης νεωτερικότητας συνδέεται με τη «στροφή στον εαυτό», τις εξατομικευμένες ανάγκες του μετανεωτερικού υποκειμένου και την αναζήτηση της «αυθεντικότητας» έξω και μακριά από τις μεγάλες κοινωνικές ταυτίσεις της νεωτερικότητας –εθνικές, πολιτικές, ιδεολογικές. Αυτή τη λογική, όπου η αναζήτηση της «αυτοπραγμάτωσης» επιβάλλει τη διαφορά ως θετικό σύμβολο και η επιλογή της ταυτότητας μπορεί να περιλαμβάνει ακόμη και την περίπτωση της εθνοτικής ή φυλετικής καταγωγής, έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση περιστατικών στις ΗΠΑ και στον Καναδά, όπου άνθρωποι διεκδικούν το χαμένο τους αληθινό ή ψεύτικο (σε κάθε περίπτωση φαντασιακό) ανήκειν, διεκδικώντας τη συμμετοχή τους σε φυλετικά μειονοτικές ομάδες (Αφροαμερικάνοι, Ινδιάνοι) με τις οποίες δεν έχουν κανένα εμφανές χαρακτηριστικό ομοιότητας (δεδομένου του ότι η ταύτιση με το συγκεκριμένο «αρνητικό» χαρακτηριστικό –αφρικανικό, ινδιάνικο κ.λπ.– είναι αυτό που νοσηματοδοτεί και νομιμοποιεί τα σημερινά δικαιώματα της εκάστοτε μειονοτικής ομάδας). Δεν θα πρέπει βεβαίως να παραβλέπει κανείς και το πρακτικό

20. Η πρόταση αυτή αναπτύσσεται από τον B. Parekh στο *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Harvard University Press, Harvard 2000.

όφελος που συνεπάγεται μια τέτοια ένταξη (η λογική των ποσοτώσεων έχει οδηγήσει πολλούς να αναζητήσουν τις «μαύρες» ή «ινδιάνικες» ρίζες τους στην Αμερική).²¹ Η αναζήτηση της ένταξης σε μια τέτοια κοινότητα δεν έχει βεβαίως πάντοτε πρακτικό συμφέρον, εντούτοις αυτό δεν σημαίνει ότι το σύγχρονο υποκείμενο δεν αναπτύσσει κάποια στρατηγική σε σχέση με την «κατασκευή» της βιογραφίας του.²² Παρόλα αυτά, θα ήταν άδικο και ανακριβές να θεωρηθούν οι συγκεκριμένες επιλογές ταυτότητας μόνον ως πεδίο αυτοπραγμάτωσης του σύγχρονου υποκειμένου, ως «μόδα», ως απόρριψη των ευρύτερων κοινωνικών ταυτίσεων και διεκδικήσεων προς χάρη ενός νέου ατομισμού που ολοκληρώνεται μέσα από την ένταξη σε συνεχώς αναπροσδιοριζόμενες και συγκυριακές κοινότητες, διότι αυτές καλύπτουν πραγματικές ανάγκες: οι άνθρωποι δεν είναι λιγότερο αληθινοί επειδή θεωρούν ότι άλλες διαφορετικές ταυτίσεις είναι πιο σημαντικές από τις πολιτικές ή τις εθνικές. Άλλωστε, η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών και των ΜΚΟ και η σύγχρονη συζήτηση περί πολυπολιτισμικότητας συνδέονται και με την εξέλιξη της ίδιας της έννοιας και του περιεχόμενου του δικαιώματος από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα: από την καθολική ψηφοφορία και την ψηφοφορία των γυναικών στα κοινωνικά δικαιώματα της εκπαίδευσης και της περίθαλψης και στα πολιτισμικά δικαιώματα της καμπίς του 20ού αιώνα.²³

Βεβαίως, οι ελληνικές οργανώσεις που υποστηρίζουν τις πολιτικές της αναγνώρισης και εργάζονται για την προστασία της διαφοράς δεν έχουν να αντιμετωπίσουν ακόμη τα σύνθετα προβλήματα των κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης ή της Αμερικής, όπου η εκ των πραγμάτων πολυπολιτισμική σύνθεσή τους έχει άλλο μέγεθος και άλλο βάθος χρόνου, αλλά και το αποικιοκρατικό τους παρελθόν δημιουργεί άλλου τύπου πολιτικά διακυβεύματα. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι η ενασχόληση με το ζήτημα των μειονοτικών ταυτοτήτων (κυρίως των εθνικών και εθνοτικών) στην ελληνική περίπτωση δημιουργεί προβλήματα εκ του μηδενός. Η δράση των οργανώσεων αυτών προκύπτει από πραγματικές ανάγκες, από πραγματικά προβλήματα και ανα-

21. Βλ. «Changer d'appartenance ethnique: ça vous dirait d'être indien?», *Courrier International*, τχ. 815, 15-21 Ιουνίου 2006, σ. 50-52.

22. Για την ανακατασκευή και την επανεμφάνιση της βιογραφίας του νεωτερικού υποκειμένου σε σχέση με τους διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους που επιλέγει ή καλείται να διακπεραιώσει, βλ. Π. Μπέργκερ, *Πρόσκληση στην κοινωνιολογία*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1983, σ. 68-82.

23. Ν. Μουζέλης, *Παγκοσμιοποίηση. Αριστερά και Δεξιά (Τρία κείμενα)*, ΙΣΤΑΜΕ-Ανδρέας Παπανδρέου, Αθήνα 2004, σ. 32.

πτύσσεται σε ένα περιβάλλον όπου ακόμη και τα αριστερά κόμματα τηρούν συχνά αμφίθυμη στάση απέναντι στον εθνικισμό. Οι οργανώσεις δραστηριοποιούνται σε ένα κοινωνικό πεδίο φορτισμένο από την εθνικιστική ιδεολογία και ρητορική και αυτό εξηγεί εν μέρει τη στράτευση, τον ακτιβισμό και την ακρότητα ορισμένων θέσεών τους.

3. ANTI-ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ: ANTI-ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΟΤΗΤΑ

Παράλληλη με τη δράση των οργανώσεων που επικεντρώνονται στο αίτημα της αναγνώρισης, είναι και η δράση των οργανώσεων του λεγόμενου αντιεξουσιαστικού χώρου ή χώρου της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Οι οργανώσεις αυτές, που έχουν κοινή ιδεολογική καταγωγή (μαρξιστική θεωρητική παράδοση) και κοινό ιδεολογικό προσανατολισμό (πάλι κατά της εξουσίας), εστιάζουν το ενδιαφέρον τους κατά περίπτωση στην αντιεθνικιστική και την αντιρατσιστική δράση, στην υπεράσπιση και υποστήριξη των μεταναστών και, δευτερευόντως, στην υπεράσπιση και προστασία της πολιτισμικής διαφοράς, συνεργαζόμενες περιστασιακά με οικολογικές και φεμινιστικές ομάδες, με ομάδες του ομοφυλοφιλικού κινήματος καθώς και ομάδες υποστήριξης των εθνοτικών μειονοτήτων. Η κύρια δράση τους, όμως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι η λεκτική και έμπρακτη κριτική του εθνικισμού, λαμβάνοντας υπόψη ότι, στην Ελλάδα, η εθνικιστική και η ρατσιστική ρητορική αλληλοκαλύπτονται και λόγω της περιορισμένης παρουσίας ανθρώπων με φυλετική διαφορά και λόγω της παρουσίας μεταναστών από τους παλιότερους ανταγωνιστικούς εθνικισμούς των Βαλκανίων. Επικεντρώνονται στην έμπρακτη υποστήριξη των μεταναστών και των προσφύγων (νομιμοποίηση, άσυλο και προστασία από την αυθαιρεσία των αρχών) και, προσφάτως, στην αντιεθνικιστική δράση (καμπάνιες για την κατάργηση των παρελάσεων, αντίλογος στη δράση των εθνικιστικών οργανώσεων με τη ζωντανή αντίπαλη παρουσία τους στις δημόσιες εκδηλώσεις των εθνικιστών, προστασία των μεταναστών κατά τη διάρκεια γεγονότων που επισύρουν τα τελευταία χρόνια εκρήξεις εθνικιστικού/ρατσιστικού μίσους, όπως οι αθλητικές διοργανώσεις). Τα θέματα με τα οποία καταπιάνονται στην αρθρογραφία τους αφορούν τόσο την ελληνική όσο και τη διεθνή πραγματικότητα, εφόσον, όπως και στην περίπτωση των ΜΚΟ, πρόκειται για παγκόσμια δίκτυα ανθρώπων που αντιλαμβάνονται τα ζητήματα που τους απασχολούν ως παγκόσμια διακυβεύματα. Η αντίθεσή τους στον εθνικισμό αναπτύσσεται μέσα από θεματικές όπως

οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, το Κυπριακό, το Μακεδονικό, τα αιτήματα της τουρκικής/μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη αλλά και των μειονοτήτων των Τσιγγάνων, των Αρουμενών, των Βλάχων και των Τοάμπδων, τα ζητήματα των γενοκτονιών, ζητήματα θρησκευτικής μισαλλοδοξίας (π.χ. η αντίθεση στην ίδρυση τζαμιού στην Αθήνα, ο αντισημιτισμός ως αποτέλεσμα θρησκευτικής προπαγάνδας) και, βεβαίως, με διεθνή ζητήματα, όπως το Παλαιστινιακό και το Κουρδικό, τα οποία προσεγγίζουν με κύρια κατηγορία ανάλυσης τις εθνικιστικές πρακτικές των κρατών στο πλαίσιο των οποίων διάγουν οι συγκεκριμένες μειονότητες. Χαρακτηριστικό των οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στον ιδεολογικό χώρο της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς ή του αναρχισμού είναι ο αρνητικός προσδιορισμός της ύπαρξης και της δράσης τους: ο ίδιος ο προσδιορισμός του ιδεολογικού χώρου ως αντιεξουσιαστικού αλλά και η δράση τους ως αντιεθνικιστική, αντικαπιταλιστική, αντιρατσιστική, αντι-ιμπεριαλιστική, αντικαταναλωτική, υποδεικνύουν τη συνολική αντίθεσή τους στον υπάρχοντα νεωτερικό, δυτικό πολιτισμό.

Ο χώρος των οργανώσεων του αντιεξουσιαστικού χώρου εμπίπτει ως κοινωνιολογική κατηγορία στην περίπτωση των ΜΚΟ και της ευρύτερης κατηγορίας της κοινωνίας των πολιτών, εφόσον πρόκειται για πρωτοβουλίες πολιτών που δραστηριοποιούνται εκτός των πλαισίων του κράτους, της οικογένειας και της αγοράς. Ωστόσο, τα ίδια τα μέλη των οργανώσεων αρνούνται τη συμπερίληψή τους σε αυτές τις κατηγορίες. Η άρνησή τους σε σχέση με τις ΜΚΟ εστιάζεται στην ταύτιση της δράσης τους με την εθελοντική προσφορά, η οποία, σύμφωνα με τις οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου, παραπέμπει στην ηθική νομιμοποίηση της μη αμειβόμενης εργασίας, άρα και σε περαιτέρω εξασθένιση του κράτους πρόνοιας στο εσωτερικό των αστικών φιλελεύθερων δημοκρατιών. Οι αντιεξουσιαστικές οργανώσεις ερμηνεύουν και προσδιορίζουν τη δική τους στράτευση όχι ως εθελοντισμό αλλά ως έμπρακτη αλληλεγγύη σε υποκείμενα που ορίζονται κυρίως σε σχέση με την ταξική προέλευσή τους. Η απορριπτική τους στάση απέναντι στον χώρο της κοινωνίας των πολιτών απορρέει πρωτίστως από τον αντικρατισμό τους και την προτεραιότητα που δίνουν στην έννοια του ανθρώπου σε σχέση με αυτήν του πολίτη, θέτοντας ταυτόχρονα ένα ενδιαφέρον ερώτημα σε σχέση με τα δικαιώματα των μη πολιτών στις δυτικές κοινωνίες, των ανθρώπων που βρέθηκαν στη Δύση ως αποτέλεσμα των μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα. Επιπλέον, σε αντίθεση με τις οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου, οι οποίες λειτουργούν με βάση τις συνεισφορές των μελών τους (που συνήθως δεν είναι τακτικές αλλά έκτα-

κτες με βάση τις ανάγκες τους), οι ΜΚΟ είναι οργανώσεις με φιλανθρωπικό υπόβαθρο και κουλτούρα που επιτρέπει τη χρηματοδότηση μέσω χορηγιών, δωρεών, ιδιωτικών και κρατικών πόρων κ.λπ. Αυτό εξηγεί και την αντίθεση των αντιεξουσιαστικών οργανώσεων στις ΜΚΟ, αλλά σε έναν βαθμό και τις αρνητικές συνδηλώσεις του όρου στην Ελλάδα, που παραπέμπουν σε «ξένα» συμφέροντα, «διαπλεκόμενες σχέσεις» και «εξαγορά», σε αντίθεση με τις θετικές συνδηλώσεις του όρου στη Δυτική Ευρώπη, όπου η λειτουργία της κοινωνίας των πολιτών είναι περισσότερο εδραιωμένη αλλά και η πρακτική της αναζήτησης πόρων δεν είναι απαξιωμένη.

Οι οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς έχουν μακρόχρονο παρελθόν στον ελληνικό χώρο και θα μπορούσαμε, σε γενικές γραμμές, να τοποθετήσουμε την εμφάνισή τους στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Οι συγκεκριμένες οργανώσεις για τις οποίες γίνεται λόγος εδώ, αναπτύσσονται, όπως και οι ΜΚΟ που αναφέρονται παραπάνω, κατά τη δεκαετία του 1990. Ο περιορισμός του κύρους των παλαιότερων κομματικών οργανώσεων της Αριστεράς μετά την πτώση των ανατολικών σοσιαλιστικών καθεστώτων και η άφιξη του πρώτου μεγάλου κύματος μεταναστών στην Ελλάδα από την Αλβανία και την πρώην Σοβιετική Ένωση, έδωσαν χώρο αλλά και λόγο ύπαρξης σε συλλογικότητες με χαλαρότερη δομή και ιεραρχία, ευρύτερο ιδεολογικό προσανατολισμό, μεγαλύτερα περιθώρια πρωτοβουλίας και νέες κατευθύνσεις ως προς τα αιτήματα και τα ενδιαφέροντά τους.

Οι οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου, αν και έχουν ξεκάθαρη αντικρατική τοποθέτηση –υπό την έννοια ότι αντιλαμβάνονται τα κράτη ως φορείς εξουσίας και επιδιώκουν ως μακροπρόθεσμο στόχο τη δημιουργία μιας ακρατικής, αταξικής κοινωνίας–, παρουσιάζουν μεγαλύτερη πολιτική ωριμότητα σε σχέση με την προηγούμενη γενιά οργανώσεων. Επιδιώκοντας διορθωτικές παρεμβάσεις στα πλαίσια της πρακτικά πολυπολιτισμικής σύγχρονης κοινωνίας, εφόσον τα αιτήματά τους και η δράση τους στοχεύουν τις κρατικές πολιτικές (νομιμοποίηση οικονομικών μεταναστών, αιτήματα πολιτικού ασύλου κ.λπ.), οι σύγχρονες οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου δεν μεταθέτουν την επίλυση των λεγόμενων επιμέρους ζητημάτων (μεταναστευτικό, γυναικείο, ομοφυλοφιλικό, οικολογικό κ.λπ.) στην επόμενη μέρα της κατάρρευσης του παγκόσμιου καπιταλιστικού και εθνικιστικού συστήματος διακυβέρνησης. Εμμένουν, βεβαίως, στην προτεραιότητα των οικονομικών ανισοτήτων και των ταξικών διαφορών για την ερμηνεία και τη θεραπεία των προβλημάτων με τα οποία καταπιάνονται. Οι οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου ελκύνουν σε έναν βαθμό το ενδιαφέρον της «ξεκρέμα-

στης» νεολαίας του 1990 αν και, κατά γενική ομολογία των ίδιων των συμμετεχόντων σε αυτές, το μεγαλύτερο κομμάτι της στρέφεται στις εθελοντικές, μη κυβερνητικές οργανώσεις. Αιτία είναι το λιγότερο έντονο πολιτικό προφίλ τους αλλά και το ενδιαφέρον που προκαλεί ο νεωτερισμός τους σε ό,τι αφορά τόσο τις ακτιβιστικές πρακτικές που είναι πρωτόγνωρες για την Ελλάδα όσο και το «εξωτικό» περιεχόμενο της δράσης τους (όπως, για παράδειγμα, οι εθνοτικές μειονότητες, όρος που εισάγεται ευρέως στον ελληνικό δημόσιο λόγο κατά τη δεκαετία του 1990).

Η βασική διαφορά ανάμεσα στις οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου και τις ΜΚΟ σε ό,τι αφορά την κοσμοθεωρία τους, είναι ότι προσλαμβάνουν και κατανοούν την σύγχρονη κοινωνία με όρους της νεωτερικότητας, με βασική κατηγορία ανάλυσης όχι την πολιτισμική ταυτότητα, αλλά την ταξική προέλευση, δίνοντας προτεραιότητα, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρητική παράδοση, όχι στο πεδίο του πολιτισμού αλλά σε αυτό της οικονομίας. Οι οργανώσεις που υπερασπίζονται τις πολιτικές της διαφοράς και της αναγνώρισης αντιλαμβάνονται εν πολλοίς την κοινωνία ως ένα άθροισμα μειονοτήτων, προβάλλοντας την ιδιαιτερότητα ως κυρίαρχη διάκριση, ενώ η πρόσληψη και η εξέταση του κόσμου γίνονται με όρους πολιτισμικούς, με άλλα λόγια, όρους πολυδιάσπασης της ανθρώπινης κοινωνικής εμπειρίας στη σύγχρονη κοινωνία. Αντίθετα, για τις οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου προτεραιότητα έχει η οικουμενικότητα της κοινωνικής εμπειρίας του υποκειμένου στις συνθήκες του παγκοσμιοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος και η οικουμενικότητα σε σχέση με την ιδιαιτερότητα (σημείο στο οποίο ομονοούν με τη φιλελεύθερη φιλοσοφική παράδοση). Οι ίδιοι οι άνθρωποι που συμμετέχουν στις αντιεξουσιαστικές οργανώσεις κατανοούν τις ανισότητες και επομένως τη διεκδίκηση δικαιωμάτων ως επιδίωξη ενάντια στις ανισότητες ενός παγκόσμιου κοσμοσυστήματος που υπερβαίνει τις πολιτισμικές κατατμήσεις. Συμμερίζονται, βεβαίως, τις διαφορές και θεωρούν ότι η έκφραση και η υπεράσπισή τους είναι απαραίτητη συνθήκη για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του σύγχρονου υποκειμένου, αλλά θεωρούν ότι τα προβλήματα και οι εντάσεις έχουν βάση οικονομική, σύμφωνα με τη μαρξιστική προσέγγιση της κοινωνίας. Κύριος δηλαδή φορέας της κοινωνικής δυσλειτουργίας δεν είναι η ανεπαρκής αναγνώριση της διαφοράς, αλλά τα μεγάλα συστήματα εξουσίας και, συγκεκριμένα, ο καπιταλισμός ως οικονομικό κοσμοσυστήμα και ο εθνικισμός ως αρχή οργάνωσης των νεωτερικών κοινωνιών. Αν και οι θέσεις των δύο ρευμάτων αμφισβήτησης του εθνικισμού είναι κοινές σε ό,τι αφορά στις αρχές της ισότητας, των δικαιω-

μάτων, της αναγνώρισης, του σεβασμού και της προστασίας της ετερότητας, ο λόγος των αντιεξουσιαστικών οργανώσεων σπανίως προβαίνει σε ικανοποιητική διάκριση μεταξύ των διαφορετικών και ενίοτε συγκρουόμενων προβλημάτων, αιτημάτων και προσδοκιών που μπορεί να χαρακτηρίζουν τα επίμέρους κινήματα των μειονοτικών ομάδων –εθνοτικών, έμφυλων, διαφορετικού σεξουαλικού προσανατολισμού, διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων κ.ά. Ωστόσο, η αποφυγή της διάκρισης αυτής προσφέρει τη δυνατότητα για μια συνολικότερη θέση επί των ζητημάτων που αναφύονται στις μετανεωτερικές συνθήκες, αλλά και σε ένα συνολικότερο όραμα περί εξάλειψης της κοινωνικής αδικίας που δεν περιορίζεται στη διεύρυνση της συμμετοχής των υποκειμένων στις δομές, αλλά σε μια συνολική αναδιάρθρωση της κοινωνικής συγκρότησης. Έτσι, η στάση που τηρεί ο αντιεξουσιαστικός χώρος στη ρητορική και στις πολιτικές της πολυπολιτισμικότητας είναι σκεπτικιστική ως προς τις μακροπρόθεσμες στοχεύσεις τους, αφού δεν βλέπει την ανατροπή των δομών εξουσίας που οραματίζεται στη διεύρυνση της αναγνώρισης της ανθρώπινης ποικιλότητας.

Ενδιαφέρον όμως θα είχε να θίξει κανείς και τις αντιφάσεις της αντιεθνικιστικής ιδεολογίας όπως εκφράζεται μέσα από τις εν λόγω οργανώσεις. Λόγω της εκ των προτέρων, γενικευμένης και μάλλον όχι ικανοποιητικά προσδιορισμένης στρατεύσής τους κατά της εξουσίας, οι συγκεκριμένες οργανώσεις μεταπηδούν ασύνειδα στην απέναντι πλευρά όταν πρόκειται για τους εθνικισμούς λεγόμενων μικρών λαών, των μη αναγνωρισμένων εθνών ή αυτών που έχουν υποστεί τις αδικίες της δυτικής κυριαρχίας (αποικιοκρατία, εντολές, οικονομικός και πολιτιστικός ιμπεριαλισμός), αλλά και των αυτονομιστικών ή εθνικοαπελευθερωτικών επαναστατικών κινήματων. Σε αυτή τη λογική, οι εθνικιστικές αξιώσεις από την πλευρά των κρατούντων ή οι εθνικιστικές διεκδικήσεις από την πλευρά των υποτελών χωρίζονται σε καλές και κακές, σε δίκαιες και άδικες, όπως είναι, για παράδειγμα, στην περίπτωση του ελληνικού αντιεθνικιστικού λόγου, ο απόλυτα άδικος τουρκικός κρατικός εθνικισμός και ο απόλυτα δίκαιος επαναστατικός εθνικισμός των Κούρδων αλλά και η αντίστοιχη, πιο περίπλοκη περίπτωση του κράτους του Ισραήλ και των Παλαιστινίων. Αν και μια παρόμοια λογική συνδέεται αναμφισβήτητα με τον οραματισμό ενός δικαιότερου κόσμου, η ιδεολογική τοποθέτηση που αντιτίθεται στον εθνικισμό μοιάζει με καθρέφτη που αντιστρέφει τις θέσεις δυνατών-αδυνάτων, στο πλαίσιο όμως των ίδιων δομών εξουσίας. Κι αν οι ταυτίσεις είναι πιο εύκολες στην περίπτωση των Κούρδων ή των Παλαιστινίων, τα πράγματα περιπλέκονται όταν κάποια από τις εμπλεκόμενες δυνά-

μεις είναι ταυτόχρονα θύμα και θύτης, όπως είναι για παράδειγμα η περίπτωση της Σερβίας κατά τη διάρκεια των γιουγκοσλαβικών πολέμων, που υπήρξε ταυτόχρονα μια μικρή δύναμη που έπλητταν οι βομβαρδισμοί των δυνάμεων του ΝΑΤΟ, αλλά και μια σκληρή και βίαιη δύναμη, που μετέβη αποτρόπαιων μέσων ώστε να εμποδίσει την απόσχιση μικρότερων λαών που επιζητούσαν εθνική ανεξαρτησία. Οι γιουγκοσλαβικοί πόλεμοι κατέδειξαν τα όρια των δεδομένων και ορισμένες φορές ασυλλόγιστων ιδεολογικών ταυτίσεων της νεωτερικότητας, πρακτικά όμως παρήγαγαν περαιτέρω πολώσεις παρά προβληματισμούς.

Η παραδοσιακή ταύτιση της παγκόσμιας Αριστεράς με τα ένοπλα επαναστατικά κινήματα του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα συνδέεται επιπλέον, σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, με τον πρόσφατο ιστορικά αντιδικτατορικό αγώνα. Σε μια αντι-ιμπεριαλιστική και αντι-αμερικανική λογική, η ελληνική Αριστερά υποστήριξε ένθερμα τα λατινοαμερικάνικα επαναστατικά κινήματα εξέγερσης (τις Επαναστατικές Ένοπλες Δυνάμεις της Κολομβίας, τους Ζαπατίστας στο Μεξικό, τους Σαντινίστας στη Νικαράγουα, το Φωτεινό Μονοπάτι στο Περού), αλλά και τα αυτονομιστικά, εθνικο-απελευθερωτικά υπ' αυτήν την έννοια κινήματα στη Βόρεια Ιρλανδία εναντίον της Βρετανίας, στη Χώρα των Βάσκων εναντίον της Ισπανίας και στην Κορσική εναντίον της Γαλλίας, παραβλέποντας σε έναν βαθμό το θρησκευτικό ή εθνικιστικό προσανατολισμό τους. Ο ενθουσιασμός των κινήματων της Αριστεράς για την επανάσταση κατά του Σάχη στο Ιράν και η μετέπειτα αμηχανία απέναντι στο φαινόμενο της θεοκρατίας ή στο φαινόμενο του μαχόμενου ισλαμισμού, όπως, για παράδειγμα, η περίπτωση των οργανώσεων-κινήματων της Χαμάς και της Χεζμπολλά, αναδεικνύουν τη σύγχυση και αντιφατική στάση στην οποία μπορεί να οδηγήσει η αυτόματη γενικευμένη ταύτιση με οποιαδήποτε δύναμη ή θέση αυτοπαρουσιάζεται ως «αντιεξουσιαστική» ή «επαναστατική». Ο ιδεολογικός πυρήνας της φαινομενικής μόνον σύμπτωσης της Αριστεράς με τον μαχόμενο ισλαμισμό είναι ο αντι-αμερικανισμός.²⁴ Πρόκειται για μια ιδεολογική ομπρέλα που συστεγάζει ιδεολογίες και κινήματα με διαφορετικές και συχνά συγκρουόμενες προοπτικές· ωστόσο, για λόγους που έχουν να

24. Για την αντίθετη θέση, που θεωρεί ότι στις μέρες μας η Αριστερά και ο ισλαμισμός ως πολιτικό κίνημα (και όχι θρησκευτικό, αλλά επί της ουσίας μετα-αποικιακό και αντι-εξουσιαστικό) έχουν κοινά προτάγματα, βλ. τη διάλεξη της S. Buck-Morss, «Κριτική θεωρία και ισλαμισμός» στο, της ίδιας, *Πέρα από τον τρόπο. Ισλάμ, κριτική θεωρία και Αριστερά*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σ. 59-77, και S. Sayyid, *A Fundamental Fear. Eurocentrism and the Emergence of Islamism*, Zed Books Ltd, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1997/2003.

κάνουν με την ανακατάταξη της παγκόσμιας ισχύος μετά το 1989, γνωρίζει εντυπωσιακή και μάλλον οικουμενική απήχηση στις μέρες μας.

Κοντολογίς, η πολιτική και η ιδεολογία του αντιεθνικισμού, όπως και αυτή του εθνικισμού στην οποία αντιτίθεται, αντιλαμβάνονται την πολιτική με τρόπο νεωτερικό, ιδεολογικό, όχι ως πεδίο εξισορρόπησης συμφερόντων αλλά ως πεδίο δικαίωσης αφηρημένων αρχών²⁵ (της ανεξαρτησίας, της ισότητας, της λαϊκής κυριαρχίας, της αναγνώρισης της διαφοράς, της αδελφότητας των λαών κ.ά.) που πρέπει να εφαρμόζονται παντού και πάντοτε, πέραν της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας. Ανεξαρτήτως των σκοπιμοτήτων αλλά και των μέσων των οποίων μετέρχονται, η ίδια πεποίθηση περί απόλυτης ορθότητας ορισμένων αφηρημένων ιδεολογικών αρχών διέπει τόσο την υποστήριξη ένοπλων, επαναστατικών ή εθνικο-απελευθερωτικών κινημάτων από την πλευρά της παγκόσμιας Αριστεράς, όσο και την επιβολή της «δημοκρατίας» ως συστήματος διακυβέρνησης σε ολόκληρο τον κόσμο από την πλευρά της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, τουλάχιστον από τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι τις μέρες μας. Από την άποψη αυτή, η τοποθέτηση των οπαδών των πολυπολιτισμικών θεωριών και πολιτικών, τουλάχιστον στις εκδοχές της που αντιτίθενται στον κοινοτισμό, είναι περισσότερο συνειδητοποιημένη ως προς την απόσταση που δημιουργείται στη νεωτερικότητα μεταξύ αφαίρεσης και εμπειρίας, μεταξύ της σύλληψης αφηρημένων αρχών και του αποτελέσματος εφαρμοσμένων πολιτικών. Η τρέχουσα συζήτηση περί αναγνώρισης πολιτισμικών δικαιωμάτων στις εθνοτικές μειονότητες βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη διαπίστωση της αναποτελεσματικότητας αλλά και της αδικίας που μπορεί να επισύρει η αδιάκριτη εφαρμογή αφηρημένων αρχών στους υποτελείς πληθυσμούς.

4. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΑΚΤΙΒΙΣΜΟΥ ΩΣ ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΤΗΣ «ΔΙΑΦΟΡΑΣ»

Πέραν όμως των πολιτικών και θεωρητικών τους διαφορών, οι οργανώσεις με πολυπολιτισμικό και οι οργανώσεις με αντιεξουσιαστικό προσανατολισμό συνδέονται μέσω της ιδεολογικής στράτευσής τους στη διεκδίκηση δικαιώ-

25. Για πληρέστερη ανάλυση αυτής της νεωτερικής ιδεολογικής ρητορικής όπως αναπτύσσεται από τον Κεδουρίε, βλ. Π. Λέκκας, «Εισαγωγή. Ο Έλι Κεντούρι και η κριτική της νεωτερικότητας από τη σκοπιά της παράδοσης», στο Ε. Κεδουρίε, *Μειονότητες, Θρησκεία και Πολιτική. Δύο Δοκίμια*, Κατάρτι, Αθήνα 2002, σ. 22.

μάτων και στην έμπρακτη υποστήριξη των περιθωριοποιημένων και υποτελών πληθυσμών, στάση που αναγκαστικά υποδεικνύει τον ακτιβισμό ως πρακτική για την επίτευξη των στόχων τους. Ο ακτιβισμός των συγκεκριμένων οργανώσεων καλύπτει ένα ευρύ φάσμα δράσεων που περιλαμβάνει τόσο την ευαισθητοποίηση των πολιτών μέσω της δημοσιοποίησης των ζητημάτων που αφορούν τους υποτελείς πληθυσμούς –όπως πορείες διαμαρτυρίας, διοργανώσεις φεστιβάλ, παρουσίες σε διεθνή συνέδρια και φόρα συζητήσεων, έκδοση δελτίων Τύπου– είτε την πρακτική λύση των προβλημάτων –όπως νομική υποστήριξη στις διώξεις που υφίστανται οι μειονοτικές ομάδες, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, νομική υποστήριξη για τη διεκδίκηση πολιτικού ασύλου, διατύπωση διαμαρτυριών προς την κυβέρνηση ή τις αρμόδιες αρχές, διοργάνωση μαθημάτων ελληνικής γλώσσας, ενημέρωση και υποστήριξη για τη διεκπεραίωση γραφειοκρατικών διαδικασιών. Μέρος του ακτιβισμού τους και αποτέλεσμα της στράτευσής τους είναι και η μαχητική ρητορεία και ο καταγγελτικός τόνος των κειμένων τους.

Θα είχε, ωστόσο, ενδιαφέρον να θέσει κανείς το ερώτημα του πρακτικού αποτελέσματος του ακτιβισμού των οργανώσεων αυτών: πώς γίνεται αντιληπτή και κατά πόσο γίνεται αποδεκτή η δράση τους από τους ανθρώπους στους οποίους απευθύνεται και ενδιαφέρεται να στηρίξει στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Οι πιο εμφανείς επιπτώσεις των ακτιβιστικών πολιτικών, που εμπνέονται από τις αρχές των νεωτερικών ιδεολογικών πολιτικών, μπορούν να εντοπιστούν στις περιπτώσεις των εθνικών μειονοτήτων: η πίστη στη νεωτερική αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης δεν μπορεί παρά να μετατρέψει αμετάκλητα την εκάστοτε μειονότητα από κοινότητα σε έθνος το οποίο έχει ως ελάχιστο αίτημα την αναγνώριση και ως μέγιστο την ανεξαρτησία.²⁶ Το πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα αυτής της μεταβολής μπορεί να παρατηρηθεί στην κοινότητα των Ρομά, την πιο διασπαρμένη νομαδική κοινότητα της νεότερης ιστορίας. Κατά τη διάρκεια των εργασιών των τεσσάρων Διεθνών Συνεδρίων των Ρομά διατυπώθηκε (μεταξύ άλλων αποφάσεων για τη λήψη δράσεων που σηματοδοτούν τη διαδικασία της εθνογένεσης, όπως η τυποποίηση της ρομάνι γλώσσας, η επιλογή εθνικής σημαίας και εθνικού ύμνου) το αίτημα για διεθνή αναγνώριση των κοινοτήτων των Ρομά ως

26. Για ένα ιστορικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο εφαρμόστηκε η νεωτερική αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης στην περίπτωση της μετατροπής των μειονοτήτων στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από κοινότητες σε έθνη και, κυρίως, σε ομοιογενή έθνη με την τακτική του «ξεοκαρταρίσματος» των πληθυσμών, βλ. E. Kedourie, «Μειονότητες», στο *Μειονότητες, Θρησκεία και Πολιτική. Δύο Δοκίμια*, ό.π., σ. 35-103.

ενιαίας εθνικής μειονότητας ινδικής καταγωγής, ως έθνους χωρίς κράτος. Ωστόσο, όσο νεωτερικό είναι το αίτημα αναγνώρισης των Ρομά, άλλο τόσο είναι και η άρνηση της ελληνικής κοινότητας Ρομά να το προσυπογράψει και να προτιμήσει την πλήρη αναγνώριση των μελών της ως ελλήνων πολιτών διαφοροποιώντας έτσι τη στάση της. Και τούτο διότι, κατά τη γνώμη της, «οι Τσιγγάνοι της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης, υπό πλήρη αμερικανική υποστήριξη, έχουν σηκώσει παντιέρα σε μια πρόδηλη προσπάθεια δημιουργίας κρατικής οντότητας».²⁷ Η φράση συμπυκνώνει όχι μόνον τη δυναμική της αναγνώρισης στη περίπτωση των εθνικών μειονοτήτων, αλλά και την επίγνωση των υποκειμένων της ύστερης νεωτερικότητας ότι εμπλέκονται σε παιχνίδια πολιτικής εξουσίας στα οποία είναι ταυτόχρονα και ενεργοί δρώντες και ανίσχυροι θεατές.²⁸ Ενδιαφέρον έχει όμως και η αντίδραση των ΜΚΟ που έχουν αναλάβει την υποστήριξη των Ρομά στην Ελλάδα, οι οποίες καταδικάζουν τη στάση της συγκεκριμένης κοινότητας ως σύμπραξη με τον ελληνικό εθνικισμό. Η αντίδραση αυτή επαναφέρει τον προβληματισμό που τέθηκε παραπάνω: σε ποιον βαθμό οι οργανώσεις υποστήριξης έχουν δικαίωμα να αποφασίζουν για την αυθεντικότητα των αποφάσεων των εκάστοτε μειονοτικών κοινοτήτων, αλλά και κατά πόσο ο ακτιβισμός τους δημιουργεί και συντηρεί ζητήματα που τροφοδοτούν τον λόγο ύπαρξής του;

Επιπλέον, στην περίπτωση των εθνικών μειονοτήτων, κοινό χαρακτηριστικό των οργανώσεων και των δύο ρευμάτων είναι η κοινή πεποίθηση και συναισθηματική ταύτιση των δυτικών ακτιβιστών με την εξ ορισμού θεώρηση των εθνικών κρατών ως κακοποιών και των μειονοτικών ομάδων ως ενάρετων.²⁹

27. Οι δηλώσεις του εκπροσώπου της Ένωσης των Ελλήνων Τσιγγάνων και ο σχολιασμός τους από τον εκπρόσωπο του Ελληνικού Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι, παρατίθενται στο <http://www.greekhelsinki.gr/greek/articles/6-8-2000-aimgreek8.html>

28. Αναφερόμαστε στη θέση που αναπτύσσει ο A. Giddens, *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, MacMillan Press, Λονδίνο 1979 και *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, Polity Press, Cambridge 1986, για τον «δυϊσμό της δομής», αναδεικνύοντας τη διαδικασία με την οποία τα υποκείμενα προβαίνουν σε επιλογές χωρίς ωστόσο να καθορίζουν το σύνολο των επιλογών τους.

29. Η τοποθέτηση αυτή προέρχεται από τον Kedourie, ο οποίος, κατά την ανάλυση της σχέσης των χωρών της Μέσης Ανατολής με τις Δυτικές Δυνάμεις, σχολιάζει τον «δυϊκό εκείνο συναισθηματισμό του συρμού, σύμφωνα με τον οποίο οι Μεγάλες Δυνάμεις είναι [εξ ορισμού] κακές, ενώ οι μικρές δυνάμεις [εξ ορισμού] ενάρετες» στο «The Middle-East and the Powers», στο E. Kedourie, *The Chatman House Version and Other Middle-Eastern Studies*, University Press of New England, Hanover και Λονδίνο 1970/1984, σ. 6. Βλ. και την εισαγωγή του Π. Λέκκα στο E. Kedourie, *Μειονότητες, Θρησκεία και Πολιτική. Δύο Δοκίμια*, ό.π., σ. 24 για τη μετάφραση του χωρίου που παρατίθεται.

Ένας τέτοιος συναισθηματισμός, φορτισμένος με τη συλλογική ενοχή της εποχής των μετα-αποκιακών αγώνων, των κινημάτων αμφισβήτησης, των μεταμοντέρνων ανησυχιών στις κοινωνικές επιστήμες, πεπεισμένος ωστόσο για τη συμβολική του υπεροχή επειδή ακριβώς παράγεται στη Δύση, δεν θα μπορούσε παρά να θολώνει μια πιο ψύχραιμη, πιο ζυγισμένη αξιολόγηση των συγκρουσιακών καταστάσεων. Αυτή η συναισθηματική και ενοχική ταύτιση, μολονότι κανείς δεν αμφισβητεί τη βαθύτερη αντι-εξουσιαστική, αντιιεραρχική και εντέλει πιο δίκαιη εφόρμωσή της, συνεπάγεται μια διπολική, αντιθετική πρόσληψη του κόσμου που, στην πρακτική εφαρμογή της, ενθαρρύνει τις ακραίες πολιτικές επιλογές και τον θαυμασμό της αδιαλλαξίας. Έτσι, όσο πιο ακραία είναι η μορφή που παίρνει η αντιπαράθεση των μικρών εναντίον των μεγάλων δυνάμεων –πόλεμοι, τρομοκρατικές ενέργειες– τόσο πιο δίκαιος θεωρείται ο αγώνας των πρώτων, νομιμοποιώντας τη χρήση όλο και πιο ακραίων μέσων: ο συμβιβασμός γίνεται συνώνυμο της προδοσίας ενώ ο εξτρεμισμός, όπως το θέτει ο Kedourie, γίνεται το κατεξοχήν σύμβολο αγνότητας.³⁰ Αποτέλεσμα της διπολικής πρόσληψης του κόσμου μεταξύ «καλών» και «κακών» εθνών είναι η τάση να ανάγονται οι επιμέρους, τοπικές συγκρούσεις σε μια υποτιθέμενα γενικευμένη σύγκρουση εναντίον μιας γενικευμένης και απροσδιόριστης εξουσίας (όπως υπαγορεύει η θέση των ποικίλων κινημάτων ανά την υφήλιο για τις ΗΠΑ), αλλά και η αντίθεσή της, που ταυτίζει τις επιμέρους και τοπικές συγκρούσεις με μια εξίσου γενικευμένη και άορατη απειλή (όπως υπαγορεύει η θέση των ΗΠΑ για την τρομοκρατία).

Κοντολογίς, φαίνεται ότι συχνά η πρακτική εφαρμογή των αρχών της αναγνώρισης των μειονοτήτων πέφτει στην παγίδα του εθνικισμού τον οποίο αντιμάχεται, αφού τις περισσότερες φορές δεν φαίνεται να οδηγεί στην πολυπολιτισμική συμβίωση εντός ενός έθνους-κράτους, αλλά μάλλον στην απόσχιση της εθνικής μειονότητας, με στόχο να δημιουργήσει με τη σειρά της ένα νέο μονοπολιτισμικό κράτος. Η πολιτική της αναγνώρισης φαίνεται να πολλαπλασιάζει τα εθνικιστικά κινήματα αλλά και τις συγκρούσεις που αναγκαστικά συνοδεύουν τη γένεσή τους. Έτσι, τα τελευταία χρόνια, ο πολιτικός χάρτης της υφηνίου γνώρισε τη μετατροπή της Σοβιετικής Ένωσης σε αρχικά δεκαπέντε και της Γιουγκοσλαβίας σε αρχικά πέντε αναγνωρισμένες νέες

30. Βλ. E. Kedourie, *Nationalism*, Hutchinson & Co Ltd, Λονδίνο 1960/1971, σ. 18. Τη θέση του περί «έντιμου συμβιβασμού», τον οποίο αντιπαράβλλει στον φανατισμό και την κουλτούρα του θανάτου που αυτός καλλιεργεί, αναπτύσσει και ο ισραηλινός συγγραφέας Α. Οζ σχετικά με την επίλυση του Παλαιστινιακού ζητήματος στο, *Κατά του φανατισμού. Τρία κείμενα που αντιδρούν στην παγκόσμια ρητορεία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005.

δημοκρατίες, των οποίων όμως οι μειονότητες εμπνέονται από τις ίδιες εθνικιστικές ιδέες και φιλοδοξίες, από την ίδια αδιαλλαξία και την ίδια «ανάγκη» εθνικής αναγνώρισης και ομοιογένειας, όπως και οι κρατικοί εθνικισμοί στους κόλπους των οποίων γεννώνται οι καυκασιανές περιοχές του Ναγκόρνο-Καραμπάχ στο Αζερμπαϊτζάν, της Αμπχαζίας και της Νότιας Οσετίας στη Γεωργία, αλλά και η περαιτέρω διάσπαση μεταξύ Βόρειας Οσσετίας και Ινγκουσετίας, η περιοχή της Υπερδνειστερίας στη Μολδαβία στην καρδιά της Ευρώπης ή του Κοσόβου στη Σερβία και της αλβανόφωνης περιοχής του Τετόβου στην ΠΓΔΜ, για να έλθουμε στα οικεία παραδείγματα των Βαλκανίων, υποδεικνύουν ότι οι κάτοικοι των περιοχών αυτών δεν υπολείπονται ούτε σε συναίσθημα ούτε σε ακτιβισμό από εκείνους που λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα υπόσχονταν την αυτόματη λύση των δεινών με την απόχωση από τη Σοβιετική ή τη Γιουγκοσλαβική Ομοσπονδία.

Σημαντική όμως είναι και η μετάλλαξη την οποία διέρχονται και τα λεγόμενα παραδοσιακά στοιχεία των κοινοτήτων προς προστασία: η τυποποίηση της γλώσσας τους, η μουσειοποίηση του υλικού πολιτισμού τους, η απώλεια της λειτουργικότητας των παραδόσεών τους και η μετατροπή τους σε φολκλόρ, ψυχαγωγικές εκδηλώσεις και τουριστικές ατραξιόν, είναι χαρακτηριστικές διαδικασίες που αναδεικνύουν την αντίφαση που εμφιλοχωρεί στις πολιτικές της ταυτότητας, της αναγνώρισης και της διαφοράς. Το «δικαίωμα της επιβίωσης» που υποστηρίζει ο Ταίπλορ στο διάσημο δοκίμιό του, που εν πολλοίς συμπυκνώνει τη λογική και τις επιδιώξεις του φιλοσοφικού κοινοτισμού,³¹ συνδέεται με τη λογική επιβίωσης παραδόσεων που παρουσιάζονται γεννημένες σε χρόνο κενό και όχι ως αποτέλεσμα επιλογών και αλλαγών, αφού στην πράξη κάθε παραδοσιακή λειτουργία ή δραστηριότητα εισήχθη κάποτε ως καινοτομία.³² Η ιδιαίτερη αξία των παραδόσεων αυτών αναγνωρίζεται στα πλαίσια της νεωτερικότητας και η διάσωσή τους οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις αντιφάσεις της, που προκαλούν τη γένεση των κινήματων του ρομαντισμού και του κοινοτισμού και των αξιώσεών τους (αξιώσεις για αυθεντικότητα, αναγνώριση και επιβίωση). Τα παραδείγματα δεν λείπουν, είτε

31. Τ. Ταίπλορ, «Η πολιτική της αναγνώρισης», στο του ίδιου, *Πολυπολιτισμικότητα*, ό.π.

32. Αυτή τη θέση περί πολιτισμικών παραδόσεων υποστηρίζει ο φιλόσοφος Κ.Α. Αρπιαχ στο *Cosmopolitanism, Ethics in A World of Strangers*, Allen Lane, Λονδίνο 2006. Στο πολιτικό και φιλοσοφικό αυτό μανιφέστο, προκρίνει την ανάγκη ανάδειξης της οικουμενικότητας της ανθρώπινης φύσης και του ανθρώπινου πολιτισμού, σε αντίθεση με την έμφαση στην πολιτισμική διαφορά και τη διατήρησή της, θέση στην οποία εστιάστηκε η συζήτηση τα τελευταία χρόνια από τους διανοούμενους τόσο της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς.

από τον δυτικό είτε από τον λεγόμενο αναπτυσσόμενο κόσμο: οι γαλλόφωνοι του Κεμπέκ, οι κοινότητες των Ινδιάνων στις ΗΠΑ και τον Καναδά, οι Βάσκοι της Ισπανίας, οι Βρετόνοι της Γαλλίας, οι Σκώτοι και οι Ουαλλοί της Βρετανίας, αλλά και οι κοινότητες των Βουσιμάνων/Κάνγκ στη Ναμίμπια, όπως και πολλές άλλες πολιτισμικά διακριτές ομάδες δεν θα ήταν σε θέση να περισώσουν τη διακριτότητα της κουλτούρας τους χωρίς την αναγνώρισή της, αλλά ούτε και να αποφύγουν τη μετάλλαξη που αυτή υφίσταται από τους νεωτερικούς θεσμούς και την τεχνητή υποστήριξη που παρέχουν.

Επιπλέον, η πολιτική της αναγνώρισης μεταλλάσσει τις ταυτότητες εκείνων για τους οποίους αγωνίζεται, όπως σημειώνει ο Appiah.³³ Αυτό που αλλάζει σε κάθε περίπτωση είναι τόσο το περιεχόμενο της συλλογικής κοινωνικής ταυτότητας της ομάδας όσο και το ίδιο το υποκείμενο. Η υποκειμενικότητα οφείλει να συμμορφωθεί με τη συλλογική ταυτότητα της ομάδας, αφού, για να αναγνωριστεί η «συλλογική ιδιαιτερότητα», πρέπει η ατομική μοναδικότητα να συμμορφωθεί στις προσδοκίες που δημιουργούνται τόσο στους «άλλους» όσο και στους «ομοίους». Από τη στιγμή που η συλλογική ιδιαιτερότητα κεφαλαιοποιείται συμβολικά με αυτόν τον πολιτικό τρόπο, το υποκείμενο οφείλει να πείσει οικείους και ετέρους για το «αυθεντικό» δικαίωμα συμμετοχής του στην ομάδα, είτε πρόκειται για την ήπια προσαρμογή που τελικά επιλέγεται από τα μέλη των εκάστοτε μειονοτικών ομάδων –όπως η περίπτωση των στρατευμένων ομοφυλοφίλων ή των στρατευμένων Αφροαμερικανών που παρουσιάζεται από τον Appiah³⁴– είτε για τη βίαιη επιβολή των διακριτών χαρακτηριστικών της –όπως η περίπτωση των μουσουλμάνων μεταναστικών δεύτερης ή τρίτης γενιάς που πέφτουν θύματα σωματικών επιθέσεων από φονταμενταλιστές ομόθρησκους τους επειδή δεν καλύπτουν το πρόσωπο ή το κεφάλι τους.

Εντούτοις, αν ο ακτιβισμός έχει την ιδιότητα να μεταλλάσσει τις ταυτότητες των ομάδων και των υποκειμένων των οποίων αναλαμβάνει την υποστήριξη, όπως το είδαμε με την περίπτωση των εθνικών μειονοτήτων, δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς και το αντίστροφο αποτέλεσμα, όσον αφορά μειονοτικές ομάδες με άλλου τύπου πολιτισμικό περιεχόμενο, όπως είναι οι μετανάστες. Η χλιαρή διάθεση με την οποία συχνά υποδέχονται οι μετανάστες τις ενέργειες που απευθύνονται στους ίδιους –για παράδειγμα η μικρή συμμετοχή τους, κατά κοινή παραδοχή των μελών των οργανώσεων, στις πρωτοβου-

33. K.A. Appiah, «Ταυτότητα, αυθεντικότητα και επιβίωση», *ό.π.*, σ. 202.

34. Στο ίδιο, σ. 197-202.

λίες που διοργανώνονται από τις διάφορες ομάδες υποστήριξης, όπως το αντιρατσιστικό φεστιβάλ, αλλά και η περιορισμένη στελέχωση των οργανώσεων από τα ίδια τα ενδιαφερόμενα κοινωνικά υποκείμενα— είναι ένα ζήτημα που προβληματίζει τόσο για το περιεχόμενο όσο και για το νόημα της δράσης των οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στον χώρο. Η διαπίστωση αυτή δεν ακυρώνει βεβαίως τον λόγο ύπαρξης της δράσης τους, αλλά τον αναπροσδιορίζει ως προς το εξής: το αποτέλεσμα της δράσης των εν λόγω οργανώσεων είναι μάλλον η ευαισθητοποίηση των φορέων της κυρίαρχης κουλτούρας γύρω από τα ζητήματα των υποτελών πληθυσμών, παρά η συνειδητοποίηση των ίδιων των υποτελών υποκειμένων ως ομάδων με κοινά προβλήματα και επομένως συμφέρον για κοινή δράση.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πλήρης κατανόηση της παραγωγής του κριτικού απέναντι στον εθνικισμό λόγου προϋποθέτει τη συμπερίληψη του «αντίπαλου» εθνικιστικού λόγου που αρθρώνεται στη σύγχρονη Ελλάδα. Οι άνθρωποι τους οποίους προσπαθούν να επηρεάσουν και να αλλάξουν οι οργανώσεις προβαίνουν σε αντιφατικές πρακτικές στην καθημερινότητά τους, όπως για παράδειγμα σε ξενοφοβικές ή ρατσιστικές αντιδράσεις εναντίον των ξένων που ζουν στην πόλη τους και στη γειτονιά τους, αλλά και στην ταυτόχρονη προτίμηση των φθηνότερων υπηρεσιών που προσφέρουν οι μετανάστες και των φθηνότερων καταναλωτικών προϊόντων που παράγονται στον Τρίτο Κόσμο. Οι άνθρωποι φαίνονται μπερδεμένοι και αμφίθυμοι σε σχέση με τις αλλαγές που επιφέρει η παγκοσμιοποιημένη σημερινή κοινωνία στην καθημερινότητα και στον τρόπο που έχουν μάθει να καταλαβαίνουν τον κόσμο, και τούτο σε χρονικό διάστημα λιγότερο μιας γενιάς. Έως την περίοδο της Μεταπολίτευσης οι άνθρωποι στην Ελλάδα βίωσαν μια μακρά και συνεχόμενη πορεία διακυβέρνησης εθνικιστικού προσανατολισμού. Από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και, επί της ουσίας, μέχρι τη δεκαετία του 1980, δηλαδή για χρονικό διάστημα τριάντα-τριανταπέντε ετών, οι πολίτες χωρίζονταν σε πρώτης και δεύτερης κατηγορίας, αναλόγως με την πιστοποίηση των πολιτικών τους φρονημάτων: η εθνικοφροσύνη, το μίσος για τον «τουρκικό ζυγό» και τους «σλαβοβούλγαρους κομμουνιστές», η αγάπη για τις «χαμένες πατρίδες», «την αδελφή Βόρεια Ήπειρο» και τη «Βασιλεύουσα» ήταν τα διαπιστευτήρια του καλού πολίτη, ενώ λεκτικές πρακτικές όπως η συστηματική χρήση των ελλη-

νικών τοπωνυμίων για τις περιοχές και τις πόλεις των όμορων κρατών και ο βίαιος εξελληνισμός των λεγόμενων «σλαβόφωνων» ή «βουλγαρόφωνων» τοπωνυμίων, εφαρμόστηκαν με στόχο την ελληνικοποίηση της εδαφικής επικράτειας. Βεβαίως, αν και είναι αλήθεια ότι κανένα έθνος-κράτος δεν μπορεί να ισχυριστεί τη μη επιβολή δια της βίας ορισμένων ομογενοποιητικών διαδικασιών, στην περίπτωση της Ελλάδας οι διαδικασίες αυτές συνοδεύτηκαν από μεγάλης έκτασης καταστολή (διωγμούς, φυλακίσεις, διακρίσεις) στο πρόσφατο βιωμένο παρελθόν. Η προπαγάνδα, σε συνδυασμό με τον φόβο, αλλά και οι ιστορικοί λόγοι που συμπεριλάμβαναν την Ελλάδα στις τροχιές των μεταναστευτικών ρευμάτων ως χώρα μεταναστών και όχι ως χώρα υποδοχής, συνετέλεσαν στην κατίσχυση ενός ισχυρού μονοπολιτισμικού μοντέλου. Στην πορεία, όμως, οι γεωπολιτικές ισορροπίες άλλαξαν, ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» των βαλκάνιων γειτόνων εξέλιπε, οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν τις εκ των πραγμάτων πολυπολιτισμικές συνθέσεις των κοινωνιών τους. Η Ελλάδα μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής των μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων στην καμπή του αιώνα, οι διεκδικήσεις των κινημάτων αμφισβήτησης κατά των πολιτικών και κοινωνικών ιεραρχιών και οι ευαισθησίες του μεταμοντέρνου κινήματος για τις υποτελείς ομάδες διαχύθηκαν ευρέως, και έτσι οι άνθρωποι βρέθηκαν μπροστά σε μια κοινωνική πραγματικότητα με ανεστραμμένες πολιτικο-κοινωνικές αξίες. Ο πατριωτισμός έλαβε αρνητικό πρόσημο και έγινε εθνικισμός, η πραγματολογική ακρίβεια των ακλόνητων θρύλων του ελληνοισμού (με κορυφαίο παράδειγμα το «κρυφό σχολειό») αμφισβητήθηκε και προωθήθηκε η αντίληψη της χρήσης τους ως συμβολισμών, οι ελληνοτουρκικοί έρωτες σάρωσαν τις τηλεοπτικές ακροαματικότητες και η ανιστορική αντίληψη περί «τουρκικής βαρβαρότητας» αντικαταστάθηκε από την εξίσου ανιστορική αντίληψη περί «πολυπολιτισμικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας».³⁵ Οι έλληνες εθνικιστές, που είχαν μάθει να βλέπουν τους γείτονες ως εχθρούς, που επαινέθηκαν και ανταμείφθηκαν για τον πατριωτισμό τους, βρέθηκαν εκτός ιστορίας και στράφηκαν κατά των λεγόμενων ευρωπαϊών γραφειοκρατών, κατά της παρουσίας ξένων στη χώρα αλλά και κατά εκείνων που προσβεύουν μια περισσότερο ανεκτική και ποικιλόμορφη κοινωνία.

Αυτό εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τη δυναμική εμφάνιση και απήχηση των ε-

35. Για τη σημερινή αντιμετώπιση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως ιστορικού παραδείγματος πολυπολιτισμικής κοινωνίας, βλ. Ν. Ροτζώκος, «Πολυπολιτισμικές αναγνώσεις του οθωμανικού παρελθόντος: προς ένα μεταμοντέρνο ρομαντισμό», *Ο Πολίτης*, τχ. 144, Μάιος 2006, σ. 25-28.

θνικιστικών λαϊκιστικών κομμάτων, ρευμάτων και προσωπικοτήτων, που η ρητορική τους στηρίζει την επιτυχία της στο κράμα κινδυνολογίας, συνωμοσιολογίας και αίσθησης ταυτόχρονης αδικίας κατά του έθνους και της «φυσικής» ανωτερότητάς του. Έτσι, είναι αναμενόμενο τα ξενοφοβικά, ρατσιστικά, εθνικιστικά και αντιδυτικά ρεύματα να βρίσκουν προσφορότερο έδαφος στις περιοχές που πλήττονται περισσότερο από τις ανακατατάξεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, όπως παρατηρείται στις μέρες μας σε περιοχές της Βόρειας Ελλάδας και κυρίως στη Θεσσαλονίκη. Στο περιβάλλον αυτό, η δράση και ο λόγος των οργανώσεων που προεβέβουν την πολυπολιτισμικότητα και τον αντιεθνικισμό –χωρίς βεβαίως να είναι αυτές οι μόνες φωνές, οι μόνες συλλογικότητες που εκφράζουν τις εν λόγω ιδεολογίες– είναι και απαραίτητος και δημιουργικός. Μέσα στις αντιφάσεις, την αφέλεια αλλά και τις σκοπιμότητές του, την ανεπιτυχή ορισμένες φορές αναπαραγωγή μοντέλων που δεν ταιριάζουν στις τοπικές συνθήκες, τον νεο-ρομαντισμό του που βλέπει τη σωτηρία στη μετατροπή των εθνών σε λαούς ή πολιτισμούς, ο λόγος αυτός προκρίνει την αλληλεγγύη, εκλαϊκεύει και συμφιλιώνει έμπρακτα με τη διαφορά, συμβάλλοντας εντέλει στη συνειδητοποίηση της οικουμενικότητας των ανθρώπινων χαρακτηριστικών και των ανθρώπινων αναγκών.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΩΣ ΦΟΡΕΑΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΙΕΡΓΑΣΙΩΝ

Γιάννος Κατσουρίδης*

Η Εκκλησία της Κύπρου αποτελεί έναν από τους κυριότερους δρώντες στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ιστορία της νήσου. Το γεγονός αυτό καθιστούσε, διαχρονικά, δυσδιάκριτο τον διαχωρισμό της από το κράτος και την κοινωνία. Η επιρροή της αντικατοπτρίστηκε στη μετά την ανεξαρτησία περίοδο με την εκλογή του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' στο ανώτατο κρατικό αξίωμα και εκτείνεται, έστω και μειωμένη, μέχρι σήμερα. Στο άρθρο αυτό εξετάζεται ο ρόλος της κυπριακής Εκκλησίας στις πρώτες δεκαετίες της αγγλικής κατοχής και, ιδιαίτερα, μέσα από το σχίσμα για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο που εκδηλώθηκε στους εκκλησιαστικούς θεσμούς στις αρχές του 20ού αιώνα και την επίδρασή του στο πλέγμα των πολιτικών διεργασιών και σχέσεων εξουσίας της ελληνικής κοινότητας. Συναφές ζήτημα διερεύνησης συνιστά και η αντίστοιχη «κομματικοποίηση» του θρησκευτικού θεομίου, η μετατροπή του, δηλαδή, σε αρένα αντιπαράθεσης και εκδίωξης μιας σύγκρουσης που σημάδεψε όχι μόνο τη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά ολόκληρη την εξέλιξη της πολιτικής ζωής στην Κύπρο.

Ο ρόλος του εκκλησιαστικού θεομίου σε μία κοινωνία εξετάζεται, συχνά, μέσα στο πλαίσιο του δίπολου «παράδοση-νεωτερικότητα», όροι οι οποίοι χρησιμοποιούνται από πολλούς ερευνητές ως αναλυτικά εργαλεία για την κατανόηση της εμφάνισης των σύγχρονων κοινωνιών.¹ Ένα από τα κύρια πολιτισμικά ζητήματα της πορείας προς τη νεωτερικότητα είναι η μετάβαση από μια θρησκευτική σε μια υλιστική θεώρηση των πραγμάτων και από μια ιερή σε μια εκκοσμηκευμένη θεμελίωση των κοινωνικών και ηθικών αξιών.² Με τη νεωτε-

* Ο Γιάννος Κατσουρίδης είναι Research Fellow στο Institute of Commonwealth Studies στο University of London.

1. Για τις έννοιες παράδοση και εκουγχρονισμός, βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε Υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, β' έκδ., εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 1996, σ. 197-227.

2. St. Hall - B. Gieben, *Η Διαμόρφωση της Νεωτερικότητας. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, β' έκδ., εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2003, σ. 20.

ρικότητα, ο ίδιος ο πυρήνας των παραδοσιακών τρόπων ζωής αλλά και η ιδεολογική θεμελίωση της κυριαρχίας των θρησκευτικών θεσμών τέθηκαν υπό αίρεση, προκαλώντας συγκρούσεις, ανατροπές αλλά και συμβιβασμούς. Οι ιδεολογικές συγκρούσεις που επηρέασαν τις σύγχρονες κοινωνίες αφορούσαν, μεταξύ άλλων, το πρόβλημα της θέσης της Εκκλησίας μέσα στο σύστημα.³

Η έλευση των Βρετανών στην Κύπρο το 1878 θεωρείται, αφενός, ότι επέφερε τουλάχιστον την επιτάχυνση εκείνων των κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών (εκουγχρονισμός) που ανατρέπουν, σταδιακά, την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων της οποίας οργανικό κομμάτι ήταν η Εκκλησία της Κύπρου. Αφετέρου, έθεσε στο επίκεντρο αυτής της εγγενώς συγκρουσιακής κατάστασης τη θέση και τα προνόμια της κυπριακής Εκκλησίας, ως αποτέλεσμα της ρήξης που επιχείρησαν οι Βρετανοί με τον εκκλησιαστικό θεσμό. Αυτό που δεν συνέβη στην Κύπρο κατά τη διαδικασία αυτή, ήταν η εξασθένιση της θρησκείας ως πνευματικής και πολιτικής δύναμης· το αποτέλεσμα ήταν να καταφέρει η κυπριακή Εκκλησία να διατηρήσει σε σημαντικό βαθμό τα προνόμια και τον πρωταγωνιστικό της ρόλο.

Η τεκμηρίωση της εξέλιξης αυτής βασίζεται σε δύο στοιχεία της βρετανικής περιόδου που θεωρούνται *de facto* αντιθετικά μεταξύ τους: από τη μία, η διατήρηση της πολιτικής διάκρισης χριστιανών και μουσουλμάνων και, επομένως, η θεομοποίηση δύο αναγνωρισμένων πολιτικών και όχι απλά πληθυσμιακών συνόλων· και, από την άλλη, η επιχειρούμενη κατάργηση της προνομιακής εξουσίας της Εκκλησίας. Αυτά τα στοιχεία δημιουργούσαν ουσιαστικά ένα πλέγμα ταυτόχρονης συνέχειας και ασυνέχειας, αφού ο ένας παράγοντας επέτρεπε στους παλαιούς θεσμούς να επιδρούν, ενώ ο άλλος οδηγούσε σε περιορισμό, κατά κάποιον τρόπο, της δράσης και επιρροής τους.

1. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΙΣΧΥΟΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Για να κατανοηθεί η σημασία του εκκλησιαστικού θεσμού στην Κύπρο και ο ρόλος της Εκκλησίας στην κοινωνία, πρέπει πρώτιστα να εξεταστεί η ισχύς που αυτή κατάφερε να συγκεντρώσει στους αιώνες που προηγήθηκαν. Οι δεσμοί των ορθόδοξων κατοίκων της Κύπρου με την Εκκλησία ανάγονται στο ιστορικό παρελθόν και ήταν ιδιαίτερα ισχυροί, η δε ιστορία της συνδέεται άμεσα με την πολιτική ιστορία του νησιού. Ήταν ο βασικός θεσμός έκφρασης

3. S. Lipset, «Political Cleavages in Developed and Emerging Polities», στο E. Allardt - S. Rokkan (επιμ.), *Mass Politics*, Free Press, Νέα Υόρκη 1970, σ. 25.

της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας στους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας και αποτελεί τον μεγαλύτερο και μακροβιότερο θεσμό συνέχειας στην ιστορία του τόπου.⁴ Σύμφωνα με κάποιες απόψεις, συνιστούσε τον πραγματικό κυβερνήτη στην Κύπρο από τον 18ο αιώνα και μέχρι την έλευση των Βρετανών, φαινόμενο που απέρρεε από τον τρόπο διοίκησης που εφαρμόζαν οι Οθωμανοί.⁵

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, για τους δικούς της σκοπούς ελέγχου των ορθόδοξων κατοίκων, αναγνώριζε την Εκκλησία ως τον μοναδικό πολιτικό αντιπρόσωπό τους στην Κύπρο, πρακτική που εφαρμόζε σε όλες τις περιοχές με ορθόδοξους κατοίκους. Την αντιμετώπιζε ως «εργαλείο ελέγχου» των ελλήνων υπηκόων.⁶ Ο καθορισμός των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βάσει της θρησκείας τους, επέτρεπε στους ιεράρχες να «διορίζονται» ως οι πολιτικοί γέτες των υπόδουλων λαών. Η εθναρχική κληρονομιά, επομένως, του εκάστοτε Αρχιεπισκόπου Κύπρου αποδίδεται, εν πολλοίς, στα πολιτικά και οικονομικά προνόμια που διατηρούσε η Εκκλησία στη νήσο. Απόρροια των προνομίων αυτών ήταν μια σειρά λειτουργιών που προσομοίαζαν σε κοσμική εξουσία: της παραχωρήθηκε μεγάλη γαιοκτησία, είχε δικαιώματα είσπραξης εισοδημάτων και συλλογής φόρων ενώ, παράλληλα, η ίδια εξαιρούνταν της καταβολής φόρων, συμμετείχε αυτοδίκαια στο Κεντρικό Συμβούλιο Διοίκησης της Κύπρου καθώς και στα Επαρχιακά Συμβούλια, ήταν υπεύθυνη για την εκπαίδευση των Ελλήνων και δίκαιε τις υποθέσεις μεταξύ των χριστιανών κατοίκων.⁷

Σημαντικός μηχανισμός συγκέντρωσης οικονομικής ισχύος αποτελούσαν οι μεταβιβάσεις κτημάτων από τους αγρότες προς την Εκκλησία.⁸ Πολλοί μικροϊδιοκτήτες γης μεταβίβαζαν σε αυτή την κυριότητα της ιδιοκτησίας τους, είτε εικονικά είτε πραγματικά, για να αποφύγουν τη φορολογία, τους τοκογλύφους και τους ενοικιαστές φόρων.⁹ Αυτή η ανασφάλεια συνέδεε σημαντι-

4. Β. Εγγλεζάκης, «Η Εκκλησία της Κύπρου τον 18ο και 19ο Αιώνα», Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, αρ. 1, εκδόσεις Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1984, σ. 309.

5. P. Persianis, *Church and State in Cyprus Education*, Λευκωσία 1978, σ. 9.

6. Στο ίδιο, σ. 7.

7. G. Georghallides, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918-1926 with a Survey of the Foundations of British Rule*, Cyprus Research Center, Λευκωσία 1979, σ. 56. Βλ. επίσης P. Persianis, *Church and State in Cyprus Education*, ό.π., σ. 13-14.

8. G. Hill, *A History of Cyprus*, τόμ. IV, Cambridge University Press, Cambridge 1952, σ. 310.

9. Πλούσιοι Ελληνοκύπριοι που αγόραζαν από τους Οθωμανούς το δικαίωμα συλλογής φόρων και απέδιδαν σε αυτούς ένα σταθερό ποσό.

κά τους ελληνοκύπριους μικροϊδιοκτήτες με την Εκκλησία: οι αγρότες που μεταβίβαζαν τα κτήματά τους απέφευγαν τη φορολόγηση και συνέχιζαν να τα εκμεταλλεύονται, καταβάλλοντας σε αυτή, ως αντάλλαγμα, διάφορες δωρεές και δικαιώματα. Μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη, η Εκκλησία έπαιρνε συνήθως στην κατοχή της την περιουσία του, αφού σε πολλές περιπτώσεις δεν υπήρχαν επίσημα έγγραφα.¹⁰ Αυτές οι παράμετροι συνέβαλαν στο να αποκτήσει η Εκκλησία εκτεταμένη περιουσία την οποία διαθέτει μέχρι και σήμερα.

Ενδεικτική του μεγέθους της περιουσίας της, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, είναι η οικονομική έκθεση της Ιεράς Αρχιεπισκοπής, που δημοσίευσε η εφημερίδα *Ελευθερία*: σύμφωνα με αυτή, το 1923, το ενεργητικό των εκκλησιαστικών σωματείων ανερχόταν στο ποσό των 1.125.000 λιρών Αγγλίας,¹¹ ενώ σύμφωνα με τον Γεωργαλλίδη, η Εκκλησία την ίδια εποχή κατείχε το 5,3% της καλλιεργήσιμης γης της Κύπρου.¹²

Οι κοινωνικές σχέσεις της περιόδου διαπερνούνταν από ένα δίκτυο αλληλεξαρτήσεων και πελατειακών δεσμών. Βασικό υπόβαθρο για την ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων ήταν σε μεγάλο βαθμό η οικονομική δυσπραγία της πλειοψηφίας των Κυπρίων και η ανυπαρξία αξιόπιστου τραπεζικού ή άλλου συστήματος κρατικής δανειοδότησης και αρωγής. Στο δίκτυο αυτό εμπλεκόταν ως ο μεγαλύτερος ιδιοκτήτης γης και η Εκκλησία η οποία ενοικίαζε τα κτήματά της είτε σε πλούσιους, οι οποίοι τα υπενοικίαζαν σε μικρούς καλλιεργητές, είτε απευθείας στους τελευταίους.¹³

Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού δεν του επέτρεπε να αντιληφθεί την πραγματική διάσταση των κοινωνικών σχέσεων και τα πιθανά στοιχεία εκμετάλλευσης που αυτές περιείχαν, με συνέπεια να μην μπορεί να διακρίνει τις πραγματικότητες και τον αληθινό ρόλο του κάθε θεσμού. Επιπλέον, ο απόλυτος έλεγχος του εκπαιδευτικού μηχανισμού από την Εκκλησία –καθώς τα περισσότερα εκπαιδευτικά ιδρύματα ήταν εκκλησιαστικά–, καθόριζε και τη συμπεριφορά της κοινωνικής και πολιτικής ελίτ της Κύπρου έναντι της ίδιας της Εκκλησίας. Ως οφειλέτης και πολλές φορές εξαρτώμενη

10. R. Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus During the Second Half of the Nineteenth Century*, Texts and Studies of the History of Cyprus, XXIV, Cyprus Research Center, Λευκωσία 1996, σ. 29.

11. *Ελευθερία*, 22 Δεκεμβρίου 1923, σ. 2.

12. Βλ. G. Georgallides, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918-1926 with a Survey of the Foundations of British Rule*, ό.π., σ. 294.

13. H. Faustmann, «Clientelism in the Greek Cypriot Community of Cyprus Under British Rule», *The Cyprus Review*, τόμ. 10, αρ. 2, φθινόπωρο 1998, σ. 45.

από την Εκκλησία, η ελίτ αυτή υπεράσπιζε τα συμφέροντά της.¹⁴

Παρά τις εκτροπές, όμως, και τη λειτουργία του εκκλησιαστικού θεσμού μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων εκμετάλλευσης και πελατείας, η ορθόδοξη Εκκλησία ήταν κάτι περισσότερο από χώρος έκφρασης της χριστιανικής λατρευτικής ζωής. Σε αυτό συνεισέφερε το γεγονός ότι διατήρησε μια κεντρική, αν και συχνά αμφιλεγόμενη, θέση ως θεματοφύλακας του ελληνικού στοιχείου στην Κύπρο. Γι' αυτό, μερικοί, συνδέουν στενά την επιβίωση της Εκκλησίας με αυτή του ελληνισμού στο νησί.¹⁵ Τα γεγονότα της 9ης Ιουλίου του 1821, με την εκτέλεση του αρχιεπισκόπου Κυπριανού και των άλλων ιεραρχών, της έδωσαν την ευκαιρία να αποκτήσει μάρτυρες, τα σύμβολά της. Για όλη την υπό εξέταση περίοδο, η Εκκλησία παρέμεινε ο κεντρικός θεσμός γύρω από τον οποίο περιστρεφόταν η πολιτική, πνευματική και πολιτιστική ζωή των Ελλήνων της Κύπρου.¹⁶

Η ιδεολογική κυριαρχία συμπληρωνόταν από αισθητή χωρική παρουσία και ισχυρή οργανωτική συγκρότηση. Πολύ εύστοχα έχει υποδειχθεί ότι «καμιά ιδέα δεν προχώρησε πολύ χωρίς έναν οργανισμό πίσω της. [...] Η ιδεολογική πειθώ απαιτεί ένα ισχυρό οργανωτικό δίκτυο επικοινωνίας».¹⁷ Η Εκκλησία της Κύπρου διέθετε αυτόν τον ισχυρό οργανωτικό μηχανισμό, ο οποίος περιλάμβανε μεγάλο αριθμό τοπικών εκκλησιών,¹⁸ αλλά και τις πολλές εκκλησιαστικές επιτροπές που λειτουργούσαν σε επίπεδο ενορίας. Το δίκτυο αυτό τη συνέδεε με τον λαό και της επέτρεπε να μεταδίδει με ευκολία τις πολιτικές της θέσεις.

Η Εκκλησία ήταν μέρος της καθημερινότητας για τους περισσότερους ανθρώπους, κάτι που πρακτικά σήμαινε ότι η διάκριση μεταξύ ιερού και κοσμικού ήταν, μάλλον, δυσδιάκριτη. Σε μια κοινωνία με πολύ υψηλό ποσοστό αναλφαριθμητισμού,¹⁹ κλειστή και ιεραρχική όπως ήταν η κυπριακή, η θρησκεία

14. «Ο φόρος εισοδήματος», *Ελευθερία*, 14 Σεπτεμβρίου 1927, σ. 1.

15. R. Holland, *Η Βρετανία και ο Κυπριακός Αγώνας*, εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα 1999, σ. 25-26.

16. Χ. Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου*, τόμ. Α' (1878-1949), εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2007, σ. 63.

17. G. Sartori, «The Sociology of Parties: A Critical Review», στο P. Mair, *The West European Party System*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1990, σ. 169-170.

18. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1901 αναλογούσε ένα θρησκευτικό ίδρυμα (εκκλησία ή μοναστήρι) ανά 288 έλληνες κατοίκους και το 1931 ένα ανά 375. Για τον αριθμό των εκκλησιών στην κυπριακή επικράτεια, βλ. *Cyprus Blue Book 1900-01*, σ. 256· *Cyprus Blue Book 1916-17*, σ. 228· *Cyprus Blue Book 1931*, σ. 186.

19. Ακόμα και το 1911, μετά από 33 χρόνια αγγλικής κατοχής, το 73,21% του πληθυσμού δεν ήξερε γραφή και ανάγνωση· βλ. *Census of Cyprus 1911*, σ. 15.

εξαπλώνονταν κατά τρόπο φυσικό και της προσέφερε ιδεολογική συνεκτικότητα. Η κοινωνία είχε προσαρμοστεί πλήρως στον θρησκευτικό οργανισμό. Πολύ χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι για αρκετά χρόνια, η Κυριακή, προτού καθιερωθεί ως ολόημερη αργία το 1927,²⁰ ήταν αργία μέχρι τις εννέα το πρωί και το άνοιγμα των μαγαζιών απαγορευόταν διά νόμου μέχρι εκείνη την ώρα, ώστε να μπορούν οι ορθόδοξοι χριστιανοί να ασκούν τα εκκλησιαστικά τους καθήκοντα.

Η παρουσία και το κύρος που διέθετε έδωσαν, έτσι, στην Εκκλησία δομικό πλεονέκτημα στον καταμερισμό ισχύος εντός της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας και την έφεραν σε θέση υπολογισμού συνομιλητή έναντι, ακόμα, και των ξένων κυρίαρχων. Αυτή η κατάσταση πραγμάτων διατηρήθηκε και επί βρετανικής κατοχής, παρά την αμφισβήτηση (και αφαίρεση ορισμένων) των εκκλησιαστικών προνομίων που επιχείρησαν οι Βρετανοί και παρά τις πολιτικές αλλαγές που εισήγαγαν με τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς εκπροσώπησης.²¹

Η πολιτικοποίηση της διάκρισης χριστιανών-μουσουλμάνων, την οποία κατοχύρωσαν οι κατοχικές αρχές με τη δομή του Νομοθετικού Συμβουλίου, επέτρεψε στην Εκκλησία να νομιμοποιήσει την εξουσία της και στο πλαίσιο του νέου πολιτικού συστήματος. Η ερμηνεία της πολιτικής των Βρετανών έγκειται στο ότι, με αυτό τον τρόπο, μπορούσαν να διατηρήσουν ζωντανή και να υποδαυλίσουν την αντιπαράθεση σε εθνικό και θρησκευτικό επίπεδο μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, ώστε η δική τους παρουσία και διαμεσολάβηση να θεωρείται απαραίτητη, ακόμα και ουδέτερη. Αυτή η αντιπαράθεση, η οποία έντεχνα κατοχυρώθηκε σε θεσμικό επίπεδο μέσω των εκλογικών ρυθμίσεων για το Νομοθετικό Συμβούλιο και τα Δημαρχεία,²² απέτρεπε ουσιαστι-

20. *Νέα Λαϊκή*, 18 Νοεμβρίου 1927, σ. 1.

21. Για τον περιορισμό των εκκλησιαστικών προνομίων, βλ. Χ. Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου*, τόμ. Α' (1878-1949), ό.π., σ. 89· Ρ. Loizos, «Αλλαγές στη Δομή της Κοινωνίας», *Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου*, αρ. 2, εκδόσεις Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1986, σ. 103· G. Georghallides, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918-1926 with a Survey of the Foundations of British Rule*, ό.π., σ. 57-58· R. Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus During the Second Half of the Nineteenth Century*, ό.π., σ. 73.

22. Για τα χαρακτηριστικά των δύο θεσμών και τις εκλογικές πρόνοιες, βλ. ενδεικτικά: Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, εκδόσεις Λιθογραφεία Κυριακίδη, Λευκωσία 2003 [1914], σ. 83, 125· Π. Παπαδημήτρης, *Ιστορική Εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου 1878-1978*, εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 1979-1980, τόμ. Β', σ. 154-174· *Ελευθερία*, 14 Μαρτίου 1908, σ. 2· Cyprus Blue Book 1886-87, σ. 87-98· Σ.Γ. Γεωργαλλίδης, «Αποικιοκρατία 1878-1960: Σύντομη Επανεπίκριση», *Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου*, αρ. 4, εκδόσεις Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1994, σ. 82.

κά τους Κύπριους να λειτουργήσουν ενιαία και στο σύνολό τους ενάντια στη βρετανική κατοχή. Επιπροσθέτως, η αποτυχία των Βρετανών να προσδώσουν ουσιαστικό αντίκρισμα στους πολιτικούς θεσμούς, επέτρεψε στην Εκκλησία να διατηρεί ηγεμονικό ρόλο στην πολιτική ζωή.

Πέραν του πρωταγωνιστικού πολιτικού της ρόλου, η Εκκλησία διατήρησε σε σημαντικό βαθμό και την οικονομική της επιφάνεια. Παρά τις απώλειες που υπέστη, εξακολουθούσε να διαθέτει πλούτο και να αποτελεί τον μεγαλύτερο ιδιοκτήτη γης στη χώρα.²³ Αν και φορολογήθηκε, δεν της αφαιρέθηκε περιουσία· παράλληλα, διατήρησε το δικαίωμα απονομής του οικογενειακού δικαίου (γάμοι, διαζύγια). Η παραδοσιακή αφοσίωση των Κυπρίων στην Εκκλησία τους και η μεγαλύτερη αποδοτικότητα των φορολογικών πρακτόρων της κυβέρνησης συνείναν στο κλίμα εχθρότητας έναντι των Βρετανών και πρόοδος του λαού με την Εκκλησία.²⁴ Υπήρχε, όμως, και το ζήτημα της ιδεολογικής νομιμοποίησης –ζήτημα καθοριστικό για όλους τους θρησκευτικούς θεσμούς που επιδιώκουν να ελέγχουν τη διακίνηση ιδεών²⁵– το οποίο αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία στο νέο περιβάλλον που διαμόρφωνε η βρετανική αποικιοκρατική παρουσία και η ανάπτυξη της πολιτικής ιδεολογίας του εθνικισμού.

2. Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ

Μπροστά στα νέα δεδομένα, η Εκκλησία έπρεπε να βρει έναν καινούριο μηχανισμό νομιμοποίησης τόσο της παρουσίας της όσο και της πολιτικής της δραστηριότητας.²⁶ Εργαλείο της εκ νέου νομιμοποίησής της αποτέλεσε ο εθνικισμός του οποίου κυρίαρχο πρόταγμα ήταν η Ένωση με την Ελλάδα. Η Εκκλησία υιοθέτησε το ενωτικό αίτημα και το αξιοποίησε συστηματικά προς υποβοήθηση του στόχου της για αμφισβήτηση της αποικιοκρατικής εξουσίας και διατήρηση του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ της στο πλαίσιο της ελ-

23. Βλ. R. Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus During the Second Half of the Nineteenth Century*, ό.π., σ. 77.

24. Βλ. G. Georgallides, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918-1926 with a Survey of the Foundations of British Rule*, ό.π., σ. 63.

25. M. Beaud, *Η Ιστορία του Καπιταλισμού*, εκδόσεις Ηλέκτρα, Αθήνα 2008, σ. 45.

26. Σ. Αναγνωστοπούλου, «Η Εκκλησία της Κύπρου και ο Εθναρχικός της Ρόλος: 1878-1960. Η Θρησκευτικοποίηση της Κυπριακής Πολιτικής Δράσης: Ένωση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 68-69-70, 1999, σ. 200.

λνικής κοινότητας του νησιού. Σε αυτή δε τη στροφή της συνέδραμε το κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής· όταν έκανε την εμφάνισή της η εθνικιστική ιδεολογία, η Εκκλησία ήταν ο κατεξοχόν θεσμός της ταυτότητας των χριστιανών της Κύπρου. Η ελληνοκυπριακή εθνική ταυτότητα προσδιορίστηκε εξαρχής και καταλυτικά από τη θρησκεία, με την Εκκλησία να παρουσιάζεται ως ο φορέας που διατήρησε το ελληνικό στοιχείο στη χώρα.²⁷

Έτσι, οι πρώτες δραστηριότητες εθνικού περιεχομένου ενάντια στην αποικιακή εξουσία προήλθαν από τους επισκόπους και τη μορφωμένη αστική τάξη που σχετιζόταν με αυτούς, λόγω της επίθεσης που δέχτηκε η Εκκλησία.²⁸ Ενδεικτικό του νέου αυτού ρόλου της ήταν, επίσης, ότι πρωταγωνίστησε στη διεξαγωγή εκδηλώσεων εθνικού χαρακτήρα (έρανοι, μνημόσυνα κ.λπ.) στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων (1912-13),²⁹ αλλά και στην κινητοποίηση του πληθυσμού υπέρ του ενωτικού αιτήματος. Η σύγκρουση με την αποικιοκρατική κυβέρνηση επέφερε μια πιο στενή σύνδεση του εθνικισμού με τη θρησκεία, πρόβαλε σημαντικά εμπόδια στη διαδικασία εκκοσμίκευσης και διατήρησε τη θρησκευτική ζωή σε υψηλά επίπεδα.³⁰ Η Εκκλησία της Κύπρου ευρισκόμενη προ του φάσματος της εξασθένησης της εξουσίας της, αφρενός, και της εισαγωγής λαϊκών μορφών εξουσίας, αφετέρου, κατασκεύασε μια «εικόνα εχθρού»³¹ (Βρετανοί) η οποία βασιζόταν βεβαίως στο δεδομένο της αναπτυσσόμενης εχθρότητας του κυπριακού λαού έναντι των νέων κυρίαρχων και, για την ίδια, αποτελούσε πηγή εξουσίας. Δεν θα πρέπει ωστόσο να παραγνωριστεί και το λαϊκό έρεισμα που εξακολουθούσε να έχει. Σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική, η ύπαρξη και παρουσία του εχθρού αποτελεί συλλογική απειλή για την τάξη και τις αξίες του ποιμνίου, τις οποίες η Εκκλησία ανέλαβε να προστατέψει και να διασφαλίσει.

Η αλληλεπίδραση εθνικισμού και Εκκλησίας οδήγησε σε ένα παράξενο

27. Για τον ρόλο της Εκκλησίας της Κύπρου στη διάπλαση αυτής της ελληνικότητας, βλ. Π. Τζεργιάς, *Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας*, τόμ. Ι και ΙΙ, εκδόσεις Libro, Αθήνα 2001, σ. 90.

28. R. Katsiaounis, «Social and Political Change in Cyprus: 1878-1924», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXI, Λευκωσία 1995, σ. 227.

29. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Συμβολή στην Ιστορία του Κυπριακού Εθελοντισμού*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1997, σ. 108, 170.

30. Ν. Περισιτιάνης, «Θρησκεία και Εκκλησία στην Κύπρο», *Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου*, αρ. 3, εκδόσεις Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1993, σ. 256.

31. Ο Beck γράφει ότι σε όλες τις μέχρι τώρα κοινωνίες υπάρχουν δύο είδη εξουσίας: η μία πηγάζει από τον λαό και η άλλη από τον εχθρό· Υλ. Beck, *Η Επινόηση του Πολιτικού*, εκδόσεις Νέα Σύνορα- Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996, σ. 171.

και, μερικός, αντιφατικό ιδεολογικό κράμα. Η αντιφατικότητα προκύπτει από τη θεωρητική ασυμβατότητα των εκκλήσεων των δύο: η δεύτερη δικαιολογεί τα πάντα με επίκληση μιας μεταφυσικής δύναμης και του επέκεινα, ενώ ο πρώτος στρέφεται στην εγκοσμιότητα.³² Ο εθνικισμός, μια νεωτερική και δυνητικά επαναστατική ιδεολογία, υιοθετήθηκε από τον πλέον συντηρητικό θεσμό της κυπριακής κοινωνίας ο οποίος χαρακτηριζόταν από υπερβολική προσήλωση στην παράδοση και εμμονή στην κοινωνική στατικότητα.³³

Η πολυπλοκότητα της σχέσης Εκκλησίας και εθνικισμού και τα ασαφή όρια και των δύο καθιστούν εξαιρετικά δύσκολο να αποδειχθεί με βεβαιότητα πότε η πρώτη επηρεάζει και χρησιμοποιεί τον δεύτερο, πότε εκείνος επιδρά στην Εκκλησία και πότε συμβαίνουν και τα δύο ταυτόχρονα. Ο εθνικιστικός πολιτικός λόγος χρησιμοποίησε θρησκευτικές αναφορές –πράγμα καθόλου παράδοξο εάν αναλογιστούμε ότι η βασική ορίζουσα της ταυτότητας των Ελλήνων ήταν η ορθόδοξη θρησκεία. Η πρόομιξη των δύο στοιχείων διευκολυνόταν από τον γεγονός ότι ο εθνικισμός, ως πολιτική ιδεολογία, έχει το μεγάλο πλεονέκτημα να μπορεί να «συνυφαίνεται ταυτόχρονα και με εκσυγχρονιστικά και με παραδοσιακά κινήματα».³⁴ Η διείσδυση θρησκευτικών παραμέτρων στον εθνικιστικό λόγο, οδήγησε, βαθμιαία, στη συντηρητικοποίησή του εθνικισμού. Ως αποτέλεσμα, αυτός μετρίασε τις απαιτήσεις του απέναντι τόσο στην αποικιοκρατική δύναμη όσο και στο ελληνοκυπριακό κοινωνικό κατεστημένο· μάλιστα αρκετοί από τους εκφραστές του αποτέλεσαν σταδιακά μέρος αυτού του κατεστημένου.³⁵

Αφορμή και καταλύτης «εθνικοποίησης» αλλά και «κομματικοποίησης» της Εκκλησίας υπήρξε το αρχιεπισκοπικό ζήτημα που εκδηλώθηκε το 1900, μέσω του οποίου η Εκκλησία στράφηκε στον εθνικισμό, αφενός, για να κερδίσει και πάλι τη νομιμοποίηση από τον κόσμο, και, αφετέρου, για να τον χρησιμοποιήσει ως εργαλείο ομογενοποίησης των πολιτικών αιτημάτων υπό την ηγεσία της.³⁶

32. S. Grosby, *Εθνικισμός*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 94.

33. Χ. Γιαλλουρίδης, «Το Κυπριακό Κομματικό Σύστημα», στο Γ. Ράσκη - Ηλ. Κατσούλης, *Τα Πολιτικά Κόμματα της Δυτικής Ευρώπης*, 2 τόμοι, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 165.

34. Βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε Υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, ό.π., σ. 13, 73.

35. Βλ. Σ. Αναγνωστοπούλου, «Η Εκκλησία της Κύπρου και ο Εθναρχικός της Ρόλος: 1878-1960. Η Θρησκευτικοποίηση της Κυπριακής Πολιτικής Δράσης; Ένωση», ό.π., σ. 205.

36. Βλ. R. Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus During the Second Half of the Nineteenth Century*, ό.π., σ. 76. Βλ., επίσης, Σ. Αναγνωστοπούλου, «Η Εκκλησία της Κύ-

3. ΤΟ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ (1900-1909)

Η Εκκλησία, ως εθνικοπολιτικός θεσμός, υπήρξε ο φορέας και το πλαίσιο πολιτικών και ιδεολογικών διεργασιών, αντιθέσεων και συγκρούσεων, οι οποίες εκφράζονταν μέσα από τις εκκλησιαστικές διαδικασίες όπως η εκλογή αρχιεπισκόπων και επισκόπων από τον λαό. Πέραν του αγώνα για τη διαδοχή του αποθανόντος αρχιεπισκόπου Σωφρονίου, που υπήρξε το έναυσμα για την αρχιεπισκοπική διαμάχη, και άλλες εκλογές ιεραρχών αποτέλεσαν πεδίο αντιπαράθεσης εκτεινόμενες εκτός των καθαρώς θρησκευτικών και εκκλησιαστικών πλαισίων, όπως έγινε, για παράδειγμα, με την εκλογή Αρχιεπισκόπου το 1916, όταν αντιπαράτέθηκαν ένας μητροπολίτης που θεωρούνταν «βενιζελικός» και ένας ιεράρχης που θεωρούνταν «βασιλικός».

Η καταστολή κάθε άλλης μορφής έκφρασης των ελλήνων κατοίκων της Κύπρου επί οθωμανικής κατοχής κατέστησε την Εκκλησία τον μοναδικό χώρο ζύμωσης και οργάνωσής τους. Κάθε συλλογικό αίτημα για εθνική αποκατάσταση της Κύπρου, αλλά και κάθε συλλογική προσπάθεια για προώθηση των εθνικών συμφερόντων, περνούσε μέσα από την Εκκλησία, η οποία εκλαμβάνονταν ως η φυσική ηγεσία των Ελληνοκυπρίων.³⁷ Η κατάσταση αυτή των πραγμάτων επιβεβαιώθηκε, σταδιακά, και επί βρετανικής κυριαρχίας παρά τις αλλαγές που εισήχθησαν. Όσο με τον καιρό διαφαινόταν ότι το Νομοθετικό Συμβούλιο δεν μπορούσε να λειτουργήσει ελεύθερα και με επιτυχία ως εκφραστικό όργανο των ελλήνων πολιτικών ηγετών, η Εκκλησία, άρχισε να προβάλλεται ως ένας εναλλακτικός πολιτικός φορέας ο έλεγχος του οποίου συνιστούσε μείζον πολιτικό ζήτημα για την ορθόδοξη ελληνική κοινότητα.

Η μεγάλη σύγκρουση για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο πρέπει να τοποθετηθεί στο προαναφερθέν πλαίσιο. Το Αρχιεπισκοπικό, λόγω του διακυβευματός του, συντάραξε την ελληνοκυπριακή κοινότητα και χώρισε κλήρο και λαό σε δύο στρατόπεδα με διαφορετικό και αντιπαραθετικό πολιτικό λόγο και αιτήματα. Οι υποστηρικτές του ενός διεκδικητή του θρόνου, του μητροπολίτη Κιτίου, ονομάστηκαν Κιτιακοί και οι αντίστοιχοι του μητροπολίτη Κερύνειας, Κυρηνειακοί.³⁸ Η ένταση της ιδεολογικής σύγκρουσης επεκτά-

πρου και ο Εθναρχικός της Ρόδος: 1878-1960. Η Θρησκευτικοποίηση της Κυπριακής Πολιτικής Δράσης: Ένωση», *ό.π.*, σ. 202.

37. Μ. Μιχαήλ, «Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910)», το Ιδεολογικό του Περιεχόμενου και η Ανάδειξη της Εκκλησίας της Κύπρου ως Εθνικής Αρχής στο Βρετανικό Πλαίσιο Διοίκησης», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXXI, 2005, σ. 322.

38. Για πληροφορίες για τους δύο υποψήφιους Αρχιεπισκόπους, βλ. Α. Λυμπουρίδης,

θηκε σε ολόκληρη τη νήσο εμπλέκοντας για πρώτη φορά τις μάζες σε ένα ζήτημα που αφορούσε την πολιτική εξουσία στα πλαίσια της ελληνικής κοινότητας της Κύπρου –ένδειξη εθνικοποίησης της πολιτικής ζωής. Αποκτά μεγάλη σημασία, λοιπόν, να εξεταστούν οι αιτίες της κρίσης, τα διακυβεύματα και ο χαρακτήρας της, επειδή ακριβώς αντικατοπτρίζουν τη φύση και τον χαρακτήρα της πολιτικής της περιόδου.

Για την ποιότητα της διένεξης υπάρχουν δύο διαφορετικές εκδοχές. Η πρώτη, θέλει τη διαμάχη να έχει εντελώς προσωπική διάσταση και να αφορά «έριδες κομματικές, χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής φυλής». Τη διατυπώνει γλαφυρά ο Φραγκούδης και τη συμμερίζεται και ο Λυμπουρίδης:

«Ο περί διαδοχής του Σωφρονίου αγώνας, αν και φέρει τον χαρακτήρα Εκκλησιαστικής έριδας, πηγή είχε τα προσωπικά και τον κομματισμό. Πρόκειται δηλαδή περί απλής πολιτικής ή καλύτερα κομματικής πάλης. Η γενική αρχή είναι ότι όλα τα Ελληνικά κόμματα είναι κατά το μάλλον και ήττον ανήθικα και προσωπικά και μέχρι προδοσίας εμπαθή και καταστρεπτικά [...] Τα κόμματά μας δεν είναι κόμματα αρχών, ανταγωνιζόμενα για την προαγωγή της πατρίδας, αλλά αποτελούν είδος κακοποιών συμμοριών, οι οποίες κατεργάζονται τον όλεθρο αυτής. Η πλειοψηφία προσπαθεί να εκμεταλλευτεί την εξουσία για προσωπικό όφελος και για κομματική επικράτηση των ηγετών, η δε μειοψηφία αποτελεί την αχρειότερη αντιπολίτευση των νεωτέρων χρόνων».³⁹

Υπάρχει, όμως, και ο αντίλογος, που φαίνεται πιο πειστικός, ακριβώς λόγω των διακυβευμάτων. Η δεύτερη άποψη, υποστηρίζει, ότι ο χαρακτήρας της διαίρεσης ήταν πολύ πιο ουσιαστικός και βαθύτερος από απλές προσωπικές έριδες και κομματικά πάθη, χωρίς ωστόσο να παραγνωρίζει την ύπαρξη και αυτών:

«Ήταν και σύγκρουση μεταξύ δύο τάξεων, της παλιάς και της νέας, δύο ιδεολογιών, του φιλελεύθερου συντηρητισμού της Λευκωσίας που έβγαινε από την τουρκοκρατούμενη Κύπρο και του συντηρητικού φιλελευθερισμού της Λεμεσού και της Λάρνακας, που εμφανίστηκε με τη νέα γενιά, που δεν είχε ουσιαστικά γνωρίσει την τουρκοκρατία, με τους μασόνους

Το Πολύκροτο Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου, εκδόσεις Φακός, Λευκωσία 1997, σ. 14.

39. Γ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος Κύπρου, 1900-1910*, εκδόσεις Αιχμή, Αλεξάνδρεια 2002 [1911], σ. 2, 6. Βλ., επίσης, Α. Λυμπουρίδης, *Το Πολύκροτο Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου*, ό.π., σ. 3.

και τους Ελλαδίτες τύπου Καταλάνου και Ζανέττου. Αυτόματα ήταν η σύγκρουση δύο στάσεων και προγραμμάτων έναντι της Αγγλίας». ⁴⁰

Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα αποτέλεσε την έκφραση της σύγκρουσης δύο πολιτικών και ιδεολογικών σχηματισμών. Κυρίαρχο πλαίσιο εξέτασης και κατανόησης της διένεξης συνιστούσε το εθνικό ζήτημα: η στάση που υιοθετούσε, δηλαδή, κάθε παράταξη, κάθε επίσκοπος και κάθε πολιτευτής απέναντι στην κατοχική αποικιακή αρχή. Τα προγράμματα των δύο πλευρών έναντι των Βρετανών είχαν σημαντικές διαφοροποιήσεις, παρά τον σεβασμό που και οι δύο επιδείκνυαν απέναντί τους. Οι μεν Κιτιακοί ήθελαν Ένωση χωρίς κανέναν ενδιάμεσο συμβιβασμό, σε αντίθεση με τους Κυρηνειακούς που αποδέχονταν τη συνεργασία με την αποικιακή αρχή σε βραχυπρόθεσμες μεταρρυθμίσεις. Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα αποτέλεσε έτσι το πρόσχημα για την εκδίωξη των δύο υπερπουσών τάσεων στην κυπριακή κοινωνία: της ριζοσπαστικής, «αδιάλλακτης», εθνικιστής, από τη μία, και της συντηρητικής «διαλλακτικής» που υποστήριζε τη συνεργασία με το καθεστώς, από την άλλη.

Η διένεξη αυτή είχε εκδηλωθεί για πρώτη φορά το 1889 σχετικά με την αποστολή πρεσβείας στο Λονδίνο η οποία θα επιχειρούσε να επηρεάσει τη βρετανική κυβέρνηση στο θέμα της Ένωσης. Οι εθνικιστές ήθελαν την αποστολή της, αλλά οι πιο συντηρητικοί, κυρίως στη Λευκωσία και την Κερύνεια, με γέτν τον Αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο, ήταν αντίθετοι, διότι αντιλαμβάνονταν ότι, εάν γινόταν αυτό το βήμα, θα ακολουθούσαν και άλλες εκδηλώσεις πολιτικής διαμαρτυρίας οι οποίες θα καθιστούσαν ανενεργή τη δική τους ηγεσία τους και επισφαλή τη θέση τους. Το ζήτημα της πρεσβείας επέτρεψε να εκφραστεί μια υποβόσκουσα διαίρεση στις τάξεις της ελληνοκυπριακής άρχουσας τάξης, η οποία ήταν ενδεικτική δύο διαφορετικών πολιτικών φιλοσοφιών προσέγγισης της ξένης αποικιακής δύναμης και συμβόλιζε την αλλαγή που συντελούνταν στο εσωτερικό ισοζύγιο δυνάμεων. Για πρώτη φορά το παραδοσιακό πολιτικό κατεστημένο της Λευκωσίας και της Κερύνειας αναγκάστηκε να ακολουθήσει την αστική τάξη της Λεμεσού και της Λάρνακας η οποία ανέλαβε έκτοτε και τα ηνία του εθνικού-αντικυβερνητικού κινήματος. ⁴¹

Η διένεξη επανήλθε στο προσκήνιο και το 1895, κατά τη σύνταξη ενός παγκύπριου υπομνήματος που απευθυνόταν στην κυβέρνηση και στο οποίο περιλαμβάνονταν διάφορα οικονομικά και διοικητικά αιτήματα. Με αυτή την

40. Β. Εγγλεζάκης, «Η Εκκλησία της Κύπρου τον 18ο και 19ο Αιώνα», ό.π., σ. 39.

41. Βλ. R. Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus During the Second Half of the Nineteenth Century*, ό.π., σ. 186-187.

ευκαιρία ορισμένοι νέοι επιστήμονες, κυρίως δικηγόροι με σπουδές στην Ελλάδα, έθεσαν ως βασικό ζήτημα την προτεραιότητα της Ένωσης έναντι κάθε άλλου οικονομικού ή κοινωνικού αιτήματος. Αντίθετα, οι διαλλακτικοί θεωρούσαν ότι η πρόωθηση και επίλυση άμεσων προβλημάτων δεν έπρεπε να παρεμποδίζεται από τη διεκδίκηση του απώτερου στόχου.⁴² Η διαίρεση μεταξύ εθνικιστών και συντηρητικών (διαλλακτικών) εκφράστηκε και στον Τύπο, με τις εφημερίδες να χωρίζονται στα δύο. Η ρήξη συνεχίστηκε και στις εκλογές για το Νομοθετικό Συμβούλιο, το 1896, με τους νέους σπουδαγμένους στην Αθήνα, κυρίως, υποψήφιους να αμφισβητούν την πρωτοκαθεδρία των φίλων διακείμενων προς την κυβέρνηση υποψηφίων –χωρίς όμως επιτυχία.⁴³

Η δεύτερη βασική ορίζουσα της σύγκρουσης αφορούσε τη διασφάλιση του ελέγχου επί του θεσμού της κυπριακής Εκκλησίας, την οποία κατοχύρωνε η πρόσβαση στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Αυτή, με τη σειρά της, μεταφραζόταν σε πρόσβαση στη διαχείριση και τον έλεγχο της εκκλησιαστικής περιουσίας και στον εσωτερικό συσχετισμό δυνάμεων εντός της ελληνικής κοινότητας, όπως αυτός διαμορφωνόταν μετά τη βρετανική κατοχή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να γίνει κατανοητό το αίτημα του εκδημοκρατισμού της λειτουργίας της Εκκλησίας εκ μέρους των Κιτσιακών. Η παράταξη αυτή, που στερούνταν πρόσβασης στα ανώτερα κλιμάκια της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, επιδίωκε την πιο ενεργή συμμετοχή των λαϊκών μέσα από δημοκρατικότερες διαδικασίες στη διαχείριση των εκκλησιαστικών ταμείων, ως μοχλό με τον οποίο η αστική τάξη, την οποία εκπροσωπούσε, θα μπορούσε να επέμβει και να έχει λόγο στη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας αλλά και συμμετοχή στα όργανα λήψης αποφάσεων της κοινότητας. Έτσι, κυρίαρχο στοιχείο του πολιτικού λόγου της κιτσιακής παράταξης ήταν η αλλαγή στους κανονισμούς διαχείρισης των εκκλησιαστικών ταμείων και η αμεσότερη εμπλοκή του λαϊκού στοιχείου στη γενικότερη οικονομική πολιτική της Εκκλησίας της Κύπρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Κιτσιακοί αποκαλούσαν την αντίπαλη παράταξη «σπειρά» η οποία λυμάνεται τον υλικό πλούτο της Εκκλησίας.⁴⁴ Από την άλλη, η παράταξη των Κυρηνειακών επιδίωκε διατήρηση της κατάστασης ως είχε.

Η ανερχόμενη αστική τάξη, που εξέφραζε τις νέες δυνάμεις της κυπριακής κοινωνίας, συγκρούστηκε με τις δυνάμεις του παλαιού κατεστημένου, το οποίο αντλούσε την ισχύ του από την παλαιά φεουδαρχικών δομών οθωμα-

42. Βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, ό.π., σ. 97-98.

43. Στο ίδιο, σ. 114-115.

44. «Η σπειραίων απόγνωσις», *Ευαγόρας*, 15 Σεπτεμβρίου 1901, σ. 4.

νική κοινωνία –ένα σχήμα που, σύμφωνα με τον Hobsbawm, εμφανίζεται σε όλες τις κοινωνίες στο μεταβατικό αυτό στάδιο.⁴⁵ Η ανερχόμενη αστική τάξη, για να επιβληθεί, έπρεπε να αποσπάσει τον πολιτικό έλεγχο από το παλιό κατεστημένο των γαιοκτημόνων και την Εκκλησία, και η πρόσβαση στον αρχιεπισκοπικό θρόνο συνιστούσε καταλύτη στις βλέψεις της. Η σχέση των δύο στρατοπέδων, όμως, δεν ήταν μονίμως συγκρουσιακή. Ο Περισιτιάνης σημειώνει ότι «η τοκογλυφική-εμπορομεσιτική τάξη είχε μια ιδιόρρυθμη σχέση με την Εκκλησία, που χαρακτηριζόταν από περιόδους σύγκρουσης και περιόδους συνεργασίας. Γενικά όμως, η τάξη αυτή, που ήταν πολύ αδιάτατη και αβέβαιη για τον εαυτό της, δεχόταν την ηγεσία της Εκκλησίας».⁴⁶

Το Αρχιεπισκοπικό ήταν μια διαμάχη που καταγράφηκε και χωρικά, μεταξύ δηλαδή της αστικοποιημένης κοινωνίας των επαρχιών της Λάρνακας και της Λεμεσού, αφενός, και της αγροτικής συντηρητικής κοινωνίας των επαρχιών της Λευκωσίας και της Κερύνειας, αφετέρου.⁴⁷ Η κυρηνειακή παράταξη ασκούσε ισχυρή επιρροή στις επαρχίες της Λευκωσίας, της Κερύνειας και της Αμμοχώστου οι οποίες, εκκλησιαστικά, βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής και της Μητρόπολης Κερύνειας –σε αυτές υπήρξε η εντονότερη και καλύτερη δικτύωση των Κυρηνειακών, ενώ στις επαρχίες της Λεμεσού, της Λάρνακας και της Πάφου η επικράτηση των Κιτιακών ήταν σχεδόν απόλυτη.

Ο διχασμός εκδηλώθηκε έντονα και προβλήθηκε από την αρθρογραφία και σχολιογραφία των εφημερίδων της εποχής⁴⁸ οι οποίες αποτέλεσαν τον κατεξοχήν χώρο αντιπαράθεσης των επιχειρημάτων και προώθησης της πολιτικής κάθε πλευράς. Κυριότερες κιτιακές εφημερίδες ήταν ο *Κυπριακός Φύλαξ* και ο *Ευαγόρας* στη Λευκωσία, η *Σαλαμής Αμμοχώστου*, το *Νέον Έθνος* και η *Εφημερίδα του Λαού* στη Λάρνακα. Κυριότερες κυρηνειακές εφημερίδες ήταν η *Φωνή της Κύπρου* και ο *Κύπριος* στη Λευκωσία, η *Σάλπιγξ*, η *Πατρίς* και η

45. E.J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, δ' ανατύπωση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σ. 42.

46. Βλ. Ν. Περισιτιάνης, «Θρησκεία και Εκκλησία στην Κύπρο», *ό.π.*, σ. 251.

47. Βλ. Μ. Μιχαήλ, «Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910)», το Ιδεολογικό του Περιεχόμενο και η Ανάδειξη της Εκκλησίας της Κύπρου ως Εθνικής Αρχής στο Βρετανικό Πλαίσιο Διοίκησης», *ό.π.*, σ. 309. Βλ., επίσης, Σ. Αναγνωστοπούλου, «Η Εκκλησία της Κύπρου και ο Εθναρχικός της Ρόλος: 1878-1960. Η Θρησκευτικοποίηση της Κυπριακής Πολιτικής Δράσης: Ένωση», *ό.π.*, σ. 203.

48. Αν. Σοφοκλέους, *Οι Πρώτες Ελληνικές Εφημερίδες της Λευκωσίας: Από τα Πρώτα Χρόνια της Αγγλοκρατίας μέχρι την Προσάρτηση της Κύπρου το 1914*, εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1997, σ. 8.

Αλήθεια στη Λεμεσό, η Ένωση στη Λάρνακα και ο Αγών της Πάφου.⁴⁹

Για πρώτη φορά, από την εισαγωγή του συστήματος των πολιτειακών εκλογών από τους Βρετανούς, παρουσιάστηκαν στις ομιλίες και στην αρθρογραφία προσωπικοί λίβελοι και ανυπόστατες κατηγορίες. Η εφημερίδα *Ευαγόρας* χρησιμοποίησε ως πολιτικό όπλο τη σάτιρα ενώ, για πρώτη φορά επίσης, έγινε χρήση αφίσας και φυλλαδίων σε εκλογές (για τους αντιπροσώπους). Όλα αυτά μαρτυρούν τον βαθιά ιδεολογικό και πολιτικό χαρακτήρα που είχαν οι συγκεκριμένες εκλογές και συνιστούν καλή ένδειξη της ατμόσφαιρας και του πάθους που επικρατούσε.⁵⁰ Ο προεκλογικός αγώνας ήταν έντονος και με βαριές εκφράσεις εκατέρωθεν. Κάποιες από τις φράσεις που απέδιδαν οι Κιτσιακοί στους Κυρηνειακούς είναι χαρακτηριστικές: «καταχθόνιοι», «αδηφάγοι λύκοι», «πολιτικά πτώματα», «κακοποιός σπείρα», «δολιπτηριώδη ερπετά», «τυραννίσκοι», «καταχθόνια κυβερνητική μερίδα», «δολοφονική συμμορία», «βδέλλαι αδηφάγοι»,⁵¹ ενώ οι εκπρόσωποι της κιτσιακής παράταξης χαρακτηρίζονταν από τους αντιπάλους τους «ανθέλληνες, λειτουργούντες ενάντια των εθνικών συμφερόντων».⁵²

Οι δύο παρατάξεις ενέπλεξαν τον λαό σε αυτή τη σύγκρουση μέσω της δημόσιας δραστηριοποίησής τους, με μαζικές συγκεντρώσεις, ομιλίες, περιοδείες κ.λπ.⁵³ Οι δραστηριότητες αυτές, ειδικά σε εκλογικές περιόδους, διεγείρουν το λαϊκό ενδιαφέρον για τα μεγάλα ζητήματα που απασχολούν μια κοινωνία. Η σύγκρουση, λοιπόν, μεταξύ Κιτσιακών και Κυρηνειακών αποτέλεσε το βασικό πεδίο ενσωμάτωσης των μαζών στο σύστημα εξουσίας αφού, με αφορμή το Αρχιεπισκοπικό, συμμετείχαν για πρώτη φορά σε διαμάχη για αυτή (βλ. παρακάτω).⁵⁴ Η διαμάχη είχε, κατά συνέπεια, κοινωνικό περιεχόμενο –εξέφραζε, δηλαδή, διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και συμφέροντα– είχε επίσης και οργανωτικές μορφές συγκρότησης.

49. Βλ. Γ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος Κύπρου, 1900-1910*, ό.π., σ. 379. Βλ., επίσης, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζίνων*, ό.π., σ. 167.

50. Βλ. R. Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus During the Second Half of the Nineteenth Century*, ό.π., σ. 238.

51. «Το μέγα εν Μόρφου συλλαλητήριο», παράρτημα *Ευαγόρας*, 8 Σεπτεμβρίου 1901. «Ο θρίμβος της εθνικής μερίδος», παράρτημα *Ευαγόρας*, 20 Σεπτεμβρίου 1901.

52. Βλ. Μ. Μιχαήλ, «Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910)», το Ιδεολογικό του Περιεχόμενο και η Ανάδειξη της Εκκλησίας της Κύπρου ως Εθνικής Αρχής στο Βρετανικό Πλαίσιο Διοίκησης», ό.π., σ. 316.

53. Βλ., ενδεικτικά, «Το μέγα εν Μόρφου συλλαλητήριο», ό.π.

54. Α. Panayiotou, «Lenin in the Coffee-shop: the Communist Alternative and Forms of non-western Modernity», *Postcolonial Studies*, τόμ. 9, αρ. 3, 2006, σ. 273.

4. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ

Το κοινωνικό περιεχόμενο της σύγκρουσης καθοριζόταν από τα στρώματα και τις δυνάμεις που υποστήριζαν κάθε υποψήφιο και από τα αιτήματα που προωθούσαν. Το παλιό κοινωνικό κατεστημένο συσπειρώθηκε γύρω από την υποψηφιότητα του Μητροπολίτη Κερύνειας Κύριλλου Βασιλείου, ενώ οι εθνικιστές, που εκπροσωπούσαν την ανερχόμενη αστική τάξη υποστήριξαν τον Μητροπολίτη Κιτίου, Κύριλλο Παπαδόπουλο. Ακολούθως εξετάζουμε διεξοδικά τις δύο παρατάξεις.

Οι Κυρηνειακοί αποκαλούνταν «διαλλακτικοί» λόγω της μετριοπαθούς στάσης τους έναντι των βρετανών αποικιοκρατών. Στην αρχή της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα αποτελούσαν την επικρατέστερη πολιτική μερίδα στην Κύπρο. Πολλοί δημόσιοι υπάλληλοι στήριζαν την κυρηνειακή παράταξη διότι όφειλαν τη θέση τους σε αυτούς ή ήλπιζαν σε προαγωγές. Οι «διαλλακτικοί» έλεγχαν επίσης την αστυνομία και το Κεντρικό Διοικητικό Συμβούλιο της νήσου· είχαν εξάλλου υπό την επιρροή τους τον Αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο και τη μεγαλύτερη μερίδα της ανώτατης εκκλησιαστικής ιεραρχίας, ελέγχοντας κατά αυτόν τον τρόπο την πλειοψηφία του κλήρου, τόσο του λαϊκού όσο και του μοναστηριακού.⁵⁵ Έλεγχαν, επίσης, τις εκπαιδευτικές επιτροπές και τα διοικητικά συμβούλια των επαρχιών, γεγονός που τους επέτρεπε να ασκούν αποτελεσματικό έλεγχο στους δασκάλους και στους περισσότερους «μουχτάρηδες» (κοινοτάρχες). Η κυρηνειακή παράταξη, στο στάδιο αυτό, φέρεται να απολαμβάνει και τη στήριξη της βρετανικής διοίκησης.⁵⁶

Στους βασικότερους οπαδούς των Κυρηνειακών συγκαταλέγονταν παλαιοί συντηρητικοί πολιτευτές της Λευκωσίας, οι σημαντικότερες οικογένειες εμπόρων και δανειστών χρημάτων της Λευκωσίας, της Αμμοχώστου και της Κερύνειας (ενώ στη Λάρνακα και στη Λεμεσό η απήχυσή τους ήταν πολύ περιορισμένη) καθώς και όλοι όσοι είχαν δοσοληψίες με τα μοναστήρια, την Αρχιεπισκοπή, τα σχολεία κ.λπ. δεδομένου ότι ο αντίπαλος υποψήφιος, ο Κιτίου, διακήρυττε στο πρόγραμμά του τον έλεγχο των οικονομικών τους.⁵⁷ Οι περισσότεροι από τους υποστηρικτές του Κερύνειας είχαν σχέσεις με την Αρχιεπισκοπή προτού εκδηλωθεί το Αρχιεπισκοπικό και συμμετείχαν στις Επαρχιακές Εκπαιδευτικές Επιτροπές ή στις Σχολικές Εφορίες, στους διορι-

55. Βλ. Ν. Κατάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, ό.π., σ. 156-160.

56. «Η νίκη της 27ης Σεπτεμβρίου», *Ευαγόρας*, 4 Οκτωβρίου 1901, σ. 1.

57. «Ο λόγος του Θεοδότου», παράρτημα *Ευαγόρας*, 8 Σεπτεμβρίου 1901. Βλ., επίσης, Ν. Κατάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, ό.π., σ. 158.

σμούς των οποίων είχαν βαρύνοντα λόγο οι μητροπολίτες.⁵⁸ Αρκετοί περιλαμβάνονταν στους συνιδρυτές του Παγκυπρίου Γυμνασίου, το οποίο είχε ιδρύσει και χρηματοδοτούσε κατά κύριο λόγο η Αρχιεπισκοπή, και οι περισσότεροι είχαν έδρα τη Λευκωσία και την Κερύνεια. Σημαντικός αριθμός εξ αυτών ασχολούνταν με εμπορικές δραστηριότητες και είχαν μεγάλα κτηματικά συμφέροντα.

Ανάμεσα στους γγέτες των διαλλακτικών, από την πλευρά των κληρικών, συναντούμε τον Μητροπολίτη Κερύνειας και τον Ηγούμενο Κύκκου. Ο δεύτερος, σύμφωνα με την κυριότερη κερνηϊακή εφημερίδα, ήταν ο μεγαλύτερος ιδιοκτήτης και διαχειριστής κτηματικής περιουσίας στη νήσο.⁵⁹ Από τους λαϊκούς, οι κυριότεροι εκπρόσωποι του Κερύνειας στη Λευκωσία ήταν οι Αχ. Λιασίδης και Π. Κωνσταντινίδης, κυρίαρχες πολιτικές φυσιογνωμίες της νήσου στο μεταίχμιο του 19ου και 20ού αιώνα και στενοί συνεργάτες του αποθανόντος Αρχιεπισκόπου. Στις επαρχίες Λεμεσού-Πάφου βασικοί υποστηρικτές του Κερύνειας ήταν οι Νεόφυτος Νικολαΐδης (δικηγόρος, δικαστής, έμπορος και εκδότης της εφημερίδας *Αγών Πάφου*), Σπύρος Αραούζος (βουλευτής και έμπορος) και Μ. Μιχαηλίδης (βουλευτής, έμπορος και γαιοκτήμονας).⁶⁰

Μαζί τους είχε συμπαραταχθεί η πλειοψηφία του κατώτερου κλήρου, ιδίως του μοναστηριακού, καθώς και οι βασικότεροι μαγαζάτορες και αρχιτεχνίτες. Μεγάλος αριθμός χρωμένων και εξαρτημένων αγροτών και το φτωχότερο τμήμα των εργαζομένων ήταν επίσης υποστηρικτές του Μητροπολίτη Κερύνειας. Αυτά τα λιγότερο προνομιούχα στρώματα συνδέονταν με τους συντηρητικούς, όχι λόγω προσωπικών συμφερόντων, αλλά κυρίως λόγω της εμπλοκής τους σε κοινωνικές σχέσεις που συντηρούσαν τις παραδοσιακές αξίες και της εξάρτησης που αυτές προκαλούσαν.⁶¹

58. Αυτό προκύπτει από την ανάλυση των βιογραφικών τους –βλ. Αρ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικό Λεξικόν Κυπρίων, 1800-1920*, 3η έκδ., Λευκωσία 1995.

59. «Οι απαραίτητοι εις το Νομοθετικό», *Φωνή της Κύπρου*, 28 Σεπτεμβρίου 1901, σ. 3.

60. «Τα βουλευτικά», *Φωνή της Κύπρου*, 21 Σεπτεμβρίου 1901, σ. 1. Βλ. επίσης Αρ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικό Λεξικόν Κυπρίων, 1800-1920*, ό.π., σ. 28, 142-143, 155-156, 191, 210.

61. Ρ. Κατσιαούνης, «Κοινωνικές, Εθνικές και Πολιτικές Αντιθέσεις στην Κύπρο την Περίοδο της Αγγλοκρατίας 1878-1950», *Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου*, αρ. 16, εκδόσεις Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 2004, σ. 27· Σ. Αναγνωστοπούλου, «Η Εκκλησία της Κύπρου και ο Εθναρχικός της Ρόλος: 1878-1960. Η Θρησκευτικοποίηση της Κυπριακής Πολιτικής Δράσης: Ένωση», ό.π., σ. 204· Γ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος Κύπρου, 1900-1910*, ό.π., σ. 15, 22.

Στην ουσία, ο συντηρητισμός τον οποίο εκπροσωπούσαν οι Κυρηνειακοί, βασιζόταν σε εκείνους που υπεραμύνονταν της παράδοσης και της παλαιάς και ιεραρχημένης κοινωνίας και αντιτίθεντο σε αλλαγές. Κατά συνέπεια, είχε ζωτική σημασία για αυτούς ο έλεγχος της επίσημης Εκκλησίας και άλλων δομών που απειλούνταν από ό,τι συμβόλιζαν οι καινούριες ιδέες του έθνους και του (έστω συντηρητικού) φιλελευθερισμού. Αν και δεν είχαν υπέρ τους την πλειοψηφία των λαϊκών στρωμάτων, είχαν την ικανότητα να κινητοποιούν εναντίον των καινούριων αυτών ιδεολογικών τάσεων ισχυρές δυνάμεις λόγω των δικτύων κοινωνικής και οικονομικής εξάρτησης που εξουσίαζαν.

Από την άλλη πλευρά, επικεφαλής των Κιτιακών ήταν η νέα αστική τάξη των πόλεων και η εθνικιστική διανόηση. Υποστηρίζονταν κυρίως από τα κατώτερα στρώματα, τους βιοτέχνες και τους διάφορους βιοπαλαιστές, οι οποίοι κατέκλυσαν τις πόλεις στις αρχές του 20ού αιώνα, από πολλούς μισθωτούς τεχνίτες και ανειδίκευτους εργάτες και από τμήμα των κατώτερων στρωμάτων της αγροτικής τάξης, κυρίως στις περιοχές κοντά στις πόλεις. Ηγετικές μορφές ανάμεσα στους Κιτιακούς, πέραν του Μητροπολίτη Κιτίου, ήταν ένας σημαντικός αριθμός λαϊκών προσωπικοτήτων, με εξέχουσες φυσιογνωμίες τους βουλευτές Θεοφάνη Θεοδότου (δικηγόρο), Αντώνη Θεοδότου (ιατρό και τραπεζικό), Γ. Σιακαλλή (φιλόλογο και νομικό), Χρ. Σώζο (νομικό και εκ των ιδρυτών του Ταμειτηρίου Λεμεσού –μετέπειτα Λαϊκή Τράπεζα) και Ι. Κυριακίδη (νομικό). Επίσης οι Ν. Ρώσσος (νομικός και εκδότης εφημερίδας), Φ. Ζαννέτος (ιατρός και εκδότης εφημερίδας), ο έμπορος Ευάγγελος Λοΐζου από την Αμμόχωστο και ο εκπαιδευτικός και μασόνοσ Ν. Καταλάνος.⁶² Παρατηρούμε ότι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, τα βασικά στελέχη της κιτιακής παράταξης ανήκαν στην αναδυόμενη αστική τάξη: δικηγόροι, γιατροί, εκπαιδευτικοί και λιγότεροι έμποροι και γαιοκτήμονες. Η κιτιακή παράταξη παραδεχόταν ότι στις τάξεις της περιλαμβάνονταν έμποροι και κεφαλαιούχοι οι οποίοι, όμως, όπως υποστήριζαν, «παρείχαν στον κόσμο καλύτερες τιμές και ασφαλείς εγγυήσεις».⁶³

Οι κύριοι υποστηρικτές του Κιτίου βρισκόταν στις τάξεις των επιστημόνων της νέας γενιάς, οι οποίοι είχαν σπουδάσει στα ελληνικά πανεπιστήμια, δεν είχαν γνωρίσει την Τουρκοκρατία και εκπροσωπούσαν τη λεγόμενη «α-

62. Βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζίνων*, ό.π., σ. 181· Γ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος Κύπρου, 1900-1910*, ό.π., σ. 15, 22· Αρ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικό Λεξικόν Κυπρίων*, ό.π., σ. 39, 75-76, 84-85, 117, 160, 272, 281, 295.

63. «Αποδιώκετε τους νυκτοκόρακας», παράρτημα *Ευαγόρας*, 22 Σεπτεμβρίου 1901. «Ζήτω ο εθνικός συνδυασμός», παράρτημα *Ευαγόρας*, 26 Σεπτεμβρίου 1901.

διάλλακτη» μερίδα του πολιτικού κόσμου του νησιού. Είχαν αρχίσει να αποκοτούν οικονομικά ισχύ, αρκετοί είχαν καλή μόρφωση χωρίς όμως να έχουν κερδίσει την αντίστοιχη κοινωνική και πολιτική αναγνώριση. Έτσι, στη σύγκρουση για τον Αρχιεπίσκοπο, διείδαν έναν τρόπο κατοχύρωσης της δικής τους κοινωνικής θέσης. Το γεγονός ότι κατάφεραν να συσπειρώσουν την πλειοψηφία των κατώτερων στρωμάτων δεν πρέπει να παραξενεύει: σε όλες τις χώρες οι κατώτερες τάξεις επιδεικνύουν σημεία αγανάκτησης ενάντια στο υφιστάμενο σχήμα κατανομής του πλούτου, ενισχύοντας τις δυνάμεις εκείνες που υποστηρίζουν κάποιας μορφής αναδιανομή.⁶⁴

5. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ

Στο ιδεολογικό επίπεδο συγκρούστηκαν δύο αντιτιθέμενες φιλοσοφίες. Η κυρηνειακή παράταξη, με άξονα τη θρησκεία, εκπροσωπούσε το παλαιό πνεύμα της κοινωνικής ιεραρχίας η οποία ήταν νομικά κατοχυρωμένη και κάθε κοινωνική τάξη γνώριζε τη θέση της απέναντι στις υπόλοιπες. Αυτήν ακριβώς τη θεσμοθετημένη ανισότητα απάλειψε η πολιτική ιδεολογία του εθνικισμού, όπως προβλήθηκε από τους Κιτιακούς.⁶⁵ Η κιτιακή παράταξη προέβαλλε τον εαυτό της ως την «εθνική μερίδα» και τα μέλη της ως τους «υπερασπιστές της σεμνής και ιεράς ιδέας της εθνότητας».⁶⁶ Κατηγορούσε, μάλιστα, τους Κυρηνειακούς ότι ζητούσαν από τους γονείς να μη στέλνουν τα παιδιά τους για σπουδές στην Αθήνα διότι αυτή αποτελούσε πηγή διαφθοράς. Η παράταξη που στήριζε τον Μητροπολίτη Κιτίου λειτούργησε ως φορέας ιδεών νεωτερισμού, οι οποίες αντιτίθεντο στην απόλυτη και αυθαίρετη εξουσία της Εκκλησίας. Παρά τις εκκλήσεις του κατεστημένου για προσήλωσι στην ορθοδοξία και τις παραδοσιακές αξίες, ο εθνικισμός ήταν πλέον η ιδεολογία βάσει της οποίας θα κρίνονταν τα θέματα.⁶⁷ Ενδεικτικό της κυριαρχίας της εθνικιστικής ιδεολογίας ήταν ότι από το 1901 είχαν επικρατήσει στις εκλογές του Νομοθετικού Συμβουλίου οι αδιάλλακτοι εθνικόφρονες, παρά

64. S.M. Lipset, *Political Man*, Anchor Books, Νέα Υόρκη 1963, σ. 48.

65. Βλ. Ρ. Κατσιαούνης, «Κοινωνικές, Εθνικές και Πολιτικές Αντιθέσεις στην Κύπρο την Περίοδο της Αγγλοκρατίας 1878-1950», *ό.π.*, σ. 28.

66. «Ο λόγος του Θεοδότου», παράρτημα *Ευαγόρας*, 8 Σεπτεμβρίου 1901· «Ο θρίαμβος της εθνικής μερίδος», παράρτημα *Ευαγόρας*, 20 Σεπτεμβρίου 1901· «Ζήτω ο εθνικός συνδυασμός», *ό.π.*

67. Βλ. R. Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus During the Second Half of the Nineteenth Century*, *ό.π.*, σ. 227-228.

τη διοικητική και οικονομική επιρροή των διαλλακτικών –μάλιστα, αυτοί συνέχισαν να επικρατούν μέχρι και το 1925, όταν υπέστησαν εκλογική ήττα.

Παρόλα αυτά, οι λαϊκοί εκπρόσωποι της κιτιακής παράταξης δεν λειπούργησαν ως φορείς μιας εντελώς ανατρεπτικής ιδεολογίας, συγκρουόμενοι με την εκκλησιαστική εξουσία στο σύνολό της· αντίθετα, περιόρισαν τη ριζοσπαστικότητα των ιδεών τους και αποδέχτηκαν την ηγεμονική θέση της Εκκλησίας στον ελληνικό πληθυσμό. Στην επιχειρηματολογία τους άλλωστε κατονόμαζαν την Εκκλησία ως «το ασφαλέστερον και βεβαιότερον εθνικόν κέντρον» και απέδιδαν στους Κυρηνειακούς προσπάθεια υποδούλωσής της σε ξένα και μη ορθόδοξα κέντρα.⁶⁸ Ο πολιτικός λόγος του Μητροπολίτη Κιτίου ήταν τόσο νεωτερικός όσο επέβαλλε η συμπόρευσή του με τους εθνικιστές και όσο επέτρεπε (δηλαδή, περιόριζε) η θρησκευτική του ιδιότητα. Η υποστήριξη προς το πρόσωπο του Κιτίου είχε ευρύτατη λαϊκή βάση, γεγονός που τον υποχρέωνε να προσαρμόζει την πολιτική του πορεία σε σχέση με τα αιτήματα της βάσης αυτής, αλλά και η ίδια αυτή βάση τον νομιμοποιούσε ως εκφραστή των δικών της πολιτικών αιτημάτων.⁶⁹ Οι πιο επιφανείς από τους Κιτιακούς, που αναμενόταν να είναι πιο δεκτικοί στη δυσμενή κατάσταση των λαϊκότερων στρωμάτων, δεδομένης της υποστήριξης που αυτά τους παρείχαν, διατηρούσαν πολύ συντηρητικές κοινωνικές απόψεις. Το υπόβαθρό τους ήταν παρόμοιο με εκείνο των Κυρηνειακών, μια παράμετρος που διευκόλυνε την επαναπροσέγγισή τους μετά.

Στο γεγονός ότι η σύγκρουση προσέλαβε έντονη ιδεολογική χροιά, διαδραμάτισαν ρόλο και οι πρώτοι μασόνοι που εμφανίστηκαν στην Κύπρο και οι οποίοι αποτέλεσαν ουσιαστικά την ψυχή του εθνικού κινήματος. Ο Χριστόφορος Τορναρίτης, στο μοναδικό, ίσως, βιβλίο που εκδόθηκε για τον κυπριακό ελευθεροτεκτονισμό προσφέρει αρκετές πληροφορίες για τις στοές που ιδρύθηκαν και κυρίως για τους Ελληνοκύπριους που μετείχαν σε αυτές. Από τα ονόματα που παραθέτει και τα αξιώματα αυτών των ατόμων, παρατηρούμε ότι πολλοί από αυτούς συμμετείχαν ενεργά στο εθνικό κίνημα και στις εθνικές οργανώσεις: βουλευτές, δήμαρχοι και εξέχουσες, ευρύτερα, προσωπικότητες της εποχής.⁷⁰

68. «Ο θρίαμβος της εθνικής μερίδος», *ό.π.*: «Ζήτω ο εθνικός συνδυασμός», *ό.π.*

69. Βλ. Μ. Μιχαήλ, «Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910), το Ιδεολογικό του Περιεχόμενο και η Ανάδειξη της Εκκλησίας της Κύπρου ως Εθνικής Αρχής στο Βρετανικό Πλαίσιο Διοίκησης», *ό.π.*, σ. 320, 331-332.

70. Χ. Γ. Τορναρίτης, *Ιστορία του Συγκεκριμένου Κυπριακού Τεκτονισμού και Άλλα Τεκτονικά Πραγματικά και Ομιλίες*, Λεμεσός 1948.

Την περίοδο αυτή, οι μασόνοι αποτελούσαν τα πλέον φιλελεύθερα και ανεπτυγμένα στοιχεία του τόπου. Κυριότεροι εκφραστές αυτής της τάσης, η οποία στήριξε έντονα τον Μητροπολίτη Κιτίου, ήταν οι Ν. Καταλάνος και Θ. Θεοδότου στη Λευκωσία, Χρ. Σώζος και Ι. Κυριακίδης στη Λεμεσό και Φ. Ζαννέτος και Ι. Οικονομίδης στη Λάρνακα. Γνωρίζοντας ότι, ιδίως, οι χωρικοί ήταν προληπτικοί, οι Κυρηνειακοί εκμεταλλεύτηκαν το ζήτημα της μασονίας, προσπαθώντας να περάσουν στον λαό το μήνυμα ότι όλοι οι Κιτιακοί, ακόμα και ο ίδιος ο Μητροπολίτης, ήταν μασόνοι. Ο Κιτίου υποστηριζόταν από όλους τους μασόνους της Κύπρου και άρα δεν μπορούσε, σύμφωνα με τους αντιπάλους του, να μην είναι και αυτός μασόνος.⁷¹ Από την άλλη, οι Κιτιακοί κατηγορούσαν τους αντιπάλους τους για «μακρακισμό», μια αίρεση που είχε αναπτυχθεί την εποχή εκείνη στην Ελλάδα, επειδή ένας ιερωμένος εκ των βασιικών υποστηρικτών του Κερύνειας, ο Τεκνόπουλος, ανέκκε σε αυτή.⁷²

6. Η ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ

Ο αγώνας για υπερίσχυση προϋπέθετε οργάνωση. Αυτή η πλευρά του ζητήματος πρέπει να γίνει κατανοητή μέσα στο πλαίσιο μιας κοινωνίας η οποία βρισκόταν ακόμα σε μεταβατικό στάδιο όπου οι οιοσδήποτε οργανωτικές προσπάθειες ήταν σε εμβρυακή μορφή. Οι οργανώσεις της περιόδου δεν είχαν αποκτήσει ακόμα τα στοιχεία της διάρκειας και της μονιμότητας και ήταν πολύ συγκεκριμένου χαρακτήρα (συνήθως μονοθεματικές) ανταποκρίνονταν δηλαδή στο επίπεδο οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης της περιόδου, όπως συνέβαινε σε όλες τις κοινωνίες.⁷³

Πέραν του δικτύου πελατειακών σχέσεων που εξουσίαζαν και οι δύο παρατάξεις, στον μεταξύ τους αγώνα για επικράτηση αξιοποιήθηκαν οι διάφορες λέσχες και σωματεία υπό την ηγεσία επιφανών στελεχών κάθε μιας. Οι

71. Βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, ό.π., σ. 182. Βλ., επίσης, Γ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος Κύπρου, 1900-1910*, ό.π., σ. 23-24. Βλ., ενδεικτικά, «Ο μασονισμός», παράρτημα *Φωνή της Κύπρου*, 9 Μαρτίου 1900· «Αι κατά Χριστιανισμού βλασφημίας του κ. Καταλάνου», παράρτημα *Φωνή της Κύπρου*, 23 Μαρτίου 1900.

72. Παράρτημα *Ευαγόρας*, 8 Σεπτεμβρίου 1901. Βλ., επίσης, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, ό.π., σ. 194-195.

73. S. Rokkan, *Citizen, Elections, Parties*, McKay Co, Νέα Υόρκη 1970, σ. 89.

Κιτιακοί αξιοποίησαν, κυρίως, την αλυσίδα εθνικών λεσχών και συλλόγων που είχαν ως άξονα τον σύλλογο «Αγάπη του Λαού» υπό τον Καταλάνο. Οι Κυρηνειακοί δημιούργησαν, ως αντίβαρο, τον σύλλογο «Ορθοδοξία», ο οποίος εγκαινιάστηκε στις 20 Ιουλίου 1900 και αυτοαποκαλείτο «θρησκευτικός», γεγονός που καταδεικνύει και την έμφαση στην ιδέα της θρησκείας.⁷⁴ Παρόλο που έγινε προσπάθεια να παρουσιαστεί η «Ορθοδοξία» ως οργάνωση που αγκάλιαζε όλες τις τάξεις, δεν μπορούσε να παρασιωπηθεί το γεγονός ότι καθοδηγούνταν από το συντηρητικό κατεστημένο του κεφαλαίου.⁷⁵ Ο σύλλογος έγινε το «κομματικό» κέντρο των Κυρηνειακών με επίτιμο μέλος πρόεδρό του τον μητροπολίτη Κερύνειας. Οι Κιτιακοί κατηγορούσαν το σωματείο αυτό ως «αντεθνικόν» και «προτεσταντικόν».⁷⁶ Υπέρ του Κερύνειας τάχθηκαν ορισμένα ακόμα αναγνωστήρια (λέσχες) της πρωτεύουσας, όπως ο «Πατριωτισμός», ο «Φοίνικας» και ο «Κύπριος».⁷⁷ Η λειτουργία συλλόγων με σκοπό τον συντονισμό της δράσης των δύο παρατάξεων δεν παρατηρήθηκε μόνο στη Λευκωσία αλλά ήταν παγκύπριο φαινόμενο. Στη Λεμεσό, για παράδειγμα, λειτουργούσαν η «Μεταρρύθμιση» (κιτιακή), «Τα Πάτρια» (κυρηνειακή) και η «Ισότης» (κυρηνειακή).⁷⁸

Η αρχιεπισκοπική διαμάχη είχε επηρεάσει και την εκπαιδευτική ζωή της νήσου τόσο ώστε οι Κιτιακοί ίδρυσαν ξεχωριστό γυμνάσιο και οι δύο παρατάξεις διεκδικούσαν με ξεχωριστούς συνδυασμούς τις εκλογές για τις Επαρχιακές Εκπαιδευτικές Επιτροπές, καθώς και τις Εκκλησιαστικές Επιτροπές και τις εκλογές των Σχολικών Εφοριών.⁷⁹ Συστάθηκαν, επίσης, και λειτουργούσαν διπλά δημοτικά σχολεία καθώς και παρθεναγωγεία.⁸⁰

74. «Θρησκευτικός σύλλογος Ορθοδοξία», *Φωνή της Κύπρου*, 17 Αυγούστου 1900, σ. 3. Βλ., επίσης, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, ό.π., σ. 189.

75. Βλ. R. Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus During the Second Half of the Nineteenth Century*, ό.π., σ. 227-228.

76. «Ζήτω ο εθνικός συνδυασμός», ό.π.

77. «Ψήφισμα προς την Σύνοδο», *Φωνή της Κύπρου*, 19 Οκτωβρίου 1900, σ. 2. Βλ., επίσης, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, ό.π., σ. 210.

78. «Ψήφισμα», *Ευαγόρας*, 8 Σεπτεμβρίου 1901, σ. 2. Κ. Χρυσάνθης, «Σωματεία και Οργανώσεις της Κύπρου από το 1878-1955», *Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου*, αρ. 2, εκδόσεις Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1986, σ. 287.

79. «Κομματικά Πρωτοτυπία», *Ελευθερία*, 18 Δεκεμβρίου 1908, σ. 3. Βλ. επίσης Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, ό.π., σ. 161-164, 384.

80. Βλ. Α. Λυμπουρίδης, *Το Πολύκροτο Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου*, ό.π., σ. 64-65.

7. Η ΑΠΑΡΧΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ

Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα είχε επιπτώσεις και πέραν του αμιγώς θρησκευτικού χώρου ή του πεδίου σύγκρουσης των διαφόρων συνισταμένων της άρχουσας κοινωνικοπολιτικής ελίτ, η οποία όριζε και διεύθυνε κατά το δοκούν τους όρους του πολιτικού ανταγωνισμού. Σηματοδότησε την έναρξη της επαφής των μαζών με την πολιτική διαδικασία και τη συμμετοχή σε αυτή για ένα ζήτημα που αφορούσε τη δομή της εξουσίας στο εσωτερικό της ελληνικής κοινότητας της Κύπρου. Η εξέλιξη αυτή συμβαδίζει με τη θέση ότι, όταν μια χώρα διέρχεται περιόδους μεγάλων αλλαγών στο οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό της σύστημα ή στη διεθνή της θέση, το εκλογικό σώμα συνολικά ενδιαφέρεται και συμμετέχει περισσότερο.⁸¹

Η συμπεριφορά των λαϊκών στρωμάτων σε όλες τις εκλογικές διαδικασίες, είτε ενδοεκκλησιαστικές είτε βουλευτικές, καθοδηγούνταν σε μεγάλο βαθμό από τους πολιτευτές και τα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας. Η πλειοψηφία των αγροτών και των εργατών δεν είχε, ακόμα, κάνει αισθητή μια ανεξάρτητη παρουσία στον εκλογικό στίβο. Οι περιοριστικές πρόνοιες του εκλογικού νόμου, με τα ιδιοκτησιακά κριτήρια που έθετε ως προϋπόθεση για την ψήφο, άφηναν εκτός πολιτικής και εκλογικής διαδικασίας τη συντριπτική πλειοψηφία του λαού.⁸² Το γεγονός ότι η πλειοψηφία μπορεί να μην είχε άμεσο προσωπικό ή ταξικό συμφέρον στη διαμάχη δεν επηρέασε τη συμμετοχή της στις διαδικασίες, είτε διότι της ασκούσαν πιέσεις είτε λόγω αισθημάτων κοινωνικής υποχρέωσης έναντι των πολιτευτών.

Προτού εξετάσουμε την επίπτωση του αρχιεπισκοπικού ζητήματος στην πολιτική συμμετοχή των μαζών, πρέπει να θέσουμε το πλαίσιο και τους όρους διεξαγωγής των εκκλησιαστικών εκλογικών διαδικασιών, οι οποίες ρυθμιζόνταν κατά τρόπο διαφορετικό από τις αντίστοιχες «πολιτειακές». Ακολουθώντας, έχοντας υπόψη τις προδιαγραφές των εκλογών, θα μπορούσαμε να εξετάσουμε τη δημοκρατική διάστασή τους με βάση δύο παραμέτρους: τις ίδιες τις εκλογικές πρόνοιες και το πώς αντιμετώπιζαν την εμπλοκή του λαού οι δύο παρατάξεις. Παρενθετικά δε, αξίζει να σημειώσουμε ότι, σήμερα, οι διαδικασίες για την εκλογή του Αρχιεπισκόπου Κύπρου καθορίζονται από

81. Βλ. Lipset, *Political Man*, ό.π., σ. 195.

82. Το εκλογικό δικαίωμα στην Κύπρο συνδεόταν με την καταβολή ενός ειδικού φόρου ι-διοκτησίας, ο οποίος ονομαζόταν *vergi*: βλ. *Cyprus Blue Book 1883-84*, σ. 4 και *Cyprus Blue Book 1901-02*, σ. 7. Για τη σύνδεση του φόρου αυτού με το δικαίωμα άσκησης εκλογικού δικαιώματος, βλ. *Cyprus Blue Book 1883-84*, σ. 124.

τον καταστατικό χάρτη της Εκκλησίας, ο οποίος συντάχθηκε το 1914,⁸³ λόγω ακριβώς του τρόπου με τον οποίο έγιναν οι εκλογές κατά τη διάρκεια της αρχιεπισκοπικής διαμάχης.

Το 1900, καθώς δεν υπήρχε γραπτός κανονισμός εκλογής Αρχιεπισκόπου, η εκλογή καθορίστηκε αρχικά με εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου.⁸⁴ Καθόριζε ότι όλο το ελληνικό χριστιανικό ορθόδοξο πλήρωμα της νήσου θα εξέλεγε τους ειδικούς αντιπροσώπους (κατά ενορία σε πόλεις, κωμοπόλεις ή χωριά κατ' αναλογία του πληθυσμού) οι οποίοι, με τη σειρά τους, θα εξέλεγαν 60 γενικούς αντιπροσώπους —40 λαϊκούς και 20 κληρικούς, σύμφωνα με τα έθιμα της κυπριακής Εκκλησίας— αυτοί, μαζί με την Ιερά Σύνοδο, θα εξέλεγαν τον νέο Αρχιεπίσκοπο. Οι 60 γενικοί αντιπρόσωποι καθορίστηκαν αναλογικά με τον πληθυσμό των τεσσάρων θρόνων της νήσου (Αρχιεπισκοπική περιφέρεια, Πάφος, Κερύνεια και Κίτιο). Οι σχετικές πρόνοιες είχαν ορισμένους σημαντικούς περιορισμούς. Πρώτα απ' όλα, το εκλογικό σώμα περιοριζόταν εξ αρχής στο ήμισυ, αφού δικαίωμα ψήφου είχαν μόνον οι άντρες. Δεύτερον, υπήρχαν ηλικιακοί περιορισμοί με διαβαθμίσεις αναλόγως του επιπέδου συμμετοχής στη διαδικασία. Το ηλικιακό όριο αυξανόταν όσο πιο προσβάσιμο γίνονταν στον εκλέκτορα το σώμα που θα εξέλεγε τον Αρχιεπίσκοπο: για να εκλεγεί κανείς ειδικός αντιπρόσωπος έπρεπε να είναι άνω των 25 ετών και για να εκλεγεί γενικός αντιπρόσωπος, άνω των 30. Τρίτον, οι κληρικοί είχαν ειδικό βάρος στην όλη διαδικασία: μαζί με τα έξι μέλη της Ιεράς Συνόδου, έφταναν τους 26, πάνω από το ένα τρίτο του σώματος που εξέλεγε τελικά τον Αρχιεπίσκοπο—δυσνητικά, επομένως, θα μπορούσαν να αλλοιώσουν τη λαϊκή βούληση.

Οι διαδικασίες είχαν, επίσης, αρκετά κενά που θα μπορούσαν να επιτρέψουν τη δωροδοκία τόσο του λαού που εξέλεγε τους ειδικούς αντιπροσώπους όσο και των ίδιων των αντιπροσώπων. Η ανυπαρξία ελέγχου των διαδικασιών από την κυβέρνηση δημιούργησε σοβαρό κενό στην αμεροληψία των εκλογικών διαδικασιών όπως και στην εκδίκαση τυχόν ενστάσεων από την Ιερά Σύνοδο.⁸⁵

Σε ό,τι αφορά τη δημοκρατική διάσταση των εκλογικών διαδικασιών, παρά τους περιορισμούς και τα κενά που είχαν, μπορούμε να πούμε ότι ήταν

83. Το καταστατικό δημοσιεύτηκε στις 15 Ιουνίου 1914 στο περιοδικό *Εκκλησιαστικός Κήρυκας* που δημοσίευε την αρχιεπισκοπική εγκύκλιο ημερομηνίας 21 Μαΐου 1914.

84. Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου* στις 24 Αυγούστου 1900, σ. 1-2.

85. «Ο θεσμός της εκλογής επισκόπων: γνώμαι των πολιτευτών», *Ελευθερία*, 1η Ιουνίου 1918, σ. 2, 8 Ιουνίου 1918, σ. 1, και 15 Ιουνίου 1918, σ. 1.

αρκετά «περιεκτικές» [inclusive], έχοντας υπόψη ότι, κατά την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, τα πολιτικά δικαιώματα ήταν περιορισμένα (και όχι μόνο στην Κύπρο) στους άντρες συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας, αλλά και το γεγονός ότι αφορούσαν έναν θεσμό φύσει συντηρητικό, όπως η Εκκλησία. Σε αντίθεση με τις εκλογές για το Νομοθετικό Συμβούλιο –που ήταν «πολιτειακός» θεσμός–, στις οποίες υπήρχαν σημαντικοί ιδιοκτησιακοί περιορισμοί, στις ενδοεκκλησιαστικές αυτές διαδικασίες δεν υπήρχε ανάλογος περιορισμός και όλοι οι ενήλικοι άντρες είχαν δικαίωμα συμμετοχής σε κάποιο επίπεδο των διαδικασιών.

Η λαϊκή συμμετοχή στη διαδικασία εκλογής επισκόπων και Αρχιεπισκόπου ενείχε μια ακόμη λειτουργία καθοριστική για τον συνολικό χαρακτήρα της κυπριακής πολιτικής της περιόδου. Πρόκειται για τη νομιμοποίηση του εκάστοτε Αρχιεπισκόπου και των μητροπολιτών να εκπροσωπούν ολόκληρο τον πληθυσμό, αφού αποτελούσαν εκλεγμένους αξιωματούχους των Ελλήνων της Κύπρου, στα πλαίσια του μοναδικού θεσμού που βρισκόταν υπό τον δικό τους αποκλειστικό έλεγχο· από αυτή τη νομιμοποίηση απορρέει σε μεγάλο βαθμό η εθναρχική ιδιότητα του Αρχιεπισκόπου.

Το συγκεκριμένο σύστημα εκλογής, με την ευρεία λαϊκή συμμετοχή, δέχτηκε κριτική μεταγενέστερα. Αρκετές προσωπικότητες και βουλευτές το χαρακτήρισαν «οχλοκρατικό», προσάπτοντάς του ότι μετέτρεπε τις επισκοπικές διαδικασίες σε κομματική αντιπαράθεση και πρότειναν είτε την κατάργηση της εκλογής ειδικών αντιπροσώπων από τον λαό είτε την εκλογή των Επισκόπων από ένα προκαθορισμένο σώμα αποτελούμενο από *ex officio* προύχοντες –σύμφωνα δε με ορισμένες απόψεις, το σώμα αυτό θα έπρεπε να απαρτίζεται μόνο από την Ιερά Σύνοδο, τους βουλευτές και τους δημάρχους.⁸⁶ Η συγκεκριμένη αντίληψη είναι ενδεικτική μιας νοοτροπίας εχθρικής προς τη διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων των μαζών και της ενεργού εμπλοκής τους σε πολιτικές διαδικασίες, καθώς και της επίδειξης ολιγαρχικού πνεύματος εκ μέρους αρκετών πολιτευτών της περιόδου.

Όσον αφορά τη στάση των δύο παρατάξεων έναντι των δημοκρατικών διαδικασιών και της λαϊκής συμμετοχής, η παράταξη των Κιτιακών υπήρξε έντονος πολέμιος της παλαιάς τάξης και κάθε απόπειρας διατήρησης δεσποτικών συστημάτων διοίκησης. Οι ιδέες περί λαϊκής κυριαρχίας και εκλογής των ηγετών κάθε λαού αποτελούσαν σημείο αναφοράς στον πολιτικό λόγο των Κιτιακών οι οποίοι, με αυτόν τον τρόπο, επιθυμούσαν να ισχυροποιή-

86. «Ο θεσμός της εκλογής επισκόπων: γνώμαι των πολιτευτών», *Ελευθερία*, 1η Ιουνίου 1918, σ. 2 και 8 Ιουνίου 1918, σ. 1.

σουν τη θέση τους ότι η εκλογή του Μητροπολίτη Κιτίου, ο οποίος απολάμβανε της αποδοχής της πλειοψηφίας των Κυπρίων, θα σήμαινε και εκσυγχρονισμό των διαδικασιών για ανάδειξη της ηγεσίας των Ελλήνων της Κύπρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι έθεταν τον λαό ως την ισχυρότερη νομιμοποιητική βάση της εξουσίας της ηγεσίας.⁸⁷ Αυτό βεβαίως υπέκρυπτε την προσπάθεια της αστικής τάξης, που στήριζε τον Κιτίου, να αποκτήσει πρόσβαση στην πολιτική και οικονομική ισχύ του αρχιεπισκοπικού θρόνου χρησιμοποιώντας την ισχύ των λαϊκών μαζών.

Η κυρηνειακή παράταξη, από την άλλη πλευρά, επιχείρησε σε όλη τη διάρκεια του Αρχιεπισκοπικού να πετύχει τη διευθέτηση του θέματος χωρίς την εμπλοκή του λαού. Αυτό εκφράστηκε με τις συνεχείς προσπάθειές τους για σύγκληση της Μείζονος Συνόδου της Ορθοδοξίας –στο θέμα αυτό είχαν στο πλευρό τους και τον Οικουμενικό Πατριάρχη, ο οποίος επιθυμούσε την εκλογή του Κερύνειας· η άποψη περί μη εμπλοκής του λαού ήταν εμφανής και αργότερα, όταν μετά την ψήφιση του κυβερνητικού νομοσχεδίου για εκλογές, συγκάλεσαν Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Κύπρου και ενθρόνισαν αυθαίρετα τον Κερύνειας ως Αρχιεπίσκοπο.

Η πρώτη σύγκρουση των δύο παρατάξεων έλαβε χώρα στις 3 Σεπτεμβρίου 1900, στο πλαίσιο της εκλογής των ειδικών αντιπροσώπων. Στα έντυπα, τα οποία αποτέλεσαν βασικό πεδίο της αντιπαράθεσης, αντικατοπτριζόταν το κλίμα πόλωσης αλλά και το ενδιαφέρον για την επιλογή των αντιπροσώπων. Τις ημέρες πριν από τις εκλογές επικρατούσε σε όλα τα χωριά της Κύπρου «ασυνήθιστη κίνηση» και «εκλογικός πυρετός»⁸⁸ τη δε παραμονή, κόσμος συγκεντρώθηκε στα διάφορα σωματεία, στα καφενεία και στους συλλόγους της πρωτεύουσας όπου διεξάγονταν συζητήσεις για το φλέγον θέμα ενώ πραγματοποιήθηκαν και πορείες στους δρόμους.

Στις εκλογές εκείνες κυριάρχησαν οι Κιτιακοί, οι οποίοι είχαν βασίσει την εκστρατεία τους σε μια εθνικά προσανατολισμένη Εκκλησία της οποίας τα οικονομικά θα ελέγχονταν από τον λαό: εξέλεξαν 47 από τους 66 αντιπροσώπους. Οι Κυρηνειακοί αμφισβήτησαν τα αποτελέσματα προκαλώντας έτσι όξυνση των πνευμάτων στον πληθυσμό. Οι οπαδοί του Κερύνειας πραγματοποίησαν στη Λευκωσία μεγάλη συγκέντρωση και πορεία διαμαρτυρίας η οποία κατέληξε στην Αρχιεπισκοπή, όπου και επιδόθηκε ψήφισμα υπογεγραμ-

87. Βλ. Μ. Μιχαήλ, «Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910), το Ιδεολογικό του Περιεχόμενο και η Ανάδειξη της Εκκλησίας της Κύπρου ως Εθνικής Αρχής στο Βρετανικό Πλαίσιο Διοίκησης», *ό.π.*, σ. 326.

88. «Εκλογικά», *Φωνή της Κύπρου*, 21 Σεπτεμβρίου 1900, σ. 2.

μένο από επιφανείς προσωπικότητες που αμφισβητούσαν την εγκυρότητα των εκλογικών διαδικασιών.⁸⁹

Τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα να οδηγηθεί το ζήτημα σε τελμάτωση για οκτώ περίπου χρόνια, οπότε επενέβη δραστικά η βρετανική διοίκηση με νομοσχέδιο το οποίο καθόριζε τις εκλογικές διαδικασίες βασισμένο σε μεγάλο βαθμό στην εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου του 1900.⁹⁰ Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε στις 4 Μαΐου 1908 και δημοσιεύτηκε στην επίσημη εφημερίδα της κυβέρνησης στις 25 Μαΐου 1908.⁹¹ Ο νόμος τέθηκε σε ισχύ και η κυβέρνηση απέστειλε εγκυκλίους ορίζοντας ως ημερομηνία έναρξης της εκλογής των ειδικών αντιπροσώπων τη 10η Φεβρουαρίου 1909. Οι συνολικά 993 ειδικοί αντιπρόσωποι εξέλεξαν τους 60 γενικούς οι οποίοι, μαζί με την Ιερά Σύνοδο, εξέλεξαν τον νέο Αρχιεπίσκοπο. Οι Κυρηνειακοί απείχαν από τις εκλογές επειδή συνειδητοποιούσαν ότι θα έχαναν, αλλά οι εκλογές διεξήχθησαν κανονικά. Οι αντιπρόσωποι που εξελέγησαν ήταν στην ολότητα τους Κτιακοί.⁹²

8. ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ

Η συμμετοχή των μαζών καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την ένταση που χαρακτήριζε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου. Το μεγάλο διάστημα που μεσολάβησε από την πρώτη εκλογή αντιπροσώπων το 1900 μέχρι το 1909, όταν επαναλήφθηκε η διαδικασία, μετέφερε το πεδίο της αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο παρατάξεων στις εκλογές για το Νομοθετικό Συμβούλιο και στις Δημαρχιακές. Όλες οι εκλογές της περιόδου αυτής σηματοδεύτηκαν από έντονες διαμάχες, οργανωμένη διεκδίκηση των ψήφων με σχηματισμούς και από τις δύο πλευρές και αυξημένη λαϊκή συμμετοχή. Αντίθετα, στις αμέσως επόμενες εκλογές, μετά τη λήξη του Αρχιεπισκοπικού, το ενδιαφέρον ήταν υποτονικό και η συμμετοχή σαφώς περιορισμένη.

Η έντονη αντιπαράθεση επηρέασε θετικά τη συμμετοχή των λαϊκών στρωμάτων. Ο ανταγωνισμός συνέτεινε στη διεύρυνση του πολιτικού σώματος

89. «Ψήφισμα προς την Σύνοδο», *ό.π.*, σ. 2.

90. Βλ. Α. Λυμπουρίδης, *Το Πολύκροτο Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου*, *ό.π.*, σ. 53-55. Βλ., επίσης, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, *ό.π.*, σ. 389.

91. Βλ. Π. Παπαδημήτρης, *Ιστορική Εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου 1878-1978*, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 135.

92. Βλ. Γ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος Κύπρου, 1900-1910*, *ό.π.*, σ. 475.

ενσωματώνοντας ολοένα και μεγαλύτερα τμήματα του λαού στις πολιτικές διαδικασίες αφού, πέραν των ίδιων των πολιτών που ενδιαφέρονταν να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους, και οι δύο παρατάξεις παρότρυναν στην ίδια κατεύθυνση. Ενδεικτικά, ο αριθμός των εγγεγραμμένων για τις εκλογές του Νομοθετικού Συμβουλίου εκτινάχθηκε από 12.093 το 1896, σε 24.952 το 1901, μια αύξηση της τάξης του 106%.⁹³ Από αυτούς, στις κάλπες προσήλθαν 17.816 άτομα (το 71,4% του εκλογικού σώματος). Στις εκλογές του 1901 οι δύο παρατάξεις διεκδικούσαν τις έδρες με πλήρεις συνδυασμούς και καλούσαν με ανακοινώσεις τον λαό να τους στηρίξει.⁹⁴ Η εκλογική πάλη ήταν ζωντανή με ομιλίες, ύβρεις, συλλαλητήρια, προεκλογικά προγράμματα κ.λπ. Οι Κιτιακοί προπαγάνδιζαν τους υποψηφίους τους ως «εθνικούς» και ζητούσαν από τον λαό να τους τιμήσει, «μαυρίζοντας» ταυτόχρονα τους «σπειραίους». ⁹⁵ Το ίδιο έπρατταν και οι Κυρηνειακοί που, σύμφωνα με τον Τύπο που τους υποστήριζε, χαρακτηρίζονταν η «υγιής μερίδα» του πληθυσμού.⁹⁶ Η αντιπαράθεση διεξήχθη σε όλες τις πόλεις με την ίδια ένταση –σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις χαρακτηριζόταν «πόλεμος». ⁹⁷ Το αποτέλεσμα των εκλογών υπήρξε θριαμβευτικό για τους Κιτιακούς οι οποίοι εξέλεξαν με μεγάλη πλειοψηφία και τους εννέα βουλευτές.⁹⁸

Οι εκλογές του 1906 χαρακτηρίστηκαν από ιδιαίτερη οξύτητα. Λόγω του φανατισμού που επικρατούσε, ο τότε Υπάτος Αρμοστής King Harman, με προκήρυξή του στις 18 Αυγούστου 1906, όρισε για πρώτη φορά τη διενέργεια μυστικής ψηφοφορίας. Οι εκλογές έληξαν με εκ νέου νίκη των Κιτιακών. Αυτή τη φορά, όμως, στο διαμέρισμα Λεμεσού-Πάφου εκλέχτηκε και ένας Κυρηνειακός, ο Σπύρος Αραούζος. Ο αριθμός των ψηφοφόρων αυξήθηκε και πάλι, κατά 33%, ενώ ο αριθμός όσων προσήλθαν στις κάλπες ήταν 17.166 (ποσοστό 51,65% επί του εκλογικού σώματος).⁹⁹ Στις δημοτικές εκλογές του 1908, ιδιαίτερη ένταση επικράτησε στη Λευκωσία, όπου λόγω της διάσπασης προέκυψε η εκλογή τούρκου δημάρχου, για πρώτη φορά από

93. Cyprus Blue Book 1903-04, σ. 90-91.

94. «Ζήτω ο εθνικός συνδυασμός», *ό.π.* «Ποιους να εκλέξη ο λαός», *Φωνή της Κύπρου*, 21 Σεπτεμβρίου 1901, σ. 1' «Τα βουλευτικά», *Φωνή της Κύπρου*, 21 Σεπτεμβρίου 1901, σ. 3.

95. «Ζήτω ο εθνικός συνδυασμός», *ό.π.*

96. «Ποιους να εκλέξη ο λαός», *ό.π.*

97. «Από την Πάφον. Τα βουλευτικά», *Φωνή της Κύπρου*, 21 Σεπτεμβρίου 1901, σ. 3. «Εκ Βαρωσίων. Τα βουλευτικά», *Φωνή της Κύπρου*, 3 Οκτωβρίου 1901, σ. 4.

98. Μ. Αταλίδης, «Τα Κόμματα στην Κύπρο (1878-1955)», *Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου*, αρ. 2, εκδόσεις Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1986, σ. 130.

99. Cyprus Blue Book 1908-09, σ. 98-99.

βρετανικής κατοχής, καθώς οι δύο πλευρές δεν συμφώνησαν στην επιλογή ατόμου κοινής αποδοχής.¹⁰⁰

Στις εκλογές του 1911, μετά τον τερματισμό του αρχιεπισκοπικού ζητήματος, επικράτησε πνεύμα ενότητας το οποίο εκφράστηκε με κοινές υποψηφιότητες των δύο παρατάξεων. «Διαλλακτικοί» και «αδιάλλακτοι» συνενώθηκαν με αποτέλεσμα οι εκλογές να διεξαχθούν χωρίς ουσιαστικό διακύβευμα και ενδιαφέρον. Ο αριθμός των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων παρουσίασε οριακή μόνο αύξηση, της τάξης του 3,3%, ενδεικτική του κλίματος αδιαφορίας που επικράτησε, ενώ ο αριθμός των ατόμων που προσήλθαν στις κάλπες μειώθηκε δραματικά στα 8.241 άτομα.¹⁰¹ Μάλιστα, σε μία από τις εκλογικές περιφέρειες (Λεμεσού-Πάφου) δεν πραγματοποιήθηκαν οι εκλογές διότι οι υποψήφιοι ήταν όσες και οι θέσεις. Τον ίδιο χρόνο επανενώθηκαν τα δημοτικά σχολεία, τα παρθεναγωγεία και τα γυμνάσια. Η συνένωση που επιτεύχθηκε είχε βεβαίως βαθύτερες προεκτάσεις: σηματοδότησε τη συνένωση της παλιάς κατεστημένης τάξης με τη νέα αστική, με άμεσο στόχο τη διεκδίκηση της Ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα.¹⁰²

9. ΜΙΑ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Η σύγκρουση, η οποία διεξήχθη με σφοδρότητα, λύθηκε με την οριστική επικράτηση των Κιτιακών και την υιοθέτηση από την Εκκλησία μιας «εθνικής ελληνικής» πολιτικής. Αυτό σήμανε την έναρξη μιας νέας περιόδου για την κυπριακή κοινωνία. Ο τερματισμός της σύγκρουσης βρήκε τα δύο στρατόπεδα σε μια σταδιακή πορεία σύγκλισης. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο παρατάξεις δεν ήταν πια τόσο αυστηρή και οι νέοι, χάνοντας τη φεγγόκεντρη δυναμική που είχαν αναπτύξει στο πλαίσιο της ίδιας της Εκκλησίας, ενσωματώθηκαν οριστικά στον κύκλο της εξουσίας της. Αυτό είχε ως συνέπεια, πρώτον, τη ριζοσπαστικοποίηση και άρα την εθνοκοποίηση του λόγου του συνόλου της Εκκλησίας και, δεύτερον, τη συντηρητικοποίηση του λόγου των νέων αφού, στερημένοι του ρόλου της πρωτοπορίας, εξέφραζαν πλέον έναν πολιτικό λόγο χωρίς κανένα απολύτως κοινωνικό περιε-

100. Βλ. Π. Παπαδημήτρης, *Ιστορική Εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου 1878-1978*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 181.

101. Cyprus Blue Book 1911-12, σ. 104-105.

102. Βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, ό.π., σ. 441, 444. Βλ., επίσης, Μ. Ατταλίδης, «Τα Κόμματα στην Κύπρο (1878-1955)», ό.π., σ. 131.

χόμενο.¹⁰³ Με επαναλήψεις και εναλλαγές, το σχήμα που εξηγεί αυτή τη σύγκρουση και τη μετέπειτα συνένωση των τμημάτων της αστικής τάξης είναι το ακόλουθο: η αντίσταση και η αντίδραση των πιο προοδευτικών και φιλελεύθερων τμημάτων της ακολουθείται από μαζική κινητοποίηση και μετατόπιση προς μια προοδευτικότερη κατεύθυνση σε σχέση με τα αιτήματα που προωθεί και ολοκληρώνεται με διάσπαση των μετριοπαθών και μετατόπισή τους προς τα «δεξιά», ωστόσο η πλειοψηφία των κατώτερων στρωμάτων και της κατώτερης αστικής τάξης να περάσει στο συντηρητικό στρατόπεδο.¹⁰⁴

Η εκλογή του Αρχιεπισκόπου Κύπρου, μέσα από τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά τη δεκαετία 1900-1910, δεν ήταν ένα απλό εκκλησιαστικό ζήτημα, αλλά ένα μείζον πολιτικό και ιδεολογικό θέμα της νεότερης κυπριακής Ιστορίας. Μέσα από τη δεκαετία του αρχιεπισκοπικού ζητήματος και, κυρίως, με την εκλογική νίκη του Μητροπολίτη Κιτίου οι Έλληνες της νήσου διατήρησαν ως εθνική πολιτική τους αρχή τον θρησκευτικό τους θεσμό, δηλαδή την Εκκλησία της Κύπρου. Τουλάχιστον μέχρι την εμφάνιση άλλων πολιτικών δυνάμεων στο κυπριακό πολιτικό σκηνικό, η Εκκλησία παρέμεινε ο αποκλειστικός εκφραστής του αιτήματος για εθνική αποκατάσταση. Η απόληξη του Αρχιεπισκοπικού σήμαινε νίκη της εθνικής παράταξης, εκείνων δηλαδή που υποστήριζαν την επιτακτική διεκδίκηση του αιτήματος της Ένωσης, γεγονός που παρέπεμπε σε μια πορεία σύγκρουσης της Εκκλησίας με τη βρετανική διοίκηση. Η σημαντικότερη ίσως επίδραση του αρχιεπισκοπικού ζητήματος και του τρόπου με τον οποίο αυτό έληξε, σε σχέση με την ίδια την Εκκλησία και ιδιαίτερα με τον ανώτατο κλήρο, είναι το γεγονός ότι και εντός του βρετανικού πλαισίου διοίκησης ο εκκλησιαστικός θεσμός διατήρησε μια πολιτική εξουσία. Η Εκκλησία αντιμετωπιζόταν με τη λογική ενός πολιτικού οργανισμού ο οποίος εξέφραζε σε πολιτικό επίπεδο (και όχι μόνο σε πνευματικό) τους Έλληνες της Κύπρου.¹⁰⁵

103. Βλ. Σ. Αναγνωστοπούλου, «Η Εκκλησία της Κύπρου και ο Εθναρχικός της Ρόλος: 1878-1960. Η Θρησκευτικοποίηση της Κυπριακής Πολιτικής Δράσης: Ένωση», *ό.π.*, σ. 205.

104. Βλ. E.J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, *ό.π.*, σ. 96. Ο Michels, έγραφε για τους νέους που ήθελαν να ανατρέψουν τους παλιούς σε διάφορα σώματα και πλαίσια ότι, μόλις πετύχαιναν τον στόχο τους να καταλάβουν οι ίδιοι θέσεις ισχύος, μεταμορφώνονταν εσωτερικά και γίνονταν επί της ουσίας όπως οι προκατόχοι τους: «οι επαναστάτες του σήμερα είναι οι αντιδραστικοί του αύριο» – R. Michels, *Κοινωνιολογία των Πολιτικών Κομμάτων στη Σύγχρονη Δημοκρατία*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1997, σ. 289.

105. Βλ. Μ. Μιχαήλ, «Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910), το Ιδεολογικό του Περιεχόμενο και η Ανάδειξη της Εκκλησίας της Κύπρου ως Εθνικής Αρχής στο Βρετανικό Πλαίσιο Διοίκησης», *ό.π.*, σ. 355-357.

10. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Η πορεία συμφιλίωσης των δύο μερίδων της άρχουσας τάξης αποδίδεται στο κοινό συντηρητικό τους υπόβαθρο, το οποίο διευκόλυνε την επαναπροσέγγισή τους.¹⁰⁶ Η ενότητα αυτή εκφράστηκε με τη δημιουργία οργανώσεων προώθησης του ενωτικού αιτήματος. Στη διάρκεια της περιόδου στην οποία αναφερόμαστε ιδρύθηκαν από τους Έλληνες της Κύπρου τέσσερις εθνικές οργανώσεις με ευθύνη τον χειρισμό του εθνικού θέματος. Η *Κυπριακή Πολιτική Οργάνωση*,¹⁰⁷ η *Πολιτική Οργάνωση Κύπρου* (1921),¹⁰⁸ η *Εθνική Οργάνωση* (1930)¹⁰⁹ και η *Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση Κύπρου* (ΕΡΕΚ)¹¹⁰ το 1931. Η Εκκλησία, σε όλες τις προσπάθειες κινητοποίησης που αναλήφθηκαν κατά την περίοδο αυτή, αποτέλεσε ουσιαστικά τον πυρήνα κάθε μορφής οργάνωσης. Στην απουσία άλλου θεσμοθετημένου και με διάρκεια συλλογικού σώματος, λειτούργησε ως συνεκτικός κρίκος και πόλος συσπείρωσης ενάντια στη βρετανική διοίκηση.

Η δομή και τα μέλη των ανώτατων σωμάτων των οργανώσεων αυτών – με την εξαίρεση της ΕΡΕΚ που συνιστούσε τομή στις μέχρι τότε πρακτικές και αντιλήψεις περί εκπροσώπησης η οποία όμως δεν πρόλαβε να εδραιωθεί λόγω της καταστολής της εξέγερσης του Οκτωβρίου 1931 (Οκτωβριανά) και της κατάργησης όλων των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών των Κυπρίων – προδιέγραφαν τη σταθερή και αναλλοίωτη παρουσία και έλεγχο τους από την πολιτική ελίτ της θρησκευτικής ιεραρχίας και των βουλευτών. Η συμμετοχή των κατώτερων στρωμάτων διευρυνόταν σημαντικά, εξακολουθούσε όμως να διατηρείται στο πλαίσιο μιας αντίληψης που ήθελε την προώθηση και διαχείριση των πολιτικών ζητημάτων να επαφίεται σε μια μικρή εγγράμματη ελίτ (δασκάλοι, διευθυντές εφημερίδων, δικηγόροι, ιατροί). Δεν υπήρχε καμιά πρόνοια για άμεση, λαϊκή εκλογή των αξιωματούχων των οργανώσεων σε οποιαδήποτε βαθμίδα. Τα λαϊκά στρώματα απουσίαζαν παντελώς από τις δομές τους. Η θέση της Εκκλησίας κατοχυρωνόταν σε όλα τα π-

106. Βλ. R. Katsiaounis, «Social and Political Change in Cyprus: 1878-1924», *ό.π.*, σ. 239.

107. Βλ. *Κανονισμός Κυπριακής Πολιτικής Οργάνωσης*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Λεμεσού.

108. «Σχέδιον καταστατικού Πολιτικής Οργάνωσης Κύπρου», *Ελευθερία*, 5 Νοεμβρίου 1921, σ. 5.

109. «Εθνική Οργάνωση», *Νέα Λαϊκή*, 10 Ιανουαρίου 1930, σ. 3· «Η ούστασις πολιτικής οργανώσεως», *Ελευθερία*, 11 Ιανουαρίου 1930, σ. 2· «Η εθνοσυνέλευσις της αρχιεπισκοπής», *Ελευθερία*, 29 Ιανουαρίου 1930, σ. 2.

110. Σ. Λοϊζίδης, *Άτυχη Κύπρος*, εκδόσεις Μπεργαδά, Αθήνα 1980, σ. 25-26.

γετικά κλιμάκια μέσα από τις διαδικασίες επιλογής και σύνθεσης. Ο Αρχιεπίσκοπος προέδρευε όλων των οργανώσεων, οι εκκλησιαστικοί ταγοί συμμετείχαν *ex officio* στα ανώτερα καθοδηγητικά σώματα και προέδρευαν στα επαρχιακά όργανα εκπροσώπησης και η εκκλησιαστική γραμμή συνήθως περνούσε και στις πολιτικές θέσεις των οργανώσεων αυτών.

Με βάση το καταστατικό τους, οι οργανώσεις ήταν αμιγώς ελληνικές, αφού μέλη δικαιούνταν να γίνουν μόνο Έλληνες και ορθόδοξοι, κάτι που διευκόλυνε περαιτέρω την κυριαρχία της Εκκλησίας. Οι εθνικές οργανώσεις, αν και όχι μέσω καταστατικής πρόνοιας αλλά με δηλώσεις και δημοσιεύματα, απέκλειαν από τις τάξεις τους όσους δήλωναν μέλη ή υποστηρικτές του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου.¹¹¹ Το ΚΚΚ επικρίθηκε από το τοπικό κατεστημένο (Εκκλησία και αστική τάξη), με την επίκληση μιας ρητορικής περί θρησκείας, παράδοσης και έθνους του καταλογιζόταν μη ανοχή στις ιδέες της θρησκείας και της πατρίδας, επιδίωξη κατάσχεσης περιουσιών και μη αποδοχή της αρμονικής συνεργασίας στα πλαίσια της κοινωνίας.¹¹²

Στην πολιτική αποκλεισμού του Κομμουνιστικού Κόμματος από τον αντιιμπεριαλιστικό αγώνα σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η Εκκλησία. Τον Απρίλιο του 1931, σύνοδος της Ιεραρχίας που «επιλήφθηκε του ζητήματος του κομμουνισμού» αποφάσισε ότι οι κομμουνιστές θα καλούνται από τον Μητροπολίτη της επαρχίας τους για συμβουλές «προς διόρθωσιν, άλλως θα επιβάλλονται εις αυτούς τα Εκκλησιαστικά επιτίμια μέχρις αφορισμού».¹¹³ Σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στην Αρχιεπισκοπή, για την οποία δίνει λεπτομέρειες ο ημερήσιος Τύπος, σημειώνεται:

«Την εσπέραν της παρελθούσης Δευτέρας συνήλθον εν τη αρχιεπισκοπή αντιπρόσωποι όλων σχεδόν των σωματείων της Λευκωσίας και συνεσκέφθησαν περί του τρόπου της καταπολεμήσεως της κομμουνιστικής προπα-

111. Βλ. Π. Παπαδημήτρης, *Ιστορική Εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου 1878-1978*, ό.π., τόμ. Ε', σ. 313. Ο Λοϊζίδης σε άρθρο του, σημείωνε ότι ο κομμουνισμός αποτελούσε κοινωνικό κίνημα που δεν είχε θέση στην τότε φάση διεκδίκησης του εθνικού αιτήματος. Βλ. τρία άρθρα του Λοϊζίδη με τον ίδιο τίτλο, «Πολιτικώς είμεθα νήπια», *Ελευθερία*, 26 Νοεμβρίου 1930, σ. 1, 29 Νοεμβρίου 1930, σ. 1 και 6 Δεκεμβρίου 1930, σ. 1.

112. Βλ. Α. Panayiotou, «Lenin in the Coffee-shop: the Communist Alternative and Forms of non-western Modernity», ό.π., σ. 274. Οι αστικές εφημερίδες και πολιτικοί κατηγορούσαν το κόμμα για αθεΐα, κατάργηση του γάμου και διάλυση της οικογένειας. Βλ., ενδεικτικά, «Η ερυθρά Ρωσία. Ο εξευτελισμός της θρησκείας», *Ελευθερία*, 24 Ιανουαρίου 1925, σ. 5, «Με έντιμον εργασία», *Ελευθερία*, 29 Απριλίου 1925, σ. 1.

113. «Εργασία Ιεράς Συνόδου. Κομμουνισμός», *Ελευθερία*, 6 Μαΐου 1931, σ. 3.

γάνδας. Η σύσκεψις κατέληξε εις την απόφασιν όπως απευθύνη έκκλησιον προς τους καταστηματαρχας, εργοστασιάρχας, τεχνίτας, εργολάβους, επιστήμονας, διδασκάλους, εκκλησιαστικά σωματεία, σχολικὰς επιτροπὰς, δημορχεία, κτλ, εις την οποίαν τονίζονται τα ακόλουθα. Να μη προσλαμβάνονται υπό ατόμων και σωματείων εγνωσμένοι κομμουνιστάι τεχνίται και εργάται, τους δε τυχόν αποκαλυπτόμενους τούτους να απολύουν. Να καταγγέλλονται υπό των γονέων οι κομμουνιστάι διδάσκαλοι εις το Γραφείον της Παιδείας και τον Αρχιεπίσκοπον και να αποσύρονται των σχολείων οι μαθηταί μέχρις ώτου επιτευχθή η απομάκρυνσις των κομμουνιστών διδασκάλων. Να αποτρέπονται οι εκ των χωρίων ερχόμενοι εις τας πόλεις προς εκμάθησιν της τέχνης νεαροί από του να έρχονται εις επικοινωνίαν με άτομα προσβεβλημένα από το μικρόβιον του κομμουνισμού». ¹¹⁴

Τον Μάιο του 1931 η Ιερά Σύνοδος αφόρισε τον ποιητή και μέλος του ΚΚΚ Τεύκρο Ανθία λόγω του κειμένου του «Η Δευτέρα Παρουσία». ¹¹⁵ Η έντασις της περιόδου αντικατοπτρίστηκε και με δηλώσεις αποκήρυξης μεταξύ μελών της ίδιας οικογένειας. Στην εφημερίδα *Λαϊκή Δύναμις*, στις 14 Αυγούστου 1931, δημοσιεύθηκε δήλωσις αποκήρυξης ενός κομμουνιστή από τη μητέρα του, στο χωρίο Ακανθού, διότι πρέσβευε «αντιχριστιανικὰς και ανθεθικὰς αρχὰς». ¹¹⁶

Ο κληρικός της Αρχιεπισκοπής, Γεννάδιος Μαχαيريώτης, σε άρθρο του με αφορμή τις κατηγορίες εναντίον τριών δασκάλων ότι ασπάστηκαν τον κομμουνισμό, διαπίστωνε «δηλητηριασμό των απλοϊκών ανθρώπων με κομμουνιστικήν προπαγάνδα». Δήλωνε, μάλιστα, ότι δεν μπορούσε κάποιος να είναι δάσκαλος και κομμουνιστής και καλούσε τους κομμουνιστές δασκάλους να παραιτηθούν, αλλιώς «εκείνο το οποίο δεν κάμνεται μόνοι σας, πρέπει να σας το επιβάλουν οι θρησκευτικοί αρχηγοί», οι οποίοι θα έπρεπε να τους «απομακρύνουν από το επάγγελμα και να τους αποκόψουν από το σώμα της Εκκλησίας». ¹¹⁷ Δημοσιεύθηκαν, επίσης, σειρά άρθρων του Αρχιερατικού Επιτρόπου Κερύνειας και Μόρφου εναντίον του ΚΚΚ. ¹¹⁸ Με αυτές τις

114. «Προς λήψιν μέτρων κατά του κομμουνισμού. Σύσκεψις σωματειακών αντιπροσώπων», *Ελευθερία*, 17 Ιουνίου 1931, σ. 2.

115. «Αφορισμός αθεϊστού διδασκάλου», *Ελευθερία*, 2 Μαΐου 1931, σ. 3.

116. Παρατίθεται στο Γ. Ιωάννου, «Κοινωνικοοικονομική Ανάπτυξη και Εθνικισμός: Εθνικισμός και Διαφύσησις στον Κυπριακό Τύπο, 1900-1931», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXXIII, Λευκωσία 2007, σ. 383-413.

117. «Οι παραβάται. Εκπαιδεύσις και κομμουνισμό», *Ελευθερία*, 25 Απριλίου 1931, σ. 1-2.

118. «Κομμουνισμός και ισότης», «Κομμουνισμός και θρησκεία», «Κομμουνισμός και ιδιοκτησία», «Κομμουνισμός και η πατρίς», *Ελευθερία*, 10 Ιουνίου 1931, σ. 1, 4 Ιουλίου 1931, σ. 1, 5 Αυγούστου 1931, σ. 1 και 26 Αυγούστου 1931, σ. 1 αντίστοιχα.

ενέργειες, η πολιτική της περιόδου και οι συλλογικότητες διεκδίκησης του ενωτικού αιτήματος, διελάμβαναν ιδεολογικό χαρακτήρα και, ταυτόχρονα (παρά τη μικρή αριθμητικά δύναμη του Κομμουνιστικού Κόμματος), δημιουργείτο πρόβλημα ενότητας και συνοχής στον αντιιμπεριαλιστικό αγώνα.

11. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Συνοψίζοντας τα προλεχθέντα, ένας συνδυασμός παραγόντων επέτρεψε στην Εκκλησία να συνεχίσει να ασκεί κυρίαρχο ρόλο στο πλαίσιο της ελληνικής κοινότητας, παρά την αμφισβήτηση των προνομίων και εξουσιών της από τους Βρετανούς. Οι παράγοντες αυτοί είναι: υλικός – η οικονομική ισχύς της –, πολιτικός – όπως η συνεχιζόμενη διάκριση του πολιτικού (εκλογικού) σώματος σε χριστιανούς και μουσουλμάνους –, πολιτισμικοί, πνευματικοί, ιστορικοί αλλά και η ίδια η προσαρμοστικότητα της. Η σύγκρουση με τους Βρετανούς και ο ρόλος της ως ο μόνος αυτόχθων φορέας εξουσίας τη συγκεκριμένη περίοδο, της επέτρεψαν να τεθεί επικεφαλής του κινήματος με στόχο την Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Η υιοθέτηση αυτού του πολιτικού αιτήματος της έδωσε τη δυνατότητα να αποκτήσει ένα ισχυρό ιδεολογικό εργαλείο επιβολής στο οποίο δεν μπορούσε εύκολα να αντιταχθεί κανένας Ελληνοκύπριος.

Η Εκκλησία της Κύπρου αποτέλεσε, σε σημαντικό βαθμό, συλλογικό εκφραστή του ευρύτερου αστικού και συντηρητικού πολιτικού χώρου, καθώς και του ενωτικού αιτήματος. Το οργανωτικό της δίκτυο ήταν το υπόβαθρο πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε η επαφή με τις λαϊκές μάζες και, ιδιαίτερα, τις αγροτικές. Ο σεβασμός του οποίου τύγχανε η Εκκλησία στους κόλπους της κυπριακής κοινωνίας βοηθούσε στη συμμόρφωση των κατώτερων στρωμάτων με τις επιταγές της. Ολόκληρη η πολιτική ζωή τελούσε υπό ένα ιδιότυπο καθεστώς δικαιώματος «αρνησικυρίας» το οποίο διέθετε και διατηρούσε ο ανώτερος κλήρος της Εκκλησίας της Κύπρου. Οι κοινωνικές και ιδεολογικές διεργασίες που σημειώνονταν δεν προκάλεσαν τις ανατροπές εκείνες που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τον παραδοσιακό εκκλησιαστικό θεσμό, ο οποίος κατόρθωνε σε σημαντικό βαθμό να τις ενσωματώνει. Η δύναμη ορισμένων κοινωνικών θεσμών (όπως η εκκλησία) είναι τόσο μεγάλη που, ακόμα και αν αποδομηθούν μέσω της αποκάλυψης της κοινωνικής τους καταγωγής, δεν σταματούν να ασκούν επίδραση στην κοινωνία στο σύνολο της.¹¹⁹

119. S. Bruce, *Κοινωνιολογία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 39.

Η ανάδειξη της διαίρεσης μεταξύ αδιάλλακτων και διαλλακτικών, μέσα στα πλαίσια των εκκλησιαστικών θεσμών, αποτέλεσε καταλυτικό στοιχείο στην εξέλιξη της κυπριακής πολιτικής ζωής. Η διαίρεση αυτή σημάδεψε τη μετέπειτα συγκρότηση των πολιτικών δυνάμεων της Κύπρου, ιδιαίτερα εκείνων του ευρύτερου χώρου της Δεξιάς και της Κεντροδεξιάς. Το δε συγκεκριμένο σχίσμα συνιστά το πλαίσιο κατανόησης των θέσεων πολιτικών προσώπων και οργανώσεων σε κάθε φάση και μορφή του κυπριακού ζητήματος.

Νίκος Π. Μουζέλης

Γέφυρες
μεταξύ
νεωτερικής και μετανεωτερικής
κοινωνικής θεωρίας

Κυκλοφόρησε

ΝΙΚΟΣ Π. ΜΟΥΖΕΛΗΣ

Γ Ε Φ Υ Ρ Ε Σ
ΜΕΤΑΞΥ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΕΩΤΕΡΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Μετάφραση:
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΠΕΤΑΝΓΙΑΝΝΗΣ

Επιμέλεια:
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΛΙΟΤΖΗΣ

ISBN 978-960-310-347-9
Σελίδες 420

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
Θ Ε Μ Ε Λ Ι Ο <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΟΙ ΒΡΕΤΑΝΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΑΤΕΛΟΥΣ ΑΠΟΑΠΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

*Ανδρέας Στεργίου**

Το κείμενο αυτό πραγματεύεται το ακανθώδες ζήτημα της παραμονής των Κυρίαρχων Βρετανικών Βάσεων στην Κύπρο. Προσεγγίζει, καταρχάς, το θέμα στο θεωρητικό, νομικό και πολιτικό πεδίο, επιχειρώντας να περιγράψει όλες τις πτυχές λειτουργίας των βάσεων, από την εγκατάστασή τους μέχρι σήμερα. Επιπλέον, εξετάζονται πληθώρα ψηφισμάτων και αποφάσεων οργάνων του ΟΗΕ για θέματα στρατιωτικών εγκαταστάσεων και βάσεων σε πρώην αποικιοκρατούμενες χώρες και αναλύονται οι αρνητικές επιπτώσεις της παραμονής των βάσεων για τους πολίτες της Κυπριακής Δημοκρατίας που είναι αναγκασμένοι να διαβιούν εντός της επικράτειάς τους, επιπτώσεις οι οποίες έχουν διαπιστωθεί και από διεθνείς οργανισμούς. Διατυπώνεται, κατά συνέπεια, η άποψη ότι η παρουσία τους αποτελεί ένα αποικιοκρατικό κατάλοιπο που συνιστά αυτονόητο εμπόδιο στην άσκηση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης και της πλήρους ανεξαρτησίας ενός κράτους.

Μία από τις πολλές παραδοξότητες που επιδαψίλευσε στην Κύπρο η ατελής διαδικασία αποαποικιοποίησής της, αποτελεί η ύπαρξη των λεγόμενων κυρίαρχων βρετανικών βάσεων στο νησί που εγκαθιδρύθηκαν ταυτόχρονα με την Κυπριακή Δημοκρατία. Αν και κατά καιρούς το ζήτημα απασχολεί την επικαιρότητα με διάφορες αφορμές και κυρίως λόγω των κύπριων πολιτών που διαμένουν στο έδαφος των βρετανικών βάσεων, δυσανάλογα μικρό υπήρξε μέχρι τώρα το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας γι' αυτές. Το κείμενο αυτό προσεγγίζει το ζήτημα μέσα από μια ιδιαίτερη οπτική: διαπραγματεύεται το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών και κατ' επέκταση του κυπριακού λαού σε σχέση με τις συγκεκριμένες στρατιωτικές βάσεις. Επιχειρώντας μια συγκριτική ανάλυση χωρών-πρώην αποικιών στις οποίες υπήρξαν ή υπάρχουν μέχρι σήμερα στρατιωτικές βάσεις, διατυπώνεται η άποψη

* Ο Ανδρέας Στεργίου είναι Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

ότι η παρουσία και η λειτουργία των βρετανικών βάσεων στην Κύπρο αποτελεί σαφή ένδειξη συνέχισης του απαράδεκτου, σύμφωνα με τον χάρτη του ΟΗΕ, καθεστώτος της αποικιοκρατίας. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι η λειτουργία τους αντιστρατεύεται βασικές παραμέτρους της αρχής της αυτοδιάθεσης, τόσο της κλασικής –όπως αυτή εκφράζεται στα επίσημα κείμενα διαφόρων οργάνων του ΟΗΕ –όσο και της εσωτερικής– όπως διαφαίνεται από τη θεσμικά αποδεδειγμένη παραβίαση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για τους Κυπρίους που διαμένουν στην επικράτεια των βρετανικών βάσεων. Πέρα, όμως, από τα κάθε λογής νομικά επιχειρήματα που προβάλλονται για να τεκμηριώσουν τη θέση αυτή, το κείμενο αντιπαράβαλλει την έννοια της αυτοδιάθεσης –η οποία δεν είναι βεβαίως νομική έννοια αλλά ένα πολιτικό-κοινωνικό-οικονομικό φαινόμενο που απασχολεί πρώτιστα κοινωνικούς επιστήμονες– στην έννοια της αποικιοκρατίας.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ

Το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση έχει μεγάλη νομική και ηθική παράδοση. Έλκει τις καταβολές του από τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης και της αμερικανικής Διακήρυξης Ανεξαρτησίας του 1776, με επίσημο τρόπο όμως εμφανίζεται για πρώτη φορά στον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών (άρθρα 1, 55 και 73) παράλληλα με τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Ρητή αναφορά στο συγκεκριμένο δικαίωμα γίνεται επίσης στην απόφαση 1514 (XV) της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών του 1960 η οποία αφορούσε την αποαποικιοποίηση, στα δύο Σύμφωνα για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου της 19ης Δεκεμβρίου του 1966 και στη Διακήρυξη του ΟΗΕ για τις φιλικές σχέσεις μεταξύ των Κρατών του 1970.¹ Στη μεταπολεμική περίοδο άρχισε να γίνεται από πολλούς μελετητές του διεθνούς δικαίου διάκριση μεταξύ της εξωτερικής [external self-determination, aussere Selbstbestimmung] και της εσωτερικής αυτοδιάθεσης [internal self-determination, innere Selbstbestimmung]² για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

1. Βλ., σχετικά, P. Groarke, *Dividing the State: Legitimacy, Secession and the Doctrine of Oppression*, Ashgate, Aldershof 2004· K. Knop, *Diversity and Self-determination in international Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2002· Σ. Καλογερόπουλος-Στρατής, *Το δικαίωμα των λαών στην Αυτοδιάθεση. Η παραβίαση στην Κύπρο*, Παναζήνης, Αθήνα 1977.

2. R. Stavenhagen, «Ethnic Conflict and Human Rights. Their Interrelationship», *Security Dialogue*, τόμ. 18, 1987, σ. 512-513.

Τα πρώτα χρόνια μετά την υιοθέτηση του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, υπήρξε μια δυσερμηνεία σχετικά με την νομική υπόσταση του όρου «αυτοδιάθεση», καθώς στη γαλλική εκδοχή εμφανιζόταν ο όρος «δικαίωμα», ενώ στην αγγλική ο όρος «αρχή».³ Δια μέσου της πρακτικής των Ηνωμένων Εθνών, εντούτοις, τις επόμενες δεκαετίες διασαφηνίσθηκε ότι η αυτοδιάθεση των εθνών συνιστά γνήσια νόρμα του διεθνούς δικαίου. Υπάρχουν δε νομικοί του διεθνούς δικαίου που θεωρούν ότι το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης έχει στο ενδιάμεσο μετεξελιχθεί σε μια μορφή *jus cogens* για το διεθνές δίκαιο η οποία υπερβαίνει τον χαρακτήρα του μέσου αποαποικιοποίησης που θεωρείται αυταπόδεικτο πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης. Για τον λόγο αυτόν, η Επιτροπή Δικαίου του ΟΗΕ αποφάνθηκε, στο άρθρο 19 της Σύμβασης για την Κρατική Ευθύνη (1996), ότι κάθε παραβίαση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης συνιστά διεθνές έγκλημα.⁴

Νομιμοποίηση για τη συγκεκριμένη πράξη άντλησε η Επιτροπή Δικαίου από την απόφαση 1514 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ το 1960, στην οποία διατυπώθηκε με σαφήνεια το περιεχόμενο της αυτοδιάθεσης με την αναφορά σε πρακτικές που συνιστούν αναίρεσή της. Για παράδειγμα, πράξη εναντίον της αυτοδιάθεσης συνιστά «κάθε απόπειρα μερικής ή ολικής κατάτμησης της επικράτειας ενός κράτους που είναι ασυμβίβαστη με τη χάρτα του ΟΗΕ».⁵ Πρόκειται για απόφαση που αντανακλά με ενάργεια την πρόθεση του Οργανισμού να καταδικάσει την προσπάθεια πρώην αποικιοκρατικών δυνάμεων να διατηρήσουν υπό τον έλεγχό τους τμήματα των πρώην αποικιών τους.

Ο λόγος για τη σταδιακή διεθνοδικαιική αναβάθμιση του δικαιώματος στην αυτοδιάθεση συνίσταται στο γεγονός ότι η αρχή της αυτοδιάθεσης θεωρείται στον Χάρτη του ΟΗΕ ως βασική προϋπόθεση για τη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας (άρθρα 1 και 2), η οποία δύναται, σύμφωνα με την παραπάνω συλλογιστική, να διασφαλισθεί μόνο μέσα από τον σεβασμό στην αρχή της ισότητας και των δικαιωμάτων των λαών και του δικαιώ-

3. Εξακολουθούν να υπάρχουν βεβαίως νομικοί και διεθνολόγοι που δεν θεωρούν την αυτοδιάθεση δικαίωμα αλλά αρχή χωρίς δεσμευτικό χαρακτήρα. Για το πώς αντιπαραβάλλονται οι διάφορες απόψεις για το θέμα, βλ. R. Emerson, «Self-determination», *The American Journal of International Law*, τόμ. 65, αρ. 3, Ιούλιος 1971, σ. 463-464 και D. Galbreath, «Dealing with Diversity in International Law: Self-determination and Statehood», *The International Journal of Human Rights*, τόμ. 9, αρ. 4, Δεκέμβριος 2005, σ. 539-550

4. O. Kimminich - S. Hobe, *Einführung in das Völkerrecht*. 7. Auflage, Francke, Tübingen und Basel 2000, σ. 113.

5. U.N. General Assembly, 15th session, Official Records, Supp. No 16 (4684), σ. 66.

ματός τους στην αυτοδιάθεση (άρθρο 55, § 1). Η καθολική αποδοχή των αρχών αυτών εκφράζεται και μέσα από την πίστη στις αρχές του Χάρτη του ΟΗΕ που διατρωνώνεται στα πρώτα κιάλας άρθρα του συνόλου των αμυντικο-στρατιωτικών συμμαχιών και οργανισμών που ιδρύθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως του Συμφώνου των Βρυξελλών, της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης και του Βορειοατλαντικού Συμφώνου.⁶

Σε επόμενα άρθρα του Χάρτη διευκρινίζεται περαιτέρω η υποχρέωση των συμβαλλομένων εθνών να προάγουν το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση. Στο άρθρο 73 για τα μη αυτοδιοικούμενα εδάφη,⁷ αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι τα μέλη των Ηνωμένων Εθνών που αναλαμβάνουν ευθύνες για τη διοίκηση των εδαφών των οποίων οι κάτοικοι δεν είναι ακόμα σε θέση να αυτοδιοικηθούν, αναγνωρίζουν την αρχή ότι τα συμφέροντα των κατοίκων των περιοχών αυτών έχουν απόλυτη προτεραιότητα⁸ και αποδέχονται ως ιερό καθήκον την υποχρέωση να τα προάγουν στον μέγιστο βαθμό.⁹ Στην πρώτη παράγραφο του ίδιου άρθρου αναφέρεται ακόμα η υποχρέωση των ασκούντων τη διοίκηση να διασφαλίζουν την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη των κατοίκων αυτών, τη δίκαιη μεταχείρισή τους και την προστασία τους από καταχρήσεις.

Μεταπολεμικά και προϊούσης της διαδικασίας αποαποικιοποίησης και εγκαθίδρυσης ανεξάρτητων κρατών, εμφανίστηκε τόσο στο διεθνές δίκαιο όσο και στη μεταποικιακή θεωρία ο όρος «εσωτερική αυτοδιάθεση». Αν και η διάκριση μεταξύ «εσωτερικής» και «εξωτερικής» αυτοδιάθεσης είναι αρκετά ασαφής, με την πρώτη εννοείται κυρίως η συμμετοχική δημοκρατία, το δικαίωμα κάθε πληθυσμιακής ομάδας εντός των ορίων του κράτους να συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων σε κρατικό επίπεδο και όχι η θέση ενός λαού στη διεθνή κοινότητα σε σχέση με άλλα κράτη, η οποία μπορεί να συμπεριλαμβάνει το δικαίωμα απόσχισής από μία κρατική οντότητα. Η αρχή της εσωτερικής αυτοδιάθεσης δεν σχετίζεται άμεσα με την αποαποικιοποίηση, αλλά διέπεται από τη λογική της κατοχύρωσης των δικαιωμάτων μιας ομάδας ανθρώπων με εθνικά ή εθνοτικά χαρακτηριστικά που τελεί σε μόνιμη σχέση με τον χώρο στον οποίο διαβιού και αναγκάζεται να δέχεται εκπτώσεις σε θεμελιώδη

6. B. Elsner, *Die Bedeutung des Volkes im Völkerrecht: unter besonderer Berücksichtigung der historischen Entwicklung und der Praxis des Selbstbestimmungsrechts der Völker*, Duncker und Humboldt, Βερολίνο 2000, σ. 6κε.

7. Άρθρο 73: «Declaration regarding Non-Self-Governing Territories».

8. Στο πρωτότυπο: «...that the interests of the inhabitants of these territories are paramount».

9. Στο πρωτότυπο: «...as a sacred trust the obligation to promote to the utmost».

δικαιώματά της. Η εσωτερική αυτοδιάθεση μπορεί επίσης να σημαίνει το δικαίωμα άσκησης πολιτιστικής, γλωσσικής, θρησκευτικής ή (εδαφικής) πολιτικής αυτονομίας μέσα στα όρια του υπάρχοντος κράτους αλλά και την απόλυση από μια πληθυσμιακή ομάδα των ίδιων ακριβώς δικαιωμάτων που διέπουν την πλειοψηφία. Σύμφωνα με το επιχείρημα που προβάλλεται εδώ, οι προϋποθέσεις αυτές δεν συντρέχουν για τους κατοίκους των βάσεων.

Εξυπακούεται ότι, για τα κράτη που μετέχουν στους ευρωπαϊκούς θεσμούς –το Συμβούλιο της Ευρώπης και την Ευρωπαϊκή Ένωση–, τα δικαιώματα αυτά περιγράφονται με ενάργεια στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η Μεγάλη Βρετανία θεωρείται το πρώτο κράτος στον κόσμο που υιοθέτησε την αρχή της εσωτερικής αυτοδιάθεσης με τη Συμφωνία του Waitangi της Νέας Ζηλανδίας, το 1840, η οποία αναγνώριζε τα δικαιώματα της αυτόχθονης φυλής των Μαορί, ενώ κλασική περίπτωση συνιστά η περίπτωση της Νοτίου Αφρικής στην οποία η μαύρη πλειοψηφία κυβερνιόταν λόγω του απάρτχάιντ από τη λευκή μειοψηφία.¹⁰

Η παρουσία στρατιωτικών βάσεων, εξάλλου, σε πρώην αποικίες πρώην αποικιοκρατικών δυνάμεων, συνιστά μία από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις παραβίασης της αρχής της αυτοδιάθεσης, καθώς στον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών θεωρείται μορφή συνέχισης του απαράδεκτου καθεστώτος της αποικιοκρατίας. Για τον λόγο αυτόν, η Γενική Συνέλευση αλλά και τα υπόλοιπα όργανα του ΟΗΕ, όπως η Ειδική Επιτροπή για την Αποαποικιοποίηση, έχουν υιοθετήσει πάμπολλα πορίσματα-ψηφίσματα εναντίον της παρουσίας στρατιωτικών βάσεων και κάθε λογής στρατιωτικών εγκαταστάσεων σε πρώην αποικιοκρατούμενες χώρες.

Η παρουσία τους χαρακτηρίζεται καταρχάς αποικιοκρατικό κατάλοιπο [remnant of colonialism] που συνιστά αυτόνοπτο εμπόδιο στην άσκηση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης και της πλήρους ανεξαρτησίας ενός κράτους.¹¹ Πέρα απ' αυτό, στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών έχουν υιοθετη-

10. Για το σχετικό δικαίωμα, βλ. K. Zourgui, *Die innere Selbstbestimmung der Völker im Spannungsverhältnis von Souveränität und Entwicklung*, Studie des Düsseldorfer Instituts für Außen- und Sicherheitspolitik, 2005, και R. Stavenhagen, «Ethnic Conflict and Human Rights. Their Interrelationship», *ό.π.*

11. Πρβλ. τα ακόλουθα ψηφίσματα και αποφάσεις: (α) General Assembly 34 Press Release GA/9379 69th Meeting (PM), 10 Δεκεμβρίου 1997, «Vote on Military Activities by Colonial Powers (The draft decision on military activities by colonial Powers in territories under their administration was adopted document A/52/621)»· (β) General Assembly United Nations A/55/575 (20 Οκτωβρίου 2000), «Economic and other activities which affect the interests of the peoples of the Non-Self-Governing Territories. Implementation of the Declaration on the

θεί, είτε σε επίπεδο Γενικής Συνέλευσης είτε σε επίπεδο λοιπών επιτροπών-οργάνων, ψηφίσματα, πορίσματα και αποφάσεις καταδίκης χωρών που διατηρούν στρατιωτικές εγκαταστάσεις σε άλλες χώρες. Από τις πάμπολλες περιπτώσεις θα γίνει αναφορά σε ορισμένες πιο χαρακτηριστικές.

Το 1946 η Αίγυπτος κατήγγειλε στο Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών, ως ασυμβίβαστη με το άρθρο 103 της Χάρτας του ΟΗΕ και τον σεβασμό του δικαιώματος των λαών στην αυτοδιάθεση, την αγγλο-αιγυπτιακή συνθήκη βάσει της οποίας η Βρετανία διατηρούσε το δικαίωμα να εγκαθιστά στρατεύματα στη ζώνη της δώρυγας του Σουέζ. Με το ίδιο σκεπτικό προσέφυγε στο Συμβούλιο Ασφαλείας και η Τυνησία, καταγγέλλοντας τις συνθήκες του Μπαρντό (1881) και του Μαροά (1883), σύμφωνα με τις οποίες μεταβιβαζόταν στη Γαλλία ένα τμήμα της κυριαρχίας του τυνησιακού προτεκτοράτου. Οι δυτικές χώρες αμφισβήτησαν το δικαίωμα προσφυγής των χωρών αυτών στο συγκεκριμένο όργανο, χαρακτηρίζοντας τον ΟΗΕ αναρμόδιο να εκδικάσει τη διαφορά. Η θέση αυτή ωστόσο δεν άντεξε στον χρόνο και οι καταγγελίες ενεγράφησαν στην ημερήσια διάταξη.¹²

Τελικά και τα δύο ζητήματα επιλύθηκαν εις όφελος των αποικιοκρατούμενων λαών. Η Αίγυπτος εκδίωξε, ως γνωστόν, τους Αγγλογάλλους τη δεκαετία του 1950, η δε Τυνησία αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητο κράτος το 1956 από τη Γαλλία η οποία, μετά από επίμονη αντίδραση της Τύνιδας, αναγκάστηκε το 1963 να κλείσει και τη ναυτική βάση που διατηρούσε στο λιμάνι της Μπιζέρτας. Την ίδια τύχη είχαν και οι βρετανικές βάσεις που λειτουργούσαν στη Λιβύη, στην Αλγερία και στη Μάλτα.¹³

Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples: Point 7: Military activities and arrangements by colonial Powers in Territories under their administration* (γ) The General Assembly (10 Δεκεμβρίου 1997) Meeting: 69: 52/78 Implementation of the Declaration on the Granting Independence to Colonial Countries and Peoples (Draft: A/52/L.64 and Add.1) –το συγκεκριμένο ψήφισμα το καταψήφισαν μόνο η Μεγάλη Βρετανία και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής* (δ) United Nations General Assembly A/56/554 (21 Νοεμβρίου 2001), «Economic and other activities which affect the interests of the peoples of the Non-Self-Governing Territories. Implementation of the Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples. Report of the Special Political and Decolonization Committee* (ε) Repertory of Practice of United Nations Organs Supplement αρ. 7, τόμ. V, άρθρο 76.

12. Σ. Καλογερόπουλος-Στρατής, *Το δικαίωμα των λαών στην Αυτοδιάθεση. Η παραβίαση στην Κύπρο*, ό.π., σ. 279 κ.ε.

13. Α. Συρίγος, *Σχέδιο Ανάν. Οι κληρονομίες του παρελθόντος και οι προοπτικές του μέλλοντος*, Πατάκης, Αθήνα 2005, σ. 271 κ.ε.

Με το υπ' αριθμόν 2023/XX/1965 ψήφισμά της η Γενική Συνέλευση αποδοκίμασε σε άλλη περίπτωση την ύπαρξη στρατιωτικής βάσης στο Άντεν, χαρακτηρίζοντάς τη εμπόδιο στην ελευθερία του λαού του και συνιστώντας την άμεση εκκένωσή της. Το Άντεν, η περιοχή της Νότιας Υεμένης, είχε γίνει βρετανική αποικία το 1937, ενώ η ενδοχώρα είχε μετατραπεί σε προτεκτοράτο. Το 1963 το Άντεν και το προτεκτοράτο ενώθηκαν και ξεσηκώθηκαν ενάντια στον βρετανό κατακτητή, σχηματίζοντας την Ομοσπονδία της Νότιας Αραβίας. Λόγω της ιδιαίτερης στρατηγικής σημασίας της περιοχής, οι Βρετανοί είχαν εγκαταστήσει εκεί μια στρατιωτική βάση, την οποία προσπάθησαν να διατηρήσουν διεξάγοντας πόλεμο επί τέσσερα χρόνια ενάντια στον ντόπιο πληθυσμό. Το 1967, εντούτοις, αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν την ανεξαρτησία του νέου κράτους και να εγκαταλείψουν τη χώρα εκκελώνοντας και τη βάση.¹⁴

Το 2001 η Ειδική Επιτροπή του ΟΗΕ για την Αποαποικιοποίηση [Special Committee on Decolonization] υιοθέτησε πόρισμα για την περίπτωση της Νέας Καληδονίας, η οποία είναι υπερπόντια γαλλική κτήση, επιβαρυντικό για τη Γαλλία. Η Νέα Καληδονία, σύμφωνα με τη Συμφωνία της Νουμέας [Noumea Accord], βρίσκεται σε διαδικασία σταδιακής ανεξαρτητοποίησης από τη Γαλλία η οποία, παρόλα αυτά, διατηρεί στρατιωτικές βάσεις στο νησί. Το πόρισμα ζητεί την απομάκρυνση όλων των στρατιωτικών εγκαταστάσεων, επειδή παραβιάζουν την αρχή της αυτοδιάθεσης του λαού της Νέας Καληδονίας.¹⁵

Το 2002 η Ειδική Επιτροπή για την Αποαποικιοποίηση υιοθέτησε πόρισμα επιβαρυντικό για τη Νέα Ζηλανδία λόγω των στρατιωτικών εγκαταστάσεων που διατηρεί στο νησί Τόκελαου, στον Ειρηνικό Ωκεανό, το οποίο βρίσκεται σε καθεστώς εξάρτησης από τη Νέα Ζηλανδία από το 1926· το πόρισμα ζητεί την άμεση απομάκρυνση όλων των στρατιωτικών εγκαταστάσεων που βρίσκονται στο νησί.¹⁶

Και η Μεγάλη Βρετανία, όμως, κατά παράδοξο τρόπο, έχει επικαλεστεί στο παρελθόν και επικαλείται μέχρι σήμερα το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης,¹⁷ τρω-

14. Πρβλ. J.-M. Balencie - A. de la Grange, *Εξεγερμένοι Κόσμοι. Αντάρτικα, μιλίτσιες, τρομοκρατικές ομάδες*, Τυποθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2003, σ. 476 κε. (πρωτότυπος τίτλος: *Mondes rebelles. Guerillas, milices, groupes terroristes*, 2001).

15. Press Release GA/COL/3057 03/07/2001, «Special Committee on Decolonization 10th Meeting (AM), Decolonization Committee Seeks Dialogue for Peaceful Progress towards Act of Self-Determinations in New Caledonia».

16. UN, Press Release GA/COL/3069 (2002), «Special Committee on Decolonization 10th Meeting: Decolonization Committee approves three texts on military installations, nuclear weapons, economic activities in territories».

17. Βλ. τα επίσημα κείμενα στην ιστοσελίδα του Foreign and Commonwealth Office: για

ντας, βεβαίως, επιλεκτική στάση στους κόλπους του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, σεβόμενη μόνο εκείνα τα ψηφίσματα τα οποία ήταν ευνοϊκά για τα συμφέροντα της, ενώ έχει αγνοήσει και εξακολουθεί να αγνοεί όλα τα άλλα ψηφίσματα και ψηφίσματα με ανάλογο περιεχόμενο επιτροπών και της Συνέλευσης του ΟΗΕ. Συγκεκριμένα, για τις περιπτώσεις των νησιών Φόκλαντ και του Γιβραλτάρ, χαιρέτισε τα ψηφίσματα 2070, 2231 και 2353 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ που υιοθετήθηκαν μεταξύ 1965 και 1968 και ζητούσαν να αναγνωριστεί το δικαίωμα του λαού του Γιβραλτάρ και εκείνου των νησιών Φόκλαντ¹⁸ στην αυτοδιάθεση· αυτά της επέτρεψαν επίσης να διενεργήσει το ευνοϊκό για την ίδια δημοψήφισμα με το οποίο ο πληθυσμός του Γιβραλτάρ αποφάνθηκε υπέρ της παραμονής του στην επικράτεια του Ηνωμένου Βασιλείου.

Εν συνεχεία, θα γίνει πρόδηλο ότι η περίπτωση των βρετανικών στρατιωτικών βάσεων στην Κύπρο μπορεί να θεωρηθεί ότι παραβιάζει τόσο την αρχή της κλασικής αυτοδιάθεσης, καθώς πρόκειται για την επιβολή μιας ανεξάρτητης, κρατικής οντότητας στο πλαίσιο ενός άλλου ανεξάρτητου κράτους, όσο και της εσωτερικής λόγω της ιδιότυπης, δικαστικής κατάστασης των κυπρίων κατοίκων στις βρετανικές βάσεις.

2. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η επίπονη διαδικασία αποαποικιοποίησης της Κύπρου που τυπικά έληξε το 1960 με τη συνθήκη Περί Εγκαθίδρυσης της Δημοκρατίας Κύπρου, δεν συμπεριέλαβε, ως γνωστόν, το έδαφος των Κυρίαρχων Βάσεων [Sovereign Base areas], στις οποίες αποδόθηκε ιδιαίτερο καθεστώς ήδη από το πρώτο άρθρο της συνθήκης αυτής. Πρόκειται για προνομιακό καθεστώς που συγκρίνεται στην ιστορία του διεθνούς δικαίου μόνο με εκείνο της παραχώρησης της διώρυγας του Παναμά και της βάσης του Γκουαντάναμο, στην Κούβα, στους Αμερικανούς. Τα ιδιαίτερα αυτά προνόμια κατοχύρωσαν οι Βρετανοί αξιοποιώντας τη συσσωρευμένη γνώση από τις αναρίθμητες

τα νησιά Φόκλαντ: <http://www.fco.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/Xcelerate/ShowPage&c=Page&cid=1007029394365&a=KCountryProfile&aid=1018965238550> και για το Γιβραλτάρ: <http://www.fco.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/Xcelerate/ShowPage&c=Page&cid=1007029394365&a=KCountryProfile&aid=1018965242498>.

18. Πρβλ. την επίσημη άποψη της βρετανικής κυβέρνησης στην ιστοσελίδα του Foreign and Commonwealth Office: <http://www.fco.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/Xcelerate/ShowPage&c=Page&cid=1007029394365&a=KCountryProfile&aid=1018965242498>.

προσπάθειες διατήρησης προνομίων σε πρώην αποικίες, ομολογουμένως με αριστοτεχνικό τρόπο, και στο Παράρτημα 1 της ίδιας Συνθήκης.¹⁹

Τα δικαιώματα που απέκτησαν οι Βρετανοί και με τη Συμφωνία περί Εγγυητριών Δυνάμεων²⁰ συνιστούν, πράγματι, μοναδικό φαινόμενο στη σύγχρονη ιστορία των διεθνών σχέσεων. Η Κύπρος είναι το μόνο μέρος του πλανήτη όπου το Ηνωμένο Βασίλειο διατηρεί κυρίαρχες στρατιωτικές βάσεις και στρατιωτική παρουσία διασφαλισμένη από μια πολυμερή συμφωνία εγγυήσεων, υπερβαίνοντας κατά πολύ τα δικαιώματα που οι Βρετανοί είχαν πετύχει να τους αναγνωρισθούν στις περιπτώσεις εγκατάστασης στρατιωτικών βάσεων στη Βιρμανία, τη Μάλτα και την Κεϋλάνη.²¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η περίπτωση των 70 λαθρομεταναστών από τη Συρία, το Ιράκ και το Σουδάν, που επέβαιναν σε πλοίο που προσάραξε τον Οκτώβριο 1988 στην περιοχή των βάσεων και ζήτησαν πολιτικό άσυλο από τη Μεγάλη Βρετανία. Οι Βρετανοί, παρόλο που η κίνηση αυτή συνιστούσε επικίνδυνο προηγούμενο για άλλους επίδοξους αιτούντες άσυλου, παραχώρησαν τελικά σε κάποιους από αυτούς άσυλο και απέλασαν τους υπόλοιπους, επιβεβαιώνοντας το ιστορικό παράδοξο της άσκησης δικαιωμάτων κρατικής κυριαρχίας από τη Μεγάλη Βρετανία εντός της επικράτειας ενός άλλου κυρίαρχου κράτους.²²

Το ζήτημα της εγκατάστασης στρατιωτικών βάσεων στην Κύπρο ανάγεται χρονικά ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και σχετίζεται τόσο με τις ευρύτερες γεωστρατηγικές επιδιώξεις του Ηνωμένου Βασιλείου στη Νοτιοανατολική Λεκάνη της Μεσογείου και στη Μέση Ανατολή όσο και, κυρίως, με την ψευδαίσθηση του ενωτικού κινήματος ότι οι Βρετανοί θα μπορούσαν να συγκατανεύσουν στην ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα με αντάλλαγμα την εγκατάσταση μιας στρατιωτικής βάσης στο νησί.²³ Οι Βρετανοί θέλησαν να

19. Για το συγκεκριμένο παράρτημα αλλά και για το σύνολο των νομικών κειμένων της συνθήκης καθώς και των συνοδευτικών πρωτοκόλλων και των άλλων επίσημων συνοδευτικών εγγράφων, βλ. την ειδική έκδοση κειμένων Ν. Macris (επιμ.), *The 1960 Treaties on Cyprus and Selected Subsequent Acts*. Peleus Monographien-Reihe Bd. 24, Bibliopolis, Mannheim-Möhnese 2003, ιδιαίτερα ο. 23-24.

20. Στο ίδιο, ο. 125-194.

21. Κ. Kyriakides, «The sovereign base areas and British Defence Policy since 1960», στο Η. Faustmann - Ν. Peristianis (επιμ.), *Britain in Cyprus. Colonialism and Post-Colonialism 1878-2006*. Peleus Monographien-Reihe Bd. 19, Bibliopolis, Mannheim-Möhnese 2006, ο. 515.

22. C. Costantinou - Ο Richmond, «The Long Mile of Empire: Power, Legitimation and the UK Bases in Cyprus», *Mediterranean Politics*, τόμ. 10, αρ. 1, Μάρτιος 2005, ο. 77.

23. Foreign Office Archives: CO 67/228/1: Panhellenic Propaganda, Υπηρεσιακό έγγραφο 21 Σεπτεμβρίου 1929.

διατηρήσουν προνομιακό ρόλο στην ευρύτερη περιοχή και στο πλαίσιο του στρατηγικού σχεδιασμού του NATO για ολόκληρη τη Μέση Ανατολή· μάλιστα επιδίωξαν και την ίδρυση αυτόνομου στρατηγείου εντός του NATO –στο οποίο άλλα μέλη του Βορειοατλαντικού Συμφώνου ήθελαν να συμπεριλάβουν τις ένοπλες δυνάμεις της Ελλάδας και της Τουρκίας. Αρχικά αυτό θα ονομαζόταν MEC (Διοίκηση Μέσης Ανατολής) και αργότερα MEDO (Οργανισμός Άμυνας Μέσης Ανατολής). Το σχέδιο για την ίδρυση του MEDO εγκαταλείφθηκε τελικά το 1952, καθώς οι Βρετανοί κατόρθωσαν να διασφαλίσουν την κάλυψη από βρετανό στρατιωτικό της θέσης του Διοικητή (CINCMED) στην ξεχωριστή Διοίκηση Μεσογείου στην οποία θα υπάγονταν το ελληνικό και το τουρκικό πολεμικό ναυτικό. Ως έδρα της διοίκησης αυτής επιλέχθηκε τελικά η Μάλτα, παρά το γεγονός ότι στον αρχικό σχεδιασμό υπήρχαν σκέψεις η έδρα του στρατηγείου να είναι η Κύπρος. Η επιλογή της Μάλτας πρέπει να αποδοθεί μάλλον στην αντίδραση των Βρετανών οι οποίοι φρόντιζαν, ήδη σε προκαταρκτικό επίπεδο, να προβάλουν αντιρρήσεις σε αυτό το ενδεχόμενο όπως και συνολικά για τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Οργανισμό Άμυνας Μέσης Ανατολής, επειδή φοβόντουσαν ότι η νατοϊκή δομή θα μετατρεπόταν σε θέατρο των ελληνικών διεκδικήσεων για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα.²⁴

Το 1953 το θέμα εγκατάστασης στρατιωτικών βάσεων στην Κύπρο επανήλθε με τη μορφή εγκατάστασης μιας νατοϊκής αεροπορικής βάσης στο Ακρωτήριο, το οποίο θεωρήθηκε ο προσφορότερος χώρος για μια σειρά από τεχνικούς λόγους (δυνατότητα πρόσβασης, υποδομές κ.ά.). Και αυτή η πρόταση εγκαταλείφθηκε όμως λόγω του αυξημένου κόστους που συνεπαγόταν μια εγκατάσταση αυτού του είδους αλλά και λόγω της πρόθεσης των Βρετανών να την αξιοποιήσουν για ίδιο μόνον όφελος.²⁵

Η οριστική διευθέτηση του θέματος έμελλε να γίνει το 1960, στη Συμφωνία του Λονδίνου, μετά από εντατικές διαπραγματεύσεις κατά τις οποίες οι Βρετανοί διασφάλισαν διευρυμένα δικαιώματα σε μία έκταση 256 τετραγωνικών χιλιομέτρων (Περιοχή Ακρωτήριο και περιοχή Δεκέλεια-Πέργαμος-Ξυλοφάγου-Άγιος Νικόλαος) που αντιστοιχεί στο 2,75% του συνολικού κυ-

24. Foreign Office in Public Record Office 371/107500 (1953), «Brief for visit by Secretary of State to Greece, (Confidential). Subject: GREECE AND M.E.D.O.» και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών: Φακ. 23 Υποφ. 4/1, «Από Πρεσβεία της Ελλάδας εν Τουρκία προς ΥΠΕΞ Δ/νση NATO, αρ. πρωτ. 49621 16/9/1952. Συντάκτης: Κοντουμάς» (ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΟΝ).

25. Eisenhower Library, Papers of Lauris Norstad (SACEUR) Box 38, «Personal for Twining from Tunner 12 December 1953».

πριακού εδάφους. Η λογική που είχε επικρατήσει κατά τις διαπραγματεύσεις ήταν ότι οι Βρετανοί θα λάμβαναν ως ανταλλάγματα για την παραχώρηση της ανεξαρτησίας όσα θεωρούσαν οι ίδιοι αναγκαία.²⁶

Κατά συνέπεια, μετά την είσοδό της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η Κυπριακή Δημοκρατία έχει το «προνόμιο» να είναι το μόνο κράτος-μέλος της Ε.Ε. που δεν ελέγχει τμήμα του ελεύθερου εδάφους της, όχι μόνο εξαιτίας της παράνομης κατοχής του βόρειου τμήματός της από την Τουρκία αλλά και λόγω της παρουσίας με όρους αποικιοκρατικούς, όπως θα φανεί στη συνέχεια, στρατιωτικών βάσεων άλλης χώρας-μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

3. ΝΟΜΙΚΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΒΡΕΤΑΝΙΚΩΝ ΒΑΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Η νομική βάση επί της οποίας εδράζεται η παρουσία των βρετανικών βάσεων στην Κύπρο και το *suī generis* καθεστώς τους ορίζεται με σαφήνεια στα παραρτήματα της Συνθήκης Εγκαθίδρυσης του 1960 και συμπληρώνεται από τις Διακοινώσεις που ανταλλάχθηκαν στις 16 Φεβρουαρίου 1960 μεταξύ του Ηνωμένου Βασιλείου και της Κυπριακής Δημοκρατίας και οι οποίες απέκτησαν δεσμευτική νομική ισχύ από την ημερομηνία της υπογραφής τους.²⁷ Με βάση τα διαλαμβανόμενα στις Διακοινώσεις, το Ηνωμένο Βασίλειο αυτοδεσμεύθηκε σε σχέση με τις βρετανικές βάσεις στην Κύπρο για τα ακόλουθα:

- Οι βρετανικές βάσεις δεν θα αναπτύσσονται για σκοπούς άλλους από στρατιωτικούς.
- Δεν μπορούν να ιδρύονται και να τελούν υπό διοίκηση αποικίες.

26. Για τις διαπραγματεύσεις γύρω από τις βάσεις, βλ. H. Faustmann, *Divide and Quit? British Colonial Policy in Cyprus 1878-1960. Including a Special Survey of the Transitional Period: February 1959-August 1960*, Mateo Monographien Band 8, Mannheimer Texte Online: [<http://www.uni-mannheim.de/mateo/verlag/diss/faustmann/Abstractfaust.html>], Mateo, Mannheim 1999, σ. 331-407 και H. Richter, *Geschichte der Insel Zypern. Band III, 1959-1965*, Rutzen-Verlag, Ruppolding 2007, Peleus Monographien-Reihe, αρ. 37, Kapitel 1.

27. *Draft Treaty of Establishment between the United Kingdom, Greece and Turkey* (1960): Annex A concerning the Sovereign Base Areas and Annex B (parts I-VI) και Απόφαση δικαστικής απόφασης στην υπόθεση «Graham Thomas Preece v. Εστία Ασφαλιστική και Αντασφαλιστική Εταιρεία Α.Ε.», με ημερομηνία 27.6.1991, πολιτική έφεση Αρ. 7656/1991. Το σκεπτικό της απόφασης αυτής ακολουθήθηκε επίσης σε δύο μεταγενέστερες: υπόθεση αρ. 1147/1990 «Ανδρέας Σωκράτους v. Συμβουλίου Βελτιώσεως Επισκοπής», με ημερομηνία 13.5.1992 και υπόθεση αρ. 1128/1999 «Caramondani Desalination Plants Ltd και Συμβουλίου Βελτιώσεως Ορμίδειας», με ημερομηνία 13.6.2000.

- Δεν θα καθιερώνονται τελωνειακοί δεσμοί μεταξύ της Δημοκρατίας και των βρετανικών βάσεων.
- Δεν θα επιτρέπεται η σύσταση εμπορικών ή βιομηχανικών επιχειρήσεων, εκτός εκείνων που συνδέονται άμεσα με τη στρατιωτική παρουσία των Βρετανών στις βάσεις και, εν πάση περιπτώσει, δεν θα γίνονται ενέργειες που θα μπορούσαν να παραβιάσουν τη βιομηχανική και την επιχειρηματική ενότητα της νήσου.
- Δεν θα κατασκευάζονται εμπορικά λιμάνια ή αεροδρόμια.
- Δεν θα επιβλέπεται η εγκατάσταση πληθυσμών, εκτός αν υπάρχουν προσωρινοί λόγοι.
- Δεν θα απαλλοτριώνονται περιουσίες χωρίς την καταβολή των αναγκαίων αποζημιώσεων.
- Δεν θα υπάρξουν κανενός είδους διακρίσεις σε βάρος όσων εργάζονται και ζουν στις περιοχές των βάσεων.

Εξυπακούεται ότι οι βάσεις αποτελούν απόδειξη της βρετανικής παρουσίας στο νησί ως εγγυήτριας δύναμης της ανεξαρτησίας.²⁸ Πρόκειται για μια υποχρέωση που οι Βρετανοί αγνόησαν άμπολλες φορές μέχρι σήμερα: η πρώτη φορά ήταν κατά την τουρκική εισβολή το 1974, η δεύτερη κατά την ανακήρυξη του ψευδοκράτους το 1983 –εξόφθαλμη παραβίαση της Συμφωνίας Εγκαθίδρυσης²⁹– και η πιο πρόσφατη τον Οκτώβριο 2007, με τον λεγόμενο Στρατηγικό Συνεταιρισμό [Strategic Partnership] που υπογράφηκε μεταξύ των κυβερνήσεων της Μεγάλης Βρετανίας και της Τουρκίας και περιλαμβάνει, ως μία από τις κύριες πρόνοιες, τη συστηματική προαγωγή χωριστών σχέσεων της τουρκοκυπριακής αποσχιστικής οντότητας των κατεχόμενων με τον υπόλοιπο κόσμο.

Η τελευταία αυτή ενέργεια των Βρετανών καταδηλοί, για μία ακόμη φορά, την επιλεκτική στάση τους απέναντι στα ψηφίσματα του Συμβουλίου Ασφαλείας, αφού η συγκεκριμένη πρόνοια έρχεται σε αντίθεση με το ψήφισμα 550 της 11ης Μαΐου 1984 το οποίο, πέραν του ότι καταδικάζει τις απο-

28. Στο Σχέδιο Ανάν η Βρετανία προέβη σε μια χειρονομία καλής θέλησης, προκειμένου να «διευκολύνει» την επίτευξη λύσης: αυτή προέβλεπε την παραχώρηση των 45 από τα 99 τετραγωνικά μίλια των βάσεων στα δύο «ουνιστώντα κρατίδια» (το μεγαλύτερο μέρος στο ελληνοκυπριακό) για σκοπούς αναδιαμόρφωσης των ποσοστών που θα βρίσκονται κάτω από τη διοίκηση των δύο πολιτειών. Αυτή η προσφορά χαϊρετίστηκε ως μια καλή και γενναϊόδωρη εκχώρηση εδάφους προς την Κύπρο.

29. Πρβλ. άρθρο 2 καθώς και άρθρο 185 του Συντάγματος του 1960 που ορίζει ότι: «...The Territory of the Republic is one and indivisible. The integral or partial union of Cyprus with any other state or the separatist independence is excluded...».

οχιστικές ενέργειες στα κατεχόμενα και τις κηρύσσει παράνομες και ανυπόστατες, καλεί όλα τα κράτη όχι απλώς να μην αναγνωρίσουν τη λεγόμενη «Τουρκοκυπριακή Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου» αλλά και να μην τη διευκολύνουν ή να την υποβοηθήσουν με οιονδήποτε τρόπο.³⁰

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι κυρίαρχες βρετανικές βάσεις περιβλήθηκαν με αυξημένα κυριαρχικά δικαιώματα τα οποία αποτυπώνονται στις συνθήκες αλλά και στην ονομασία τους, καθώς αποτελούν υπερπρόντιο βρετανικό έδαφος. Η βρετανική κυριαρχία δεν έπαψε, επομένως, να υφίσταται στο τμήμα του νησιού ούτε μετά το 1960 και την ανακήρυξη της κυπριακής ανεξαρτησίας. Τα κυριαρχικά δικαιώματα της Μεγάλης Βρετανίας ενισχύονται, σύμφωνα με κάποιες απόψεις, και από το γεγονός ότι η Κυπριακή Δημοκρατία συμμετείχε στις διευθετήσεις για τη Συνθήκη Εγκαθίδρυσης, δια μέσου των οποίων εξασφαλίστηκε βρετανική επικυριαρχία στις βάσεις· η παραχώρησή τους, επομένως, μπορεί να θεωρηθεί άσκηση κυριαρχικών δικαιωμάτων της νεοσύστατης Δημοκρατίας και όχι απλή συνέχιση της βρετανικής κυριαρχίας στο νησί που προήλθε από συναίνεση του κράτους το οποίο εκχώρησε τα κυριαρχικά δικαιώματα.

Αν και, σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση, έλαβε χώρα μια ατελής αποαποικιοποίηση περιοριστική για εθνική ανεξαρτησία της Κύπρου, έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς ενστάσεις γύρω από την πραγματική νομική υπόσταση των βάσεων. Πρώτον, στη Συνθήκη Εγκαθίδρυσης αναφέρονται ρητώς οι σκοποί και το πλαίσιο λειτουργίας των βάσεων, ενώ και οι Βρετανοί προέβησαν σε μια σειρά αυτοδεσμεύσεων. Αυτές είχαν σκοπό να περιορίσουν την κυριαρχία του Ηνωμένου Βασιλείου στις συγκεκριμένες περιοχές σε ένα αυστηρά διακανονισμένο πλαίσιο στρατιωτικής φύσης, το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως *sui generis*, πλην όμως απέχει πάρα πολύ από το να ταυτιστεί με πλήρη κυριαρχικά δικαιώματα. Την άποψη αυτή περί περιορισμού της κυριαρχίας στο πλαίσιο της χρήσης των βάσεων για συγκεκριμένους στρατιωτικούς σκοπούς, ασπάζεται και η Βουλή των Αντιπροσώπων της Κυπριακής Δημοκρατίας, όπως διακηρύσσεται στο Ψήφισμα της 29ης Ιουνίου 2005.

Δεύτερον, η περίπτωση ύπαρξης στρατιωτικών εγκαταστάσεων μιας χώρας σε έδαφος άλλης χώρας ερμηνεύεται μεν στη διεθνή βιβλιογραφία σχεδόν πάντα ως περιορισμός της ανεξαρτησίας του κράτους, εντός του οποίου βρίσκονται οι βάσεις, πλην όμως αυτό δεν θεωρείται ότι έχει ως συνέπεια ότι

30. Βλ. *United Nations Security Council and General Assembly Resolutions on Cyprus 1960-2006*, Ministry of Foreign Affairs on the Republic of Cyprus, Λευκωσία 2006, σ. 90-91.

το κράτος στο οποίο ανήκουν οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις καρπούται την ανεξαρτησία αυτή.

Τρίτον, οι βάσεις δεν διαθέτουν χωρικά ύδατα. Στη Συνθήκη Εγκαθίδρυσης του 1960 (Παράρτημα Α, παρ. 3) διαλαμβάνεται ότι η Κυπριακή Δημοκρατία αναλαμβάνει την υποχρέωση να μη διεκδικήσει ως δικά της χωρικά ύδατα θαλάσσιες περιοχές που συνορεύουν με τις βάσεις. Οι συντεταγμένες αυτών των θαλάσσιων περιοχών καθορίζονται στο ίδιο Παράρτημα της Συνθήκης (παρ. 3-2). Με βάση ωστόσο και το νέο Δίκαιο της Θάλασσας που θεοπίστηκε το 1982, το Ηνωμένο Βασίλειο δεν μπορεί να εγείρει αξιώσεις αναγνώρισης υφαλοκρηπίδας ή οικονομικής ζώνης, αφού αυτή αναγνωρίζεται σε όσους κατέχουν αιγιαλίτιδα ζώνη, και αιγιαλίτιδα ζώνη μπορούν να έχουν μόνο τα κράτη.³¹

Παρόλα αυτά η Βρετανία έχει υιοθετήσει συμπεριφορά ανάλογη με εκείνη αποικιοκρατικής δύναμης, αν και η ίδια, νομικά, δεν αντιμετωπίζει τις βάσεις ως αποικία, όπως πιστοποιείται και από το γεγονός ότι το Λονδίνο αποφεύγει να καταθέτει εκθέσεις στον ΟΗΕ, βάσει του άρθρου 73 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών που υποχρεώνει αποικιακές δυνάμεις να το πράττουν για όλες τις αποικίες τους, διότι σε τέτοια περίπτωση θα ίσχυαν και στην Κύπρο οι διεθνείς κανόνες για τον τερματισμό του αποικιακού καθεστώτος. Από το πλήθος των περιπτώσεων που καταδεικνύουν ότι η λειτουργία των βάσεων υπερβαίνει κατά πολύ τα προδιαγεγραμμένα θεσμικά όρια, θα αναφερθούν εδώ κάποιες που καταδεικνύουν την περιφρόνηση των Βρετανών προς τα συμπεφωνημένα και την τάση τους να μετατρέψουν τις βάσεις σε βρετανικό έδαφος με πλήρη κυριαρχικά δικαιώματα χωρίς την παραμικρή δέσμευση έναντι άλλου κράτους.

Η Συνθήκη Προσχώρησης της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση και, πιο συγκεκριμένα, το Πρωτόκολλο αρ. 3 αυτής, προβλέπει ότι οι βρετανικές βάσεις παραμένουν μη κοινοτικό έδαφος. Ειδικότερα, το Ηνωμένο Βασίλειο κατά την ένταξή του στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, το 1973, ζήτησε την εξαίρεση του εδάφους των βρετανικών βάσεων από την επικράτειά της και η θέ-

31. Για το πώς τεκμηριώνεται η αμφισβήτηση των βρετανικών κυριαρχικών δικαιωμάτων επί του εδάφους των βάσεων, βλ. S.-C. Theodoulou, *Bases militaires en droit international: Le cas de Chypre*, Peleus-Monographien-Reihe Bd. 34, Bibliopolis, Mannheim-Möhnesee 2006, σ. 31-33· Κ. Χρυσοστομίδης, *Το κράτος της Κύπρου στο διεθνές δίκαιο*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 1994, σ. 93-94· Ο. Kimminich - S. Hobe, *Einführung in das Völkerrecht*, ό.π., σ. 82-85, και Α. Συρίγος, *Σχέδιο Αννά. Οι κληρονομίες του παρελθόντος και οι προοπτικές του μέλλοντος*, ό.π., σ. 275 κ.ε.

ση του αυτή παρέμεινε σταθερή στη διάρκεια των διαδικασιών ένταξης της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ε.Ε. Ωστόσο, ύστερα από διαπραγματεύσεις μεταξύ της Κυπριακής Δημοκρατίας, του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατέστη δυνατό να καθορισθεί στο συγκεκριμένο πρωτόκολλο, το οποίο προσαρτήθηκε στην Πράξη Προσχώρησης της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, πως παρά το γεγονός ότι το έδαφος των βρετανικών βάσεων δεν ανήκει στην Ευρωπαϊκή Ένωση, εντούτοις θα εφαρμόζεται σ' αυτό μέρος του ευρωπαϊκού κεκτημένου.³²

Επιπρόσθετα, με απόφαση του Ηνωμένου Βασιλείου επεκτάθηκε στο έδαφος των βρετανικών βάσεων η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΣΑΔ) του 1950 (με εξαίρεση του πρώτου, του τέταρτου, του έκτου, του έβδομου και του δωδέκατου Πρωτοκόλλου).³³ Εν συνεχεία θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί ότι η Μεγάλη Βρετανία δεν πληροί τις ανωτέρω δεσμεύσεις.

Οι βρετανικές βάσεις λειτουργούν εν πολλοίς καταχρηστικά με βάση διατάγματα του διοικητή τους, κατά το αποικιοκρατικό πρότυπο, χωρίς αποφάσεις περιβεβλημένες με νομικό κύρος είτε του βρετανικού είτε του κυπριακού κοινοβουλίου. Δυνάμει της Συνθήκης Εγκαθίδρυσης, πέραν των κατοίκων των βάσεων, κάθε πολίτης της Κυπριακής Δημοκρατίας δικαιούται να έχει πρόσβαση και ελεύθερη επικοινωνία στο έδαφος των βρετανικών βάσεων όπου βρίσκονται κυπριακά χωριά, εκτός αν υπάρχουν ειδικοί λόγοι ασφάλειας οι οποίοι όμως πρέπει να εξειδικεύονται ρητά.³⁴ Παρά τη σαφή αυτή

32. Οι Βρετανοί κατόρθωσαν να επιτύχουν ειδική πρόβλεψη για τις βάσεις ακόμα και στο Ευρωσύνταγμα: Πρωτόκολλο αρ. 3, Άρθρο IV-437 § 2, στοιχείο ε, και Άρθρο IV-440 § 6, στοιχείο β: «...this Treaty shall apply to Akrotiri and Dhekelia, the sovereign base areas of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland in Cyprus, only to the extent necessary to ensure the implementation of the arrangements originally provided for in the Protocol on the Sovereign Base Areas of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland in Cyprus...».

33. Κοινή έκθεση των Κοινοβουλευτικών Επιτροπών Εξωτερικών και Νομικών για το θέμα «Βρετανικές Βάσεις (πολιτικές και νομικές πτυχές)» της 9ης Ιουνίου 2005. Στις 30 Ιουνίου 2005 η Βουλή των Αντιπροσώπων της Κυπριακής Δημοκρατίας υιοθέτησε για πρώτη φορά στην ιστορία της ψήφισμα για τις βρετανικές βάσεις που καλεί τη βρετανική κυβέρνηση να σεβαστεί τα ανθρώπινα δικαιώματα των κατοίκων που διαμένουν σε αυτές και να εκπληρώσει τις εκκρεμείς από το 1963 υποχρεώσεις της προς την Κυπριακή Δημοκρατία. Ακριβώς η ίδια απαίτηση επαναδιατυπώθηκε και στη συνεδρίαση της 1ης Μαρτίου 2007, μετά από αίτημα του ΑΚΕΛ και της ΕΔΕΚ.

34. Declaration by her Majesty's Government regarding the administration of the sovereign base areas, being those areas mentioned in article I of the treaty concerning the establishment of the Republic of Cyprus which remain under the sovereignty of the United Kingdom, στο: S.-C. Theodoulou, *Bases militaires en droit international: Le cas de Chypre*, ό.π., σ. 121.

διάταξη, οι Βρετανοί ακολουθούν την τακτική να ανακόπτουν ανά πάσα στιγμή την ελεύθερη πρόσβαση προς το έδαφος των βάσεων, αναφέροντας μόνο γενικούς λόγους ασφάλειας.

Ως αυθαίρετη πράξη μπορεί να χαρακτηριστεί επίσης το ότι, αν και υποχρεούνται να καταβάλλουν ετήσιο ενοίκιο για τη χρήση διαφόρων διευκολύνσεων γύρω από τη λειτουργία των βάσεων (όχι για τις ίδιες τις βάσεις), οι Βρετανοί έχουν προσχηματικά αναστείλει τη καταβολή του από το 1965,³⁵ με το επιχείρημα ότι η Κυπριακή Δημοκρατία κατήγγειλε τη Συμφωνία Εγκαθίδρυσης και ότι η ελληνοκυπριακή πλευρά δεν μπορεί να εκμεταλλεύεται το μερίδιο της τουρκοκυπριακής.³⁶

Μια άλλη διάσταση της λειτουργίας των βάσεων που υπερβαίνει το συμφωνηθέν θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας τους, αφορά τη χρήση τους σε πολεμικές επιχειρήσεις της Μεγάλης Βρετανίας (Λίβανος, Ρουάντα, Ιράκ, Κουβέιτ, Βαλκάνια) ή των ΗΠΑ, ως ενδιάμεσου σταθμού για τις επιχειρησιακές τους ανάγκες στη Μέση Ανατολή. Πρόκειται, δηλαδή, για χρήση των βάσεων για ανάληψη επιθετικών ενεργειών τόσο από τη Μεγάλη Βρετανία όσο και από στρατεύματα άλλων κρατών, γεγονός στο οποίο ενδημεί ο κίνδυνος εμπλοκής των βάσεων και, κατ' επέκταση, του νησιού σε εχθρικές στρατιωτικές ενέργειες με άλλα κράτη, ενίοτε και φιλικά προς την Κυπριακή Δημοκρατία, στην περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου.³⁷ Η τακτική αυτή των Βρετανών αποτελεί παραβίαση των θεσμικών δεσμεύσεών τους κατά τη Συμφωνία Εγκαθίδρυσης, σύμφωνα με την οποία όλες οι διεθνείς υποχρεώσεις και ευθύνες της κυβέρνησης του Ηνωμένου Βασιλείου οφείλουν, στον βαθμό που αυτές έχουν επιπτώσεις στη Δημοκρατία της Κύπρου, να τυγχάνουν αποδοχής και από την κυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας, ενώ ζητήματα που άπτονται επιχειρησιακών αναγκών των στρατιωτικών δυνάμεων του Ηνωμένου Βασιλείου πρέπει να τυγχάνουν διαπραγματεύσεων μεταξύ και των τριών εγγυητριών δυνάμεων.³⁸ Καμία από τις δύο αυτές προϋποθέσεις έχει ουδέποτε τηρηθεί από τη βρετανική πλευρά.

Ένα άλλο παράδειγμα καταστρατήγησης του συμφωνημένου πλαισίου,

35. Το θέμα αυτό έχει καταγγείλει με ψήφισμά της στις 19 Απριλίου 2007 η Βουλή των Αντιπροσώπων της Κυπριακής Δημοκρατίας.

36. Α. Συρίγος, *Σχέδιο Αννάν. Οι κληρονομίες του παρελθόντος και οι προοπτικές του μέλλοντος*, ό.π., σ. 270.

37. Βλ. Κ. Kyriakides, «The sovereign base areas and British Defence Policy since 1960», ό.π., σ. 521, 530-533.

38. *Treaty Concerning the Establishment of the Republic of Cyprus*: άρθρο 8 (1), άρθρο 10 (α).

ίσως το πιο χαρακτηριστικό, αποτελεί η λειτουργία του λεγόμενου συστήματος παρακολούθησης Echelon στις βρετανικές βάσεις. Η δημιουργία του συστήματος αυτού απορρέει από τη συμφωνία UKUSA [UK-USA Security Agreement], η οποία συνομολογήθηκε πριν από μερικά χρόνια μεταξύ των αγγλοσαξονικών χωρών: ΗΠΑ, Μεγάλης Βρετανίας, Καναδά, Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας. Η συμφωνία προέβλεπε την ενιαία δράση των χωρών αυτών στο τομέα αντικατασκοπείας και τον διαχωρισμό του πλανήτη σε ζώνες παρακολούθησης. Το κέντρο συντονισμού για Ευρώπη και Αφρική [Government Communications Headquarter-GCHQ] βρίσκεται στο Cheltenham της Αγγλίας. Η συμφωνία υποστηρίζεται από 13 δημόσιες αμερικανικές υπηρεσίες πληροφοριών, μεταξύ αυτών και η National Security Agency, οι οποίες έχουν τη δυνατότητα εντοπισμού «ύποπτων» πληροφοριών στις τηλεφωνικές συνδιαλέξεις και στη μεταφορά γραπτών μηνυμάτων μέσω τηλετύπου, φαξ και ραδιοκυμάτων.³⁹

Το 1999 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ανέθεσε στον βρετανό δημοσιογράφο Duncan Campbell τη σύνταξη ενός πορίσματος για περιπτώσεις κατασκοπείας Αμερικανών εις βάρος Ευρωπαίων. Το πόρισμα βεβαίωσε τις υπόνοιες ότι η CIA πράγματι κατασκόπευε συστηματικά τα τελευταία χρόνια ευρωπαϊκές εταιρείες που δραστηριοποιούνται σε «ευαίσθητους» στρατηγικούς τομείς, αν και στην περίπτωση αυτή ο όρος «στρατηγικός» απέκτησε ευρεία και διασταλτική ερμηνεία. Σύμφωνα με το πόρισμα, έχουν εγκατασταθεί στην Κύπρο, ήδη από τη δεκαετία του 1970, δορυφορικές κεραίες με στόχο τη συλλογή πληροφοριών που προέκυπταν από την επικοινωνία μεταξύ κρατών-μελών του ΝΑΤΟ, συμπεριλαμβανομένων της Ελλάδας και της Τουρκίας.⁴⁰

Παράλληλα με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, συγκρότησαν επιτροπές για το ζήτημα και κάποιες ευρωπαϊκές χώρες –όπως, η Γαλλία–, θύματα της κατασκοπευτικής Echelon-πρακτικής. Εν τω μεταξύ, οι ΗΠΑ έχουν παραδεχθεί την λειτουργία του συστήματος. Ο πρώην επικεφαλής της CIA, R. James Woolsey, δικαιολόγησε μάλιστα την πρακτική αυτή –στην οποία συμμετείχε και ένα μέλος της Ε.Ε., η Βρετανία– με το επιχείρημα ότι οι ευρωπαϊκές εταιρείες είναι διεφθαρμένες και δεν διστάζουν να δωροδοκήσουν άτομα με ε-

39. Πρβλ. το αποκαλυπτικό βιβλίο του B. Wagner, *Business ist wie Krieg Führen*, Eichborn, Frankfurt am Main 2004, σ. 75-78.

40. «Report to the Director General for Research of the European Parliament (Scientific and Technical Options Assessment program office) on the development of surveillance technology and risk of abuse of economic information» by Duncan Campbell, IPTV Ltd Εδιμβούργο, Σκωτία, Απρίλιος 1999. Πρβλ και <http://www.antimedia.net/echelon>.

ξουσία στον Τρίτο Κόσμο για να επιτύχουν ευνοϊκότερη διαπραγμάτευση των επενδύσεών τους, αποκτώντας συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των αμερικανικών εταιρειών.⁴¹ Η λειτουργία του Echelon αποτελεί μια ακόμη περίπτωση υπέρβασης του πλαισίου λειτουργίας των βάσεων, όπως αυτό περιγράφεται στις συμφωνίες.

Πέρα από τα παραδείγματα αυτά, γνωστές είναι εδώ και χρόνια οι αρνητικές επιπτώσεις στην ποιότητα ζωής και στην οικονομική κατάσταση των κυπρίων πολιτών που διαμένουν στις περιοχές όπου λειτουργούν οι βρετανικές βάσεις. Αν και η προστασία θεμελιωδών αστικών δικαιωμάτων είναι αυτονόητη για κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, χωρίς να χρειάζεται κάποιου είδους νομική δέσμευση γι' αυτή, οι Βρετανοί έχουν αναλάβει επιπρόσθετα ρητή δέσμευση ότι δεν θα υπάρξουν κανενός είδους διακρίσεις εις βάρος όσων ζουν και εργάζονται στις περιοχές των βάσεων.⁴²

Την ύπαρξη διακρίσεων όμως εις βάρος ακριβώς των κυπρίων που διαμένουν στις βάσεις επιβεβαιώνουν προοφάτως, εκτός από τις συνεχείς και μαζικές διαμαρτυρίες των αγανακτισμένων πολιτών, και διεθνείς οργανισμοί. Τον Νοέμβριο 2006 η Επιτροπή Νομικών και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, με επικεφαλής τον ελβετό Andreas Gross, επισκέφθηκε το Ακρωτήριο στο πλαίσιο της διαδικασίας εκπόνησης έκθεσής της για την «Κατάσταση των κατοίκων των βρετανικών βάσεων Ακρωτηρίου και Δεκέλειας» [Situation of the inhabitants of the Sovereign Base Areas of Akrotiri and Dhekelia], την οποία και κατάθεσε στο Συμβούλιο της Ευρώπης τον Απρίλιο του 2007.⁴³

Σύμφωνα με την έκθεση, οι κάτοικοι της περιοχής δεν έχουν καν νομική υπόσταση. Οι συγκεκριμένοι πολίτες «ή θα έπρεπε να θεωρούνται βρετανοί πολίτες με τα δικαιώματα των βρετανών πολιτών ή να είναι Κύπριοι με τα πλήρη δικαιώματα των Κυπρίων ή Ευρωπαίοι με τα πλήρη δικαιώματα των Ευρωπαίων». Πλην όμως κανένα από τα τρία δεν ισχύει και γι' αυτόν τον λόγο οι Κύπριοι που διαμένουν εκεί δεν μπορούν να τύχουν προστασίας του νόμου

41. «Ja liebe Freunde, wir haben euch ausgehört», *Die Zeit* 30-3-2000.

42. Declaration by her Majesty's Government regarding the administration of the sovereign base areas, being those areas mentioned in article I of the treaty concerning the establishment of the Republic of Cyprus which remain under the sovereignty of the United Kingdom, στο S.-C. Theodoulou, *Bases militaires en droit international: Le cas de Chypre*, ό.π., σ. 123.

43. Council of Europe: Doc. 11232 (4 Απριλίου 2007), «Situation of the inhabitants of the Sovereign Base Areas of Akrotiri and Dhekelia»: Report on Legal Affairs and Human Rights. Rapporteur: Mr. Andreas Gross, Switzerland, Socialist Group.

ως βρετανοί πολίτες καθώς στερούνται διασαφηνισμένης νομικής υπόστασης.

Η κοινοβουλευτική επιτροπή επισήμανε, τόσο για τους ελληνοκύπριους όσο και για τους τουρκοκύπριους κατοίκους της περιοχής των βάσεων, ορισμένα βασικά προβλήματα και δυσλειτουργίες: το πρώτο αφορά στις αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία και την ομαλή διαβίωσή τους από την εγκατάσταση τηλεπικοινωνιακών συστημάτων το 2001 (Pluto antennae), για τα οποία υπάρχουν σοβαρές υπόνοιες ότι προκαλούν καρκίνο· το δεύτερο πρόβλημα, που καταγράφει η έκθεση, είναι η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων των βάσεων από τον θόρυβο που προκαλείται από την άναρχη λειτουργία του στρατιωτικού αεροδρομίου, τη διαμόρφωση του χώρου του και τις συνεχείς πτήσεις από και προς αυτό· το τρίτο ζήτημα που επισημαίνεται είναι η μεροληπτική στάση των δικαστικών αρχών των βάσεων [Sovereign Base Areas Court] εις βάρος των κυπρίων κατοίκων της περιοχής σε περίπτωση που είναι αναγκασμένοι να προσφύγουν σε αυτές για κάποια υπόθεση ή παράπονό τους προς τις αρχές· το τελευταίο πρόβλημα που καταγράφει η Κοινοβουλευτική Επιτροπή του Συμβουλίου της Ευρώπης αφορά τη χρήση και αξιοποίηση της ακίνητης ιδιοκτησίας των κύπριων κατοίκων των βάσεων. Το γεγονός ότι οι βρετανικές βάσεις δεν θεωρούνται έδαφος της Ε.Ε. έχει ως αποτέλεσμα ότι κάποιοι οικισμοί βρίσκονται στην Κυπριακή Δημοκρατία, αλλά οικόπεδα που ανήκουν σε αυτούς τους οικισμούς βρίσκονται στις Βρετανικές Βάσεις και δεν μπορούν να πουληθούν σε ευρωπαίους πολίτες. Σύμφωνα με τον συντάκτη της έκθεσης, αυτό συνιστά παραβίαση του Ευρωπαϊκού Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο προσφυγής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.⁴⁴

Εκτός από τα ζητήματα που επισήμανε η προαναφερθείσα έκθεση καθώς και τα πολιτικά και νομικά επιχειρήματα που μπορεί κανείς να προβάλει γύρω από το πλαίσιο λειτουργίας των βάσεων, υπάρχουν και άλλα θέματα, λιγότερο πολιτικοποιημένα, τα οποία όμως έχουν ιδιαίτερη συμβολική βαρύτητα και, όπως έχουν επισημανεί κάποιοι αναλυτές,⁴⁵ καταδεικνύουν τη γενικότερη φιλοσοφία των Βρετανών αναφορικά με την παρουσία τους στο νη-

44. Αυτό το πρόβλημα το έχει διαπιστώσει και ο Andreas Gross, στο Council of Europe: Doc. 11232 (4 Απριλίου 2007), «Situation of the inhabitants of the Sovereign Base Areas of Akrotiri and Dhekelia»: Report on Legal Affairs and Human Rights., παρ. 5.3 και η κοινοβουλευτική Επιτροπή Εμπορίου της Κυπριακής Δημοκρατίας, «Κάτι κινείται για τους κατοίκους των βάσεων», εφημερίδα *Πολίτης*, 15.11.2006.

45. C. Constantinou - O Richmond, «The Long Mile of Empire: Power, Legitimation and the UK Bases in Cyprus», *ό.π.*, σ. 76.

σί. Οι αρχές των βάσεων έχουν προσπαθήσει με επιμονή εδώ και χρόνια να αναπαραγάγουν στην Κύπρο μια «little England», ένα μέρος δηλαδή ανάλογο με αυτά που έβλεπε κανείς την περίοδο της βρετανικής κυριαρχίας στην Ινδία και στη Σρι Λάνκα, τα οποία δικαίως χαρακτηρίζονταν ως σύμβολα βρετανικής αποικιοκρατικής παρουσίας στις χώρες αυτές. Το φαινόμενο αυτό διαφοροποιεί απόλυτα τις βάσεις στη Δεκέλεια και στο Ακρωτήριο με τις αντίστοιχες στρατιωτικές βάσεις της RAF στην ανατολική Σκωτία και αποδεικνύει ότι οι Βρετανοί δεν αντιμετωπίζουν τις περιοχές των βάσεων ως απλές εγκαταστάσεις αλλά ως περιοχές για την ανάπτυξη ποικιλόμορφων δραστηριοτήτων που δεν συνάδουν με τους πρωτογενείς σκοπούς τους.

4. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Από τη μέχρι τώρα ανάλυση, δύναται, κατά τη γνώμη μας, να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η λειτουργία των βρετανικών βάσεων στην Κύπρο συνιστά ατελή αποαποικιοποίηση. Η συνέχιση της λειτουργίας τους με δεδομένο ότι στο έδαφός τους υπάρχουν χωριά με ελληνοκυπριακό πληθυσμό ο οποίος, για τους λόγους που εκτέθηκαν, είναι αναγκασμένος να δέχεται εκπτώσεις σε θεμελιώδη δικαιώματά του, συνιστά παραβίαση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης των λαών. Το δικαίωμα αυτό ισχύει δε σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν θεωρηθεί ότι Βρετανοί μπορούν να απολαμβάνουν το καθεστώς της απόλυτης κυριαρχίας στις βρετανικές βάσεις, άποψη για την οποία, όπως ήδη επισημάνθηκε, υπάρχουν σοβαρές ενστάσεις.

Αν υποθέσουμε, ωστόσο, ότι η λειτουργία των βρετανικών βάσεων στην Κύπρο διέπεται από το καθεστώς της απόλυτης κρατικής κυριαρχίας, όπως ισχυρίζονται οι Βρετανοί, ο τρόπος που αυτή επιτελείται προσκρούει και πάλι στην αρχή της αυτοδιάθεσης, της εσωτερικής αυτή τη φορά, όπως αυτή προσδιορίστηκε. Ο τρόπος, δηλαδή με τον οποίο λειτουργούν οι βρετανικές στρατιωτικές βάσεις καθώς και μια σειρά πρακτικές των Βρετανών γύρω από τη χρήση τους, αποτελούν σαφείς ενδείξεις αποικιοκρατικής συμπεριφοράς, ενώ λειτουργούν περιοριστικά και για την εθνική κυριαρχία της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το παράδοξο είναι ότι το φαινόμενο αυτό, που τείνει να εκλείψει στις περιοχές που κάποτε χαρακτηρίζονταν τριτοκοσμικές, εκδηλώνεται σήμερα στην Κύπρο όχι από μια μητροπολιτική χώρα της Δύσης απέναντι σε μια τριτοκοσμική χώρα, αλλά από μια χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης εις βάρος μιας άλλης χώρας-μέλους της ίδιας Ένωσης.

Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΒΡΑΖΙΛΙΑΣ ΣΤΗ MERCOSUR ΚΑΙ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΑΜΕΡΙΚΗ

Σωτήρης Πετρόπουλος*

Η δημιουργία πλήθους περιφερειακών συνεργασιών κατά τη δεκαετία του 1990 δεν άφησε ανεπηρέαστη την περιοχή της Νότιας Αμερικής: στην προϋπάρχουσα Κοινότητα των Άνδεων θα έρθει να προστεθεί η ελπιδοφόρα και δυναμική Mercosur. Σε αυτό το νέο περιφερειακό σχήμα, η Βραζιλία, θα επιζητήσει έναν έντονα ηγετικό ρόλο βασισμένο στην οικονομική της ισχύ. Η αναμφισβήτητη οικονομική και εμπορική σημασία της βραζιλιάνικης αγοράς για τις υπόλοιπες χώρες της Mercosur αλλά και της Νότιας Αμερικής, θα της προσδώσει την απαραίτητη «σκληρή ισχύ» ώστε συχνά να κινητοποιεί τη Mercosur προς όφελός της. Στο επίπεδο της «ήπιας ισχύος», πάλι, η τάση απόρριψης του αμερικανικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης ήδη από την αλλαγή της χιλιετίας καθώς και η αντιαμερικανική προδιάθεση της πλειονότητας των πληθυσμών της περιοχής, θα αποτελέσουν τα κυριότερα συνθετικά στοιχεία σε ιδεολογικό επίπεδο της περιφερειακής αυτής συνεργασίας. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η ηγετική θέση της Βραζιλίας εντός της Mercosur φαίνεται να επηρεάζεται καθοριστικά από δύο ανεξάρτητες μεταβλητές: τον ρόλο των ΗΠΑ στην περιοχή και την ανερχόμενη Βενεζουέλα του Ούγκο Τσάβες.

Η λήξη του Ψυχρού Πολέμου και η κατάλυση του διπολισμού που αυτή επέφερε σε συνδυασμό με τη σταδιακή αποδυνάμωση της επιρροής των ΗΠΑ στην παγκόσμια πολιτική και οικονομική, κυρίως, σκηνή –ειδικά μετά την αλλαγή της χιλιετίας– έδωσαν το απαραίτητο περιθώριο σε χώρες, οι οποίες ανέκαθεν υπήρξαν περιφερειακά ισχυρές, να διαδραματίσουν σημαντικότερο ρόλο στην ευρύτερη γειτονιά τους. Η πορεία προς έναν πιθανό πολυπολικό κόσμο παρέχει σε κράτη τα οποία διαθέτουν στοιχεία «περιφερειακού» ηγεμόνα τη δυνατότητα να επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τις γύρω τους χώ-

* Ο Σωτήρης Πετρόπουλος είναι Διδάκτορας του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου και διδάσκει στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

ρες. Βεβαίως, αυτό ίσχυε και σε προηγούμενες δεκαετίες. Εκείνο το οποίο φαίνεται ότι σταδιακά άλλαξε είναι το εύρος δράσης των περιφερειακών κρατών-ηγεμόνων στο πλαίσιο του νέου διεθνούς πολιτικού σκηνικού. Χώρες με χαρακτηριστικά περιφερειακού ηγεμόνα είναι η Βραζιλία στη Νότια Αμερική, η Νότιος Αφρική στην υποσαχάρια Αφρική, παλαιότερα η Ινδονησία στη Νοτιοανατολική Ασία, η Ινδία σε μέρος της Νότιας Ασίας κ.λπ.

Η άσκηση επιρροής από τον περιφερειακό ηγεμόνα, αν και περισσότερο ελεύθερη σε εποχή πιθανής μετάβασης σε έναν πολυπολικό κόσμο, επηρεάζονταν και επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό τόσο από ενδοπεριφερειακές όσο και από εξωπεριφερειακές εξελίξεις. Οι πρώτες, βεβαίως, ως έναν βαθμό, μπορούν συνήθως να ελέγχονται από τον περιφερειακό ηγεμόνα, ενώ οι τελευταίες όχι.

Το άρθρο εξετάζει τον ρόλο της Βραζιλίας στην ευρύτερη περιοχή της Νότιας Αμερικής αλλά και, πιο συγκεκριμένα, στη Mercado Común del Sur [Mercosur].¹ Κεντρικό επιχείρημα αποτελεί η υπόθεση ότι ο ρόλος της Βραζιλίας στην περιοχή δεν δύναται να εξεταστεί σε βάθος χωρίς την αξιολόγηση δύο σημαντικών ανεξάρτητων μεταβλητών: του ρόλου των ΗΠΑ, από τη μια, και του ρόλου της Βενεζουέλας του Ούγκο Τσαβές, από την άλλη. Καταλήγουμε δε στο συμπέρασμα ότι η επιρροή των ΗΠΑ στην περιοχή της Νότιας Αμερικής παραμένει σημαντική. Και αυτό γιατί, τελικά, ο εντεινόμενος αντιαμερικανισμός και η ώθηση που αυτός δίνει στον βασικότερο διεκδικητή της ηγεμονικής θέσης –τη Βενεζουέλα–, αποτελεί την κρισιμότερη παράμετρο για την ηγεμονία της Βραζιλίας.

Η επιλογή να εξεταστεί η συγκεκριμένη χώρα και η ευρύτερη περιοχή της Νότιας Αμερικής έγινε, αφενός, διότι αυτή σπάνια έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στην ελληνική βιβλιογραφία και, κατά δεύτερον, επειδή η Βραζιλία αποτελεί ένα από τα κλασικότερα παραδείγματα περιφερειακού ηγεμόνα παγκοσμίως. Συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες, τόσο της Mercosur όσο και της Νότιας Αμερικής γενικότερα, διαθέτει την ισχυρότερη οικονομία, τη μεγαλύτερη αγορά αλλά και τον μεγαλύτερο πληθυσμό. Επιπρόσθετα, η οικονομία της είναι εν πολλοίς διεθνοποιημένη (πρόκειται για παγκόσμιο εξαγωγέα) ενώ, σε πολιτικό επίπεδο, αποτελεί βασικό ομιλητή σε διεθνή fora και οργανισμούς με σημαντική επιρροή. Ένας τρίτος λόγος για τον οποίο η Βραζιλία ελκύει το ερευνητικό ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, αν και δραστη-

1. Η Mercosur αποτελεί το δεύτερο σχήμα περιφερειακής συνεργασίας στην περιοχή. Ιδρύθηκε το 1991 με αρχικά μέλη την Αργεντινή, τη Βραζιλία, την Ουρουγουάη και την Παραγουάη. Το σχήμα αυτό εξετάζεται λεπτομερώς σε επόμενη ενότητα.

ριοποιείται στη λεγόμενη «πίσω αυλή» των ΗΠΑ, έχει καταφέρει να αποτελέσει χώρα αναφοράς ως προς τις ενδοπεριφερειακές εξελίξεις.

Στο πρώτο μέρος του άρθρου αναλύεται η θεωρητική προσέγγιση βάσει της οποίας διαρθρώνεται η ανάλυση. Ακολούθως πραγματευόμαστε τη θέση της Βραζιλίας ως περιφερειακού ηγεμόνα στη Νότια Αμερική και, κυρίως, στη Mercosur. Στο τρίτο μέρος εξετάζεται ο αμερικανικός παράγοντας ως ένας από τους κυριότερους καταλύτες των εξελίξεων στην περιοχή. Οι εξελίξεις αυτές περιγράφονται διεξοδικότερα στην τέταρτη ενότητα, με έμφαση στην εμφάνιση της Βενεζουέλας ως διεκδικητή της ηγεμονίας στην περιοχή. Τέλος, στο πέμπτο και τελευταίο μέρος του άρθρου αναλύονται τα κύρια συμπεράσματα της έρευνας.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο τρόπος με τον οποίο το παγκόσμιο πολιτικό σύστημα είναι διαρθρωμένο και λειτουργεί αποτελεί ένα από τα κυριότερα πεδία έρευνας και ανάλυσης στον τομέα των πολιτικών επιστημών. Οι δρώντες εντός του συστήματος, οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ συστήματος και δρώντων, η διάρκεια κάθε συστήματος στον χρόνο αποτελούν τα κύρια σημεία της ανάλυσης αυτής. Βέβαια, στην πορεία του χρόνου, οι ενεργά συμμετέχοντες στο όποιο σύστημα αλλάζουν, άλλοι μεταλλάσσονται ενώ προστίθενται νέοι. Έτσι, για παράδειγμα, η ανάδειξη του περιφερειακού επιπέδου ως σημαντικής παραμέτρου λειτουργίας του ευρύτερου παγκόσμιου συστήματος μπορεί να θεωρηθεί ως «νέα» εξέλιξη λόγω της εκ νέου δυναμικής που το φαινόμενο έχει αναπτύξει.

Αδιαμφισβήτητα, το φαινόμενο δημιουργίας περιφερειακών συνεργασιών έχει λάβει στις μέρες μας ευρύτατη έκταση σε παγκόσμιο επίπεδο, οι δε περιφερειακές συνεργασίες συνιστούν ένα επίπεδο πολιτικής διακυβέρνησης με αυξανόμενη σημασία.² Το γεγονός ότι οι ισχυρότερες χώρες του πλανήτη έχουν ενταχθεί σε *in situ* περιφερειακή συνεργασία και προωθούν μέρος της ατζέντας τους μέσω αυτής, φανερώνει το μέγεθος της σημασίας του φαινομένου αυτού σε παγκόσμιο επίπεδο: η Ευρωπαϊκή Ένωση, η Βορειοατλαντική Συμφωνία Ελεύθερου Εμπορίου [North Atlantic Free Trade Agreement - NAFTA] και η Mercosur είναι κάποιες μόνον από τις πολυάριθμες περιφερειακές συνεργασίες που έχουν δημιουργηθεί στον κόσμο –ο Παγκόσμιος Ορ-

2. M. Smith, «Regions and Regionalism», στο B. White - R. Little - M. Smith (επιμ.), *Issues in World Politics*, Palgrave, Basingstoke 2001, σ. 72-73.

γανισμός Εμπορίου έχει καταγράψει περισσότερες από 240 τέτοιες συνεργασίες, πράγμα που αποδεικνύει ότι, από ιστορική τουλάχιστον πλευρά, η σημασία τους στο παγκόσμιο πολιτικό σκηνικό βρίσκεται στο ζενίθ της.³

Η ιδιάζουσα σημασία του φαινομένου αυτού είχε και έχει ως αποτέλεσμα σειρά προσαθειών για την πληρέστερη κατανόησή του, τόσο αναφορικά με τη δημιουργία μιας περιφερειακής συνεργασίας –τι είναι αυτό που οδηγεί χώρες να εντάσσονται σε αυτή– όσο και σε επίπεδο εξελίξεων –πού, δηλαδή, μπορεί να οδηγήσει μια περιφερειακή συνεργασία.

Διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες βασίζονται σε παραδοχές γενικών θεωριών Διεθνών Σχέσεων, όπως ο ρεαλισμός, ο κονστρουκτιβισμός κ.ά., έχουν επιχειρήσει να διερευνήσουν το φαινόμενο. Η αναζήτηση της αιτίας η οποία τείνει να οδηγεί γειτονικά, ως επί το πλείστον, κράτη να συνεργάζονται μεταξύ τους στη βάση μιας βαθμιαία εντεινόμενης περιφερειακής εμβάθυνσης, έχει οδηγήσει σε διάφορα και συχνά διαφορετικά συμπεράσματα. Πρέπει, βεβαίως, να τονιστεί ότι οι περισσότερες προσπάθειες θεωρητικής ανάλυσης της δημιουργίας σχημάτων περιφερειακής συνεργασίας επικεντρώνονται στη μελέτη ενός κυρίως τέτοιου σχήματος, της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Καθώς, όμως, τέτοια σχήματα συναντώνται πλέον σε ολόκληρο τον κόσμο και, ιδιαίτερα, στον αναπτυσσόμενο, η θεωρητική ανάλυση των τελευταίων αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Η ύπαρξη ενός κράτους-περιφερειακού ηγεμόνα, για παράδειγμα, θα μπορούσε να αποτελεί μια *sine qua non* συνθήκη για τη δημιουργία μιας σταθερής περιφερειακής συνεργασίας, ειδικά στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Το κράτος αυτό θα πρέπει να διαθέτει την απαραίτητη ισχύ ώστε να επηρεάζει σε ικανό βαθμό τους γείτονές του και, επιπρόσθετα, να θέλει να τη χρησιμοποιήσει.⁴ Η περιφερειακή υπεροχή του μπορεί να εντοπίζεται καθαρά σε θέματα «σκληρής ισχύος» [hard power] ή να επεκτείνεται και σε θέματα «ήπιας ισχύος» [soft power]. Σημειώνεται πως ο παραπάνω συλλογισμός εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο μιας ρεαλιστικής αντίληψης του κόσμου.

Όσον αφορά ειδικότερα τον αναπτυσσόμενο κόσμο, ο σχηματισμός μιας περιφερειακής συνεργασίας μπορεί να αποτελέσει το όχημα που θα οδηγήσει το κράτος-ηγεμόνα σε θέση αυξημένης ισχύος και επιρροής στο παγκόσμιο σύστημα. Αν και ο σχηματισμός μιας περιφερειακής συνεργασίας αποφέρει

3. Επίσημη ιστοσελίδα του World Trade Organization: www.wto.org.

4. J. Mittelman - R. Falk, «Global Hegemony and Regionalism», στο J. Mittelman, (επιμ.), *The Globalization Syndrome: Transformation and Resistance*, Princeton University Press, Princeton 2000, σ. 138-139.

αυξημένη διαπραγματευτική ικανότητα θεωρητικά σε όλα τα κράτη-μέλη της, το ισχυρότερο, περιφερειακά, κράτος φαίνεται να ισχυροποιείται ακόμα περισσότερο. Αυτό εν μέρει συμβαίνει γιατί έχει συχνά την πρωτοβουλία στο πλαίσιο της συνεργασίας. Χρησιμοποιεί, έτσι, την υπάρχουσα περιφερειακή ασυμμετρία ισχύος ώστε να ισχυροποιηθεί στην παγκόσμια πολιτική σκηνή όπου δεν αποτελεί πλέον ηγεμόνα, αλλά ένα μεσαίας ισχύος κράτος.⁵

Από την άλλη πλευρά, μια περιφερειακή συνεργασία μπορεί επιπρόσθετα να στηριχτεί στην υιοθέτηση μιας κοινής ταυτότητας από τον πληθυσμό της. Κοινές αρχές και αξίες διαμορφώνουν το κατάλληλο πλαίσιο συνεργασίας περιφερειακά, τόσο σε επίπεδο κρατών όσο και σε επίπεδο κοινωνιών/πολιτών.⁶ Κεντρικό ρόλο σε αυτήν την προσέγγιση διαδραματίζουν οι νόρμες [norms] –θα μπορούσαμε να τις ορίσουμε ως «την κατασταλαγμένη αναμενόμενη συμπεριφορά ή τρόπο συμπεριφοράς δρώντων οι οποίοι διαθέτουν κοινή ταυτότητα (άνθρωποι, ομάδες ανθρώπων, κράτη, οργανισμοί κ.λπ.).⁷ Κατ' επέκταση, η συγκεκριμένη παράμετρος της παρουσίας (ή, τελικά, της υιοθέτησης) κοινών αξιών και ιδεών-νορμών μπορεί να δρα συνδυαστικά με την ηγεμονική θέση ενός κράτους: τα ισχυρότερα κράτη μπορούν να οριοθετούν την ηγεμονική τους θέση μέσω και της προώθησης θέσεων, ιδεών και αξιών στα υπόλοιπα κράτη της περιφερειακής συνεργασίας. Αυτή η «κοινωνικοποίηση» [socialization] νορμών, την οποία ανέλυσαν οι Ikenberry & Kupchan στο άρθρο τους «Socialization and Hegemonic Power» (1990), μπορεί να λειτουργήσει ως πρόσθετο εργαλείο στην προσπάθεια του ηγεμόνα να διατηρήσει τον έλεγχο στη σφαίρα επιρροής του. Η συγκεκριμένη παραδοχή βασίζεται στο επιχείρημα ότι ο ηγεμόνας δεν μπορεί επ' άπειρον και συνεχώς να διατηρεί τον έλεγχο μέσα από πολιτικές εξαναγκασμού [coercion], καθώς ακόμα και αυτός υπόκειται σε περιορισμούς. Έτσι, το να διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν και αντιλαμβάνονται το εξωτερικό περιβάλλον τα άλλα κράτη, για παράδειγμα, δρα επικουρικά και προς όφελός του.

Οι Ikenberry & Kupchan έθεσαν τρεις προϋποθέσεις για την κοινωνικο-

5. D. Crone, «Does Hegemony Matter? The Reorganization of the Pacific Political Economy», *World Politics*, τόμ. 45, τχ. 4, 1993, σ. 504.

6. A. Hurrell, «Regionalism in Theoretical Perspective», στο L. Fawcett - A. Hurrell (επιμ.), *Regionalism in World Politics*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1995, σ. 65.

7. M. Finnemore - K. Sikkink, «International Norm Dynamics and Political Change», *International Organization*, τόμ. 52, τχ. 4, φθινόπωρο 1998, σ. 891 · R. Jepperson - Al. Wendt - P. Katzenstein, «Norms, Identity and Culture in National Security», στο P. Katzenstein (επιμ.), *The Culture of National Security*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1996, σ. 54.

ποίηση των νορμών: η κοινωνικοποίηση συμβαίνει συχνά ύστερα από κρίσεις και πολέμους· η δεκτικότητα της τοπικής ελίτ είναι ιδιαίτερος σημαντικός και, τρίτον, η κοινωνικοποίηση των νορμών πρέπει να συνδυάζεται με πολιτικές εξαναγκασμού οι οποίες βασίζονται στην «υλική/σκληρή» ισχύ.⁸

Η ιδεολογική ηγεμονία, φυσικά, δεν μπορεί να υπάρξει από μόνη της και πρέπει να συνοδεύεται από σημαντική «υλική» ηγεμονία.⁹ Βασικό δε χαρακτηριστικό για την υποστήριξη της ηγεμονικής θέσης ενός κράτους μπορεί να θεωρηθεί το ενδεχόμενο αυτή να συνοδεύεται από σημαντική ασυμμετρία ισχύος [material power] ανάμεσα στο κράτος-ηγεμόνα και στα υπόλοιπα κράτη.

Αναντίρρητα, το στοιχείο της κοινωνικοποίησης νορμών είναι ιδιαίτερος σημαντικό για τη νομιμοποίηση του κράτους-ηγεμόνα. Η εν λόγω νομιμοποίηση, η οποία δεν μπορεί να αποτελέσει προϊόν κυρώσεων και απειλών, είναι απαραίτητη για τη μείωση του κόστους και την παράταση της διατήρησης του ελέγχου της παγκόσμιας/περιφερειακής τάξης μέσω της επιτυχούς προώθησης ιδεών και νορμών από τον ηγεμόνα προς τα δευτερεύοντα κράτη.¹⁰

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι, όταν αναφερόμαστε στους περιφερειακούς ηγεμόνες, δεν πρέπει να θεωρούμε το κυρίαρχο επίπεδο δράσης τους, το περιφερειακό, ως απόλυτα αποκομμένο από το διεθνές. Με άλλα λόγια, ένας περιφερειακός ηγεμόνας μπορεί να επηρεάζει σημαντικά τη «γειτονιά» του στηριζόμενος στην ασυμμετρία ισχύος που υπάρχει ανάμεσα σε αυτόν και τις γειτονικές χώρες τόσο σε επίπεδο υλικό όσο και ιδεολογικό, αλλά το διεθνές περιβάλλον, ειδικά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, αποτελεί κρίσιμο παράγοντα επιρροής.

Έτσι, ένας παγκόσμιος ηγεμόνας, το ίδιο το παγκόσμιο πολιτικό σύστημα ή ακόμα και διεθνείς οργανισμοί μπορούν, ως έναν βαθμό, να επηρεάζουν τα τεκταινόμενα σε μια περιοχή του κόσμου. Όσον αφορά τις νόρμες, όταν μία γίνει ευρέως αποδεκτή στο παγκόσμιο επίπεδο όπως, λόγω χάρη, η ισότητα των δύο φύλων ή το δημοκρατικό πολίτευμα ως η βέλτιστη μορφή εθνικής πολιτικής οργάνωσης κ.ά., η επιρροή που ασκείται στις περιφέρειες αλλά και τα έθνη-κράτη για την αποδοχή και την υιοθέτησή της είναι σημαντική.¹¹

8. J. Ikenberry - Ch. Kupchan, «Socialization and hegemonic power», *International Organization*, τόμ. 44, τχ. 3, 1990, σ. 283-284.

9. D. Lake, «Leadership, Hegemony, and the International Economy: Naked Emperor or Tattered Monarch with Potential?», *International Studies Quarterly*, τόμ. 37, τχ. 4, 1993, σ. 469-470.

10. J. Ikenberry - Ch. Kupchan, «Socialization and hegemonic power», *ό.π.*, σ. 288-289.

11. M. Finnemore - K. Sikkink, «International Norm Dynamics and Political Change», *ό.π.*, σ. 901-902.

Συνοψίζοντας, μπορεί να επισημανθεί πως η μοναδικότητα των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών ως το βέλτιστο όχημα για την επίτευξη ταχέως οικονομικής ανάπτυξης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας νόρμας η οποία, υποστηριζόμενη από τη μοναδική πλέον υπερδύναμη, τις ΗΠΑ, και διάφορους διεθνείς οργανισμούς, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, διαδόθηκε ταχύτατα στις δεκαετίες του 1980 και 1990. Η υιοθέτηση της από τα περισσότερα κράτη της Νότιας Αμερικής, όπως θα αναλυθεί σε επόμενη ενότητα, βασίστηκε στην ιδεολογική ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών και μόνο σε δεύτερο επίπεδο αποτέλεσε επίτευγμα της ιδεολογικής ηγεμονίας κάποιου περιφερειακού ηγεμόνα.

2. Η ΒΡΑΖΙΛΙΑ, Η MERCOSUR ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ

Η Βραζιλία αποτελεί, αναμφισβήτητα, το ισχυρότερο και μεγαλύτερο κράτος της Mercosur αλλά και της Νότιας Αμερικής. Είναι η πολυπληθέστερη και η πλέον οικονομικά εύρωστη χώρα της περιοχής: έκταση περισσότερα από 8,5 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα, ανθρώπινο δυναμικό 196 εκατομμυρίων και ΑΕΠ 1.665 τρις δολαρίων (πρόβλεψη 2008), ενώ η βιομηχανία της συνεισφέρει το 40% του συνολικού ΑΕΠ.

Τα μεγέθη αυτά ώθησαν από νωρίς τη Βραζιλία να καταλάβει κεντρική θέση στα τεκταινόμενα της περιοχής. Ο δε πρωταγωνιστικός της ρόλος διαφαίνεται έντονα και στη δημιουργία και προώθηση ενός σχήματος περιφερειακής συνεργασίας στο οποίο η ίδια είναι μέλος, τη Mercosur. Η δημιουργία της αλλά και οι προσπάθειες επέκτασής της σε ολόκληρη τη Λατινική Αμερική έχουν αποδοθεί από πολλούς στον ηγεμονικό ρόλο τον οποίο επιθυμεί να διαδραματίσει η Βραζιλία σε αυτό που θεωρεί «ενδοχώρα» της.¹²

Πιο συγκεκριμένα, κατά την πρόσφατη ιστορία της περιοχής και, κυρίως, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οπότε και παρατηρείται μια σταδιακή εγκαθίδρυση δημοκρατικών πολιτευμάτων στις περισσότερες χώρες της Νότιας Αμερικής, η Βραζιλία διεκδικεί έναν ολοένα και κεντρικότερο ρόλο στις εξελίξεις –αρχικά τις οικονομικές– στην περιοχή. Πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι, μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα, η πορτογαλόφωνη Βραζιλία ήταν σχετικά απομονωμένη από τις γειτονικές της χώρες και, μάλιστα, διατηρούσε εχθρικές σχέσεις με τη μεγαλύτερη από αυτές, την Αργεντινή.

12. A. Malamud, «Mercosur Turns 15: Between Rising Rhetoric and Declining Achievement», *Cambridge Review of International Affairs*, τόμ. 18, τχ. 3, 2005, σ. 425.

Πιο συγκεκριμένα, τα δύο κράτη, αν και δεν έφτασαν ποτέ σε σημείο σύρραξης, συντηρούσαν αμείωτο έναν ανταγωνισμό ο οποίος κορυφώθηκε με την επιδίωξη και των δύο να αποκτήσουν πυρηνικά όπλα.¹³

Δύο εξελίξεις, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, διαμόρφωσαν ένα λιγότερο ανταγωνιστικό περιβάλλον το οποίο, τελικά, επέφερε την ομαλοποίηση και τη μετέπειτα σύσφιξη των σχέσεων της Βραζιλίας με τις γειτονικές της χώρες και ιδιαίτερα με την Αργεντινή.

Η πρώτη αφορά την αποκήρυξη των οικονομικών πολιτικών των προηγούμενων χρόνων οι οποίες σχετίζονταν με την επίτευξη αυτάρκειας και την υποκατάσταση των εισαγωγών. Έκτοτε όλες οι χώρες της περιοχής υιοθέτησαν βαθμιαία φιλελεύθερες πολιτικές οικονομικής ανάπτυξης. Η αλλαγή αυτή αποδείχθηκε πολύ σημαντική για τη Βραζιλία γιατί, καθώς διέθετε τη μεγαλύτερη οικονομία και τη μεγαλύτερη αγορά της περιοχής, η σημασία της αυξανόταν κατακόρυφα. Η βαρύτητά της ως εξαγωγικός προορισμός διευκόλυνε τη βελτίωση των σχέσεων της τελευταίας με άλλες χώρες της Νότιας Αμερικής και ιδιαίτερα με τις γειτονικές της: την Αργεντινή, την Ουρουγουάη και την Παραγουάη.¹⁴

Η δεύτερη εξέλιξη σχετίζεται με την ανατροπή των αυταρχικών/απολυταρχικών πολιτευμάτων στις περισσότερες χώρες της περιοχής. Η εγκαθίδρυση δημοκρατικών πολιτευμάτων σε αυτές προσέφερε ένα ακόμη πεδίο συνεργασίας μεταξύ τους, καθώς το πολιτικό τοπίο σε όλες τις χώρες ήταν έως τότε σχετικά εύθραυστο. Η ενδυνάμωση των σχέσεων μεταξύ νεοσύστατων δημοκρατιών θεωρήθηκε χρήσιμη επιλογή για την ενίσχυση και προστασία τους.¹⁵ Έτσι, οι χώρες της περιοχής βελτίωσαν τις μεταξύ τους σχέσεις στη βάση της αμοιβαίας προστασίας των νεοσύστατων πολιτευμάτων τους. Η πολιτική αυτή βούληση επιβεβαιώθηκε και από τους στόχους της νεοσύστατης Mercosur, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

Οι δύο αυτές κεντρικές ενδοπεριφερειακές εξελίξεις βελτίωσαν σημαντικά τους όρους συνεργασίας της Βραζιλίας με τους γείτονές της. Η διάθεση μά-

13. P. Cammack, «MERCOSUR: From Domestic Concerns to Regional Influence», στο G. Hook - I. Kearns (επιμ.), *Subregionalism and World Order*, McMillan Press, Λονδίνο 1999, σ. 109.

14. L. Manzetti, «The Political Economy of Mercosur», *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, τόμ. 35, τχ. 4, 1994, σ. 109.

15. K. Kaltenthaler - O.F. Mora, «Explaining Latin American economic integration: the case of Mercosur», *Review of International Political Economy*, τόμ. 9, τχ. 1, Μάρτιος 2002, σ. 8. Ειδική μνεία στην προστασία των δημοκρατικών πολιτευμάτων γίνεται στο Πρωτόκολλο της Ushuaia, 1998.

λιστα για μια εντατικοποίηση των επαφών και συνομιλιών μεταξύ της τελευταίας με την Αργεντινή και, ακολούθως, την Ουρουγουάη και την Παραγουάη, προσέλαβε μια πιο θεσμοθετημένη μορφή μέσω της ίδρυσης ενός σχήματος περιφερειακής συνεργασίας, της Mercosur.

Δεδομένης της στροφής των τεσσάρων αυτών κρατών προς οικονομικές πολιτικές νεοφιλελεύθερου χαρακτήρα (κατά τα πρότυπα της «Συναίνεσης της Ουάσιγκτον» [Washington Consensus]) καθώς και της επικράτησης σε αυτά δημοκρατικών καθεστώτων, το 1991 πλέον οι συνθήκες ήταν ώριμες ώστε να προχωρήσουν στη δημιουργία της δεύτερης περιφερειακής συνεργασίας στην περιοχή με τους ακόλουθους αρχικούς στόχους:¹⁶

- μια αυτοματοποιημένη, βαθμιαία και συνεχή φιλελευθεροποίηση του εμπορίου μεταξύ των μελών της
- την εφαρμογή ενός προκαθορισμένου κοινού εξωτερικού δασμολογίου (CERT)
- τον συντονισμό των μακροοικονομικών πολιτικών και
- τη λήψη μιας σειράς (24) ειδικών μέτρων για συγκεκριμένους ευαίσθητους τομείς όπως, για παράδειγμα, οι αυτοκινητοβιομηχανίες.

Η Νοτιότερη Κοινή Αγορά [Mercado Común del Sur-Mercosur], όπως ονομάστηκε, ιδρύθηκε με την υπογραφή της Συνθήκης της Asunción (1991) και αφορούσε αρχικά 210 εκατομμύρια άτομα σε έκταση 14 εκατομμυρίων τετραγωνικών χιλιομέτρων. Με την είσοδο της Χιλής και της Βολιβίας, το 1996, ως συνδεδεμένα κράτη [associate members], ο Νότιος Κώνος [South Cone] της Λατινικής Αμερικής βρέθηκε υπό την εποπτεία ενός ενιαίου περιφερειακού σχήματος.

Παράλληλα, οι συμφωνίες του 2003 και 2004 μεταξύ της Mercosur και της άλλης περιφερειακής συνεργασίας της Νότιας Αμερικής, της Συμφωνίας των Άνδεων [Andean Pact - CAP]¹⁷ για στενότερη συνεργασία αύξησε τα συνδεδεμένα μέλη της Mercosur με την προσχώρηση στην τελευταία της Κολομβίας, του Εκουαδόρ, του Περού και της Βενεζουέλας. Η επέκταση του οργανισμού συνεχίστηκε με την είσοδο του Μεξικού ως «παρατηρητή» και με στόχο να αποτελέσει και αυτό συνδεδεμένο μέλος, την αίτηση εισόδου της Βενεζουέλας ως πλήρους μέλους στις 4 Ιουλίου 2006 και, τέλος, με την εκκίνηση της διαδικασίας πλήρους ένταξης της Βολιβίας. Με αυτά τα δεδομέ-

16. Συνθήκη της Asunción, 1991.

17. Η Συμφωνία των Άνδεων είναι η παλιότερη περιφερειακή συνεργασία της Νότιας Αμερικής –ιδρύθηκε το 1969. Μετά την αποχώρηση της Βενεζουέλας, περιλαμβάνει τέσσερα κράτη-μέλη: Βολιβία, Εκουαδόρ, Κολομβία και Περού.

να, η Mercosur είναι πλέον μια περιφερειακή ένωση 264 περίπου εκατομμυρίων κατοίκων ενώ, αθροιστικά, οι οικονομίες που την αποτελούν διαθέτουν συνολικό ΑΕΠ που ξεπερνά τα 2.300 δις δολάρια.

Παράλληλα, όμως, με το εμπορικό και οικονομικό σκέλος της συνεργασίας των τεσσάρων ιδρυτικών μελών και αργότερα και των υπολοίπων, η Mercosur έθεσε ως επιπλέον στόχο την προάσπιση –των αδύναμων τότε– δημοκρατικών καθεστώτων. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Πρωτοκόλλου της Ushuaia (24 Ιουλίου 1998): «...εάν διαταραχθεί η δημοκρατική τάξη σε ένα κράτος μέλος [...] τα υπόλοιπα κράτη-μέλη προωθούν συμβουλευτικές διαδικασίες...».

Η δημιουργία της Mercosur, αν και κατά βάση αποτέλεσε κοινή πρωτοβουλία της Αργεντινής και της Βραζιλίας, στην πορεία των χρόνων ισχυροποίησε ακόμα περισσότερο την ηγεμονική θέση της τελευταίας έναντι των άλλων κρατών-μελών. Η κατάργηση των εμπορικών εμποδίων μεταξύ τους δημιούργησε μια βαθμιαία αυξανόμενη εξάρτηση των οικονομιών των υπολοίπων κρατών της Mercosur από τη βραζιλιάνικη αγορά, καθώς σταδιακά εδραιώθηκε ως ο πρώτος ή δεύτερος κυριότερος εξαγωγικός προορισμός. Κατά έναν τρόπο, η δημιουργία της Mercosur έμελλε να λειτουργήσει ως καταλύτης ο οποίος δραστικά θα οδηγούσε στην πρόοδο των οικονομιών της περιοχής στη βραζιλιάνικη οικονομία.¹⁸

Η συγκεκριμένη εξέλιξη έγινε ιδιαίτερος αισθητή όταν, το 1999, η Βραζιλία αποφάσισε να εφαρμόσει προστατευτικές πολιτικές υπέρ της εθνικής της οικονομίας. Παρότι πήρε αυτές τις αποφάσεις λόγω των προβλημάτων τα οποία αντιμετώπιζε η οικονομία της, οι αντιδράσεις από τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της Mercosur, τα οποία έμοιαζαν να φοβούνται τον αντίκτυπο των βραζιλιάνικων μέτρων στις εξαγωγές τους και τις εθνικές τους οικονομίες, υπήρξαν έντονες. Ειδικά η Αργεντινή προχώρησε άμεσα στη λήψη οικονομικών μέτρων για την προστασία της εθνικής της οικονομίας.¹⁹

Βέβαια, το εν λόγω αρνητικό κλίμα στις σχέσεις μεταξύ των κρατών-μελών της Mercosur αλλά και, εν γένει, των κρατών της Νότιας Αμερικής, αποτέλεσε προϊόν των διαδοχικών οικονομικών κρίσεων οι οποίες έπληξαν αναπυσοσόμενες, κυρίως, χώρες από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και ύ-

18. A. Bevilaqua - M. Catena - E. Talvi, «Integration, Interdependence and Regional Goods: An Application to Mercosur», *Economía*, τόμ. 2, τχ. 1, 2001, σ. 160.

19. A. Malamud, «Presidentialism and Mercosur: A Hidden Cause for a Successful Experience», στο F. Laursen (επιμ.), *Comparative Regional Integration, Theoretical Perspectives*, Ashgate, Surrey 2003, σ. 68.

στερα. Η νομισματική κρίση του Μεξικού το 1994, η ασιατική οικονομική κρίση το 1997-1998 και η κατάρρευση της ρωσικής οικονομίας το 1998 δημιούργησαν ένα κλίμα ανησυχίας στην αναπτυσσόμενη Νότια Αμερική. Η έλευση αυτής της «επιδημίας» οικονομικών κρίσεων στην περιοχή και, πιο συγκεκριμένα, στη Βραζιλία το 1999 διατάραξε σημαντικά τις τοπικές οικονομίες αλλά και τις διακρατικές σχέσεις. Η σημαντική διασύνδεση των οικονομιών της περιοχής και ειδικά των κρατών της Mercosur με αυτή της Βραζιλίας, εμπάθυνε τις πολιτικές προοπτικές καθώς κάθε κράτος επιδίωκε πρωτίστως να προστατέψει την εθνική του οικονομία.²⁰ Αναμφίβολα δε, η επόμενη κατά σειρά οικονομική κρίση στην περιοχή, εκείνη της Αργεντινής το 2001, δημιούργησε περαιτέρω προβληματισμό στα κράτη της περιοχής και ενέτεινε τις προοπτικές μεταξύ των μελών της Mercosur.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι, ειδικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και έπειτα, η Βραζιλία απέκτησε σταδιακά μια πολύ σημαντική θέση στην περιοχή της Νότιας Αμερικής. Η δημιουργία ενός σχήματος περιφερειακής συνεργασίας μάλιστα, της Mercosur, της προσέδωσε ακόμα σημαντικότερο ρόλο, καθώς η κατάργηση των δασμολογικών εμποδίων προς τη βραζιλιάνικη αγορά επέφερε την εξάρτηση των άλλων οικονομιών από αυτή. Οι οικονομίες της Αργεντινής, της Παραγουάης και της Ουρουγουάης, επί παραδείγματι, είναι πλέον ιδιαίτερος ευαίσθητες στην ισοτιμία του βραζιλιάνικου ρεάλ, καθώς μια υποτίμησή του (όπως στην περίπτωση του 1999) σημαίνει υψηλότερο ανταγωνισμό στη διάθεση των προϊόντων τους, τόσο στη βραζιλιάνικη όσο και στις τοπικές τους αγορές. Η οικονομική αυτή αλληλεξάρτηση της Mercosur και της Νότιας Αμερικής εν γένει με τη Βραζιλία προσέδωσε στην τελευταία χαρακτηριστικά περιφερειακού ηγεμόνα.

3. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΗΠΑ ΣΤΗΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΡΑΖΙΛΙΑΣ

Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής από πολύ νωρίς (1823) είχαν εντάξει ολόκληρη την αμερικανική ήπειρο στη σφαίρα επιρροής τους. Το Δόγμα Μονρόε ήταν ενδεικτικό της αντιμετώπισης της Αμερικής ως ενιαίου ζωτικού χώρου των ΗΠΑ, απόρροια της οποίας ήταν ο χαρακτηρισμός της Νότιας Αμερικής ως «πίσω αυλής» τους. Αδιαμφισβήτητα, λοιπόν, οι Ηνωμένες

20. A. Bevilaqua - M. Catena - E. Talvi, «Integration, Interdependence and Regional Goods: An Application to Mercosur», *ό.π.*, σ. 160.

Πολιτείες ως παγκόσμια υπερδύναμη συνέβαλαν και εξακολουθούν να συμβάλλουν δραστικά στις εξελίξεις στην περιοχή.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι ΗΠΑ διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο σχεδόν σε ολόκληρη την ιστορία των κρατών της αμερικανικής ηπείρου. Χαρακτηριστικά είναι τα «σκοτεινά» σημεία της εγκαθίδρυσης και, κυρίως, της διατήρησης δικτατορικών καθεστώτων κατά το σχετικά πρόσφατο παρελθόν σε πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής, τα οποία ενίσχυσαν μια παραδοσιακά αντιαμερικανική στάση των τοπικών κοινωνιών. Αυτή η στάση, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, θα αποτελέσει έναν από τους βασικότερους εξωτερικούς παράγοντες επηρεασμού των ισορροπιών εντός της Νότιας Αμερικής.

Εν τούτοις, χάριν οικονομίας, η ιστορική αναδρομή του ρόλου της Ουάσιγκτον στη Νότια Αμερική θα περιοριστεί στα γεγονότα των τελευταίων 15 περίπου ετών. Αναφορικά με την πορεία της Mercosur, οι ΗΠΑ αποτελούν αρχικά σημαντική παράμετρο κλυδωνισμού του περιφερειακού εγχειρήματος, κατόπιν όμως εξελίσσονται σε παράγοντα ισχυροποίησης και μετεξέλιξής του. Σημαντικό σημείο αναφοράς για την επιρροή των Ηνωμένων Πολιτειών στην περιοχή αποτελεί ο επανακαθορισμός της εξωτερικής οικονομικής και εμπορικής πολιτικής τους από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ύστερα. Ο κυριότερος υπέρμαχος των γύρων εμπορικών διαπραγματεύσεων σε παγκόσμιο επίπεδο, έπειτα από τις δυσκολίες ολοκλήρωσης του Γύρου της Ουρουγουάης, υιοθέτησε έκτοτε μια πολιτική υπέρ μιας πολυδιάστατης στρατηγικής απελευθέρωσης του εμπορίου και εξαπλώσης των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών. Πλέον οι ΗΠΑ επιδιώκουν τους ανωτέρω στόχους τους και με δράσεις/συμφωνίες στο διμερές και περιφερειακό επίπεδο.²¹

Έτσι, την περίοδο μετά το 1995 αρχίζει να διαμορφώνεται μια συγκροτημένη βούληση της Ουάσιγκτον, μέσω της NAFTA, για τη δημιουργία μιας ζώνης ελεύθερου εμπορίου που να περικλείει ολόκληρη την αμερικανική ήπειρο, την Περιοχή Ελεύθερου Εμπορίου της Αμερικής [Free Trade Area of the Americas - FTAA]. Η πρωτοβουλία αυτή άρχισε να εξελίσσεται από το 1994 και απέκτησε ιδιαίτερη σημασία από το 1999 και ύστερα, ασκώντας πίεση στα κράτη της Νότιας Αμερικής γενικά και της Mercosur ειδικότερα. Η πίεση αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι οι στόχοι της FTAA βασιζόνταν σε ένα νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης του οποίου η αποδοχή στις χώρες της Νότιας Αμερικής είχε αρχίσει να μειώνεται, ειδικά από την αλλαγή της χιλιετίας και έπειτα.

21. S. Breslin - R. Higgott, «Studying Regions: Learning from the old, Constructing the new», *New Political Economy*, τόμ. 5, τχ. 3, 2000, σ. 337-339.

Η νέα αυτή πολιτική των ΗΠΑ δημιούργησε τελικά τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε τα κράτη της Νότιας Αμερικής και, ιδιαίτερα, η Βραζιλία να αρχίσουν να λειτουργούν λιγότερο υποτακτικά στα κελεύσματα του παγκόσμιου ηγεμόνα. Η άποψη ότι οι προτάσεις των ΗΠΑ δεν μπορούν να γίνονται αυτόματα δεκτές χωρίς να έχει προηγηθεί η διευκρίνιση πολλών σημείων τους, άποψη την οποία προέβαλλε η Βραζιλία, έδωσε το έναυσμα στα περισσότερα κράτη της Νότιας Αμερικής και ειδικά στα μέλη της Mercosur να υιοθετήσουν αυστηρή στάση απέναντι στη μοναδική παγκόσμια υπερδύναμη.²²

Η έκφραση της συγκεκριμένης άποψης από τη Βραζιλία αποτελεί ένα πρώτο δείγμα πολιτικής ηγεμονίας στον χώρο της Νότιας Αμερικής –έως τότε η Βραζιλία ήταν ενδεχομένως σημαντική χώρα για τους γείτονές της αλλά η σημασία της εκφραζόταν μόνο με οικονομικούς και εμπορικούς όρους. Η «κόντρα» της με τις ΗΠΑ αποτέλεσε τελικά τη βάση ώστε να γίνει πιο ενεργή η ηγεσία της στις χώρες της Νότιας Αμερικής και στο πολιτικό πεδίο.

Στο σημείο αυτό πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί ότι, σε επίπεδο σχημάτων περιφερειακής συνεργασίας, οι στόχοι της FTAA ήταν παρόμοιοι με τα υφιστάμενα επιτεύγματα της Mercosur: απόλειψη των εμπορικών εμποδίων για πλήθος προϊόντων και πιθανή υιοθέτηση κοινού εξωτερικού δασμολογίου μελλοντικά. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, η ανολοκλήρωτη –ακόμα– προσπάθεια περιφερειακής εμβάθυνσης των κρατών-μελών της Mercosur δεν θα είχε ουσιαστικό λόγο ύπαρξης. Το γεγονός αυτό πρόσφερε επιπλέον λόγους στα κράτη-μέλη της Mercosur και, ειδικά, στη Βραζιλία να κρατήσουν στάση αναμονής και διαπραγμάτευσης απέναντι στην πρόταση των ΗΠΑ, ενώ παράλληλα έδωσε νέα πνοή στη διαδικασία περιφερειακής ολοκλήρωσης του νοτιότερου κώνου της αμερικανικής ηπείρου.²³

Ιστορικά, η Περιοχή Ελεύθερου Εμπορίου της Αμερικής εμφανίστηκε σαν ιδέα στα μέσα της δεκαετίας του 1990, μετά την επιτυχή δημιουργία της NAFTA στη Βόρεια Αμερική. Οι συνομιλίες για τη δημιουργία μιας περιοχής ελεύθερου εμπορίου που θα κάλυπτε όλη την αμερικανική ήπειρο ξεκίνησαν στις 18-19 Απριλίου 1998, στο Σαντιάγο της Χιλής, στο πλαίσιο της Συνόδου Κορυφής της Αμερικής.

22. Χαρακτηριστική της στάσης της Βραζιλίας απέναντι στο ζήτημα της FTAA είναι η ομιλία του υπουργού Εξωτερικών Αμορίμ στις 4 Οκτωβρίου 2003 στο Rio Branco Institute στη Βραζιλία –www.mre.gov.br/ingles/politica_externa/discursos/discurso_detalhe3.asp?ID_DISCURSO=2281.

23. L. Mera, «Explaining Mercosur's Survival: Strategic Sources of Argentine-Brazilian Convergence», *Journal of Latin American Studies*, τόμ. 37, 2005, σ. 129-130.

Η πρώτη πρόταση, την οποία προώθησαν οι ΗΠΑ, κινούνταν στη λογική των συνομιλιών σε διμερές επίπεδο, με τις Ηνωμένες Πολιτείες ως εκπρόσωπο της NAFTA να διαπραγματεύεται με τις υπόλοιπες χώρες. Με βάση αυτή τη λογική η FTAA θα ήταν μια προέκταση της NAFTA και θα αναπαρήγαγε τους κανονισμούς της σε ολόκληρη πλέον την αμερικανική ήπειρο. Η δεύτερη πρόταση, την οποία προώθησε η Βραζιλία και κατ' επέκταση η Mercosur, βασιζόταν στη λογική των διαπραγματεύσεων μεταξύ των ήδη υφιστάμενων περιφερειακών οργανισμών (NAFTA, Andean Pact, Mercosur κ.λπ.). Με βάση αυτή τη λογική, η FTAA θα ήταν προϊόν των προτάσεων όλων των κρατών της αμερικανικής ηπείρου.²⁴ Η προσπάθεια της Βραζιλίας και, γενικότερα, της Mercosur να αποφευχθούν οι διμερείς διαπραγματεύσεις, οφειλόταν στον φόβο ότι σε αυτές καμία χώρα, μόνη της, δεν θα μπορούσε να αντισταθεί στις πιέσεις των ΗΠΑ,²⁵ χαρακτηριστικό παράδειγμα των οποίων ήταν οι όροι με τους οποίους εντάχθηκε στη NAFTA το Μεξικό.

Τελικά, οι ΗΠΑ υποχώρησαν: υιοθέτησαν την πρόταση της Mercosur και αποδέχθηκαν να διεξαχθούν οι διαπραγματεύσεις στο πλαίσιο των υφιστάμενων περιφερειακών οργανισμών.²⁶ Με αυτή της νίκη, η Mercosur ενίσχυσε το γόπητρό της στην αμερικανική ήπειρο –πλέον χώρες όπως η Παραγουάη είχαν τη δυνατότητα να εκφράζουν τις απόψεις τους και αυτές να εισακούονται μέσω του οργανισμού. Η Βραζιλία, από την πλευρά της, κατάφερε να προβληθεί ως ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης της Νότιας Αμερικής και ως το αντίπαλο δέος των ΗΠΑ,²⁷ ενώ παράλληλα αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον της για την εμβάθυνση του οργανισμού αλλά και οι φιλοδοξίες της για την ανάληψη ενός ρόλου που θα ήταν πολύ περισσότερο ηγετικός.²⁸

Είναι προφανές, λοιπόν, από τα προαναφερθέντα ότι ένας από τους βασικούς καταλύτες για τις εξελίξεις στη Mercosur αλλά και την ενεργοποίηση της Βραζιλίας στο να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο και στο πολιτικό πεδίο, αποτέλεσε η πρωτοβουλία των ΗΠΑ για την FTAA.

24. M.E. Carranza, «Mercosur and the end game of the FTAA negotiations: challenges and prospects after the Argentine crisis», *Third World Quarterly*, τόμ. 25, τχ. 2, 2004, σ. 321.

25. N. Philips, «Hemispheric integration and subregionalism in the Americas», *International Affairs*, τόμ. 79, τχ. 2, 2003, σ. 341.

26. M.E. Carranza, «Mercosur and the end game of the FTAA negotiations: challenges and prospects after the Argentine crisis», *ό.π.*, σ. 321-323.

27. Στο ίδιο, σ. 322.

28. S. Burges, «Without Sticks or Carrots: Brazilian Leadership in South America During the Cardoso Era, 1992-2003», *Bulletin of Latin American Research*, τόμ. 25, τχ. 1, 2006, σ. 28-29.

Παρά την αναγνωρισιμότητα, όμως, που η επιτυχία αυτή προσέδωσε στην ίδια τη Mercosur, το μέλλον της θα ήταν αβέβαιο μετά τη δημιουργία της FTAA. Για τον λόγο αυτόν, ο οργανισμός έλαβε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες για την ενδυνάμωση και αναβάθμισή του. Και παρότι, τελικώς, η διαδικασία δημιουργίας της FTAA ανεστάλη υπό το βάρος των δυσκολιών που προέκυψαν στις διαπραγματεύσεις το 2005,²⁹ η πίεση που δημιουργήθηκε από το ενδεχόμενο δημιουργίας της, προώθησε σε μεγάλο βαθμό την εξωτερική ατζέντα της Mercosur.

Με σκοπό την ενίσχυση της ενότητάς της και τη δημιουργίας εναλλακτικών επιλογών ώστε η FTAA να μην αποτελέσει μονόδρομο, οι σχέσεις της με τις άλλες χώρες της Νότιας Αμερικής ενισχύθηκαν. Σε πρώτο στάδιο, τέθηκε ως προτεραιότητα η περιφερειακή ενοποίηση της Νότιας Αμερικής (αρχικά με την πρόταση δημιουργίας της South American Free Trade Area - SAFTA και, από τον Μάιο του 2008, της Unión de Naciones Suramericanas - UNASUR), προκειμένου αυτή να μπορέσει να διαπραγματευτεί καλύτερα με τη NAFTA για την FTAA.³⁰ Επιπρόσθετα, με βάση την πολιτική δημιουργίας εναλλακτικών επιλογών, καλλιεργήθηκαν οι σχέσεις με την Ευρωπαϊκή Ένωση με σκοπό την υπογραφή μιας εμπορικής συμφωνίας μεταξύ των δύο περιφερειακών οργανισμών.³¹ Παράλληλα, προωθήθηκε η σταδιακή επέκταση του οργανισμού και στην υπόλοιπη Λατινική Αμερική, μια διαδικασία που άρχισε να υλοποιείται από το 2003. Τα πρώτα αποτελέσματα αυτής της πρωτοβουλίας έχουν ήδη διαφανεί καθώς όλα τα κράτη-μέλη της Συμφωνίας των Άνδεων έχουν περιληφθεί ως συνδεδεμένα μέλη στη Mercosur, το Μεξικό έχει αποκτήσει την ιδιότητα του παρατηρητή και η Βενεζουέλα υπέβαλε αίτηση ένταξης στη Mercosur ως πλήρες μέλος.

Αναντίρρητα, η πολιτική των ΗΠΑ υπέρ της δημιουργίας της FTAA η οποία θα βασιζόταν στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης καθώς και υπέρ

29. Η διάσκεψη των κρατών της Αμερικής τον Δεκέμβριο 2005 ολοκληρώθηκε με την απόφαση να τερματιστεί η διαδικασία δημιουργίας της FTAA και την απόφαση των ΗΠΑ να συνεχίσουν την πρωτοβουλία τους μέσω της υπογραφής συμφωνιών δημιουργίας ζωνών ελεύθερου εμπορίου με κάθε μία χώρα της Λατινικής Αμερικής ξεχωριστά.

30. N. Phillips, «Governance after financial crisis», στο S. Breslin - Ch.W. Hughes - N. Phillips - B. Rosamond (επιμ.), *New Regionalism in the Global Political Economy: Theories and Cases*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 77.

31. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρόδος που συντελείται στις συζητήσεις μεταξύ Mercosur και Ε.Ε. είναι άμεσα συνυφασμένη με την πορεία των διαπραγματεύσεων της Βραζιλίας και της Mercosur με τις ΗΠΑ σχετικά με τη δημιουργία της FTAA. A. Klom, «Mercosur and Brazil: a European perspective», *International Affairs*, τόμ. 79, τχ. 2, 2003, σ. 356.

της υπογραφής διμερών συμφωνιών ελεύθερου εμπορίου, δημιούργησαν κινητικότητα στην περιοχή της Νότιας Αμερικής. Παράλληλα, η προσπάθεια επιβολής νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών από τις Ηνωμένες Πολιτείες και η άρνηση της αδιαπραγμάτευτης αποδοχής τους αρχικώς από τη Βραζιλία αλλά και από τις τοπικές κοινωνίες αποτέλεσε την πλατφόρμα πάνω στην οποία δημιουργήθηκε μια νέα κοινή συνισταμένη για τα κράτη της Mercosur και τους πολίτες τους και όχι μόνο. Ενώ κατά τη δημιουργία της, η οικονομική ανάπτυξη μέσα από φιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές και η προστασία της δημοκρατίας αποτέλεσαν τους κύριους ενοποιητικούς παράγοντες του περιφερειακού εγχειρήματος της Mercosur, το τέλος της δεκαετίας του 1990 κατέστησε και τους δύο ανεπίκαιρους.

Πλέον μπορούμε να αναφερόμαστε σε νέες κοινές αξίες και μια αναδυόμενη ιδεολογική ηγεμονία της Βραζιλίας, η οποία καθορίστηκε με βάση την αντίθεσή της στις ΗΠΑ και στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης. Το νέο αυτό εγχείρημα ευνοήθηκε εκτός των άλλων και από την απογοήτευση της πολιτικής ελίτ της Αργεντινής από τη στάση της Ουάσιγκτον κατά την οικονομική κρίση του 2001. Πιο συγκεκριμένα, μετά την αρνητική στάση των Ηνωμένων Πολιτειών στο θέμα της έκτακτης εξωτερικής χρηματοδότησής της Αργεντινής με σκοπό αυτή να ξεπεράσει την οικονομική κρίση της περιόδου 2001-2002, η ελκυστικότητα της εντατικότερης πρόσδεσης στις ΗΠΑ και τη NAFTA μειώθηκε αισθητά.³²

Έτσι, η διάθεση συνεργασίας με τις Ηνωμένες Πολιτείες μειώθηκε συνολικά σε ολόκληρη τη Νότια Αμερική αλλά κυρίως στα κράτη-μέλη της Mercosur, τα οποία επέδειξαν μια προτίμηση για εμβάθυνση της μεταξύ τους συνεργασίας. Αντιθέτως, η πλειονότητα των κρατών του άλλου σχήματος περιφερειακής συνεργασίας, της Συμφωνίας των Άνδεων, προχώρησε στη σύναψη εμπορικών συμφωνιών με την Ουάσιγκτον. Στο πλαίσιο αυτής της εξέλιξης, δύο χώρες της Συμφωνίας των Άνδεων, η Βενεζουέλα και η Βολιβία, στράφηκαν προς τη Mercosur ακολουθώντας μια πολιτική εντεινόμενης συνεργασίας με τις χώρες εκείνες στις οποίες λάμβανε χώρα μια «αριστερή» στις εθνικές πολιτικές σκηνές τους.

32. M.E. Carranza, «Mercosur and the end game of the FTAA negotiations: challenges and prospects after the Argentine crisis», *ό.π.*, σ. 326.

4. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΖΟΥΕΛΑΣ ΣΤΗΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΡΑΖΙΛΙΑΣ

Σε αυτό το μεταβαλλόμενο περιβάλλον, όπου η εμπιστοσύνη στις αναπτυξιακές δυνατότητες του νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου είχε αρχίσει να κλονίζεται, μια χώρα σχετικά αφανής έως τότε, η Βενεζουέλα, άρχισε να συγκεντρώνει το περιφερειακό αλλά και το παγκόσμιο ενδιαφέρον –και αυτό οφείλεται πρωτίστως στην εκλογή στην προεδρία της χώρας, το 1998, του Ούγκο Τσάβες.

Η δυναμική προσωπικότητά του σε συνδυασμό με τους πύρινους λόγους του ενάντια στις ΗΠΑ και στο καπιταλιστικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης αλλά και τα πολυάριθμα προγράμματα παροχής βοήθειας σε φτωχούς στη Βενεζουέλα και αλλού –ακόμα και στις Ηνωμένες Πολιτείες– έφεραν τον Τσάβες στο προσκήνιο της δημοσιότητας. Μάλιστα, η επιτυχής απόκρουση του πραξικοπήματος εναντίον του το 2002, ισχυροποίησε την εξουσία του στο εσωτερικό της χώρας. Τα εκπληκτικά εκλογικά αποτελέσματα που τον διατηρούν κάθε φορά στην εξουσία (63% στις εκλογές του 2006) σε συνδυασμό με τους σημαντικούς οικονομικούς πόρους που οφείλονται στην εκμετάλλευση των τεράστιων αποθεμάτων πετρελαίου της χώρας αλλά και στη μεγάλη άνοδο της τιμής του διεθνώς, προσφέρουν στον Τσάβες τη δυνατότητα να επιτυγχάνει αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών της Βενεζουέλας και φιλική προσκείμενων κρατών. Ταυτόχρονα δε προκαλεί και κατηγορεί τις ΗΠΑ αλλά και μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις για εκμετάλλευση των φτωχών του κόσμου.³³

Η αριστερή στροφή της Βενεζουέλας δεν είναι η μόνη στην περιοχή· οι πόροι ωστόσο από τις εξαγωγές πετρελαίου και η δυναμική προσωπικότητα του προέδρου της ασκούν όλο και μεγαλύτερη γοητεία σε όσους δυσαρρυστούν από τις επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών. Ο Τσάβες συνδέει απόλυτα τον καπιταλισμό και τον τρόπο λειτουργίας των πολυεθνικών επιχειρήσεων με τις Ηνωμένες Πολιτείες και συνδυάζει τη θέση αυτή με τη δαιμονοποίηση του παρεμβατισμού των τελευταίων στα εσωτερικά της Νότιας Αμερικής. Η έξοδος από τη, φιλοαμερικανική κατά τον Τσάβες, Συμφωνία των Άνδεων και η αίτηση προσχώρησης της Βενεζουέλας στη Mercosur αποτελεί ένα ακόμα δείγμα της αντιαμερικανικής στροφής της

33. S. Christensen, «The influence of nationalism in Mercosur and in South America-can the regional integration project survive?», *Revista Brasileira de Política Internacional*, τόμ. 50, τχ. 1, 2007, σ. 142.

χώρας υπό την καθοδήγηση του αριστερού Προέδρου της.³⁴

Η απήγηση, λοιπόν, της ρητορικής της Βραζιλίας και, λίγο αργότερα, της Βενεζουέλας μεγεθύνθηκε καθώς αυξανόταν παράλληλα και η δυσαρέσκεια για το νεοφιλελεύθερο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης: σταδιακά δε διαμορφώθηκε ένα γενικευμένο ρεύμα υπέρ μιας πολιτικής αλλαγής. Το ρεύμα αυτό βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στη δυναμική των κοινωνικών κινημάτων της περιοχής. Πιο συγκεκριμένα, ολόκληρη η Νότια Αμερική χαρακτηριζόταν παλαιότεν από δραστήρια κοινωνικά κινήματα αριστερού χαρακτήρα τα οποία, κατά περιόδους, διαδραμάτιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο στα τεκταινόμενα. Αυτό σημαίνει ότι υπήρχαν ήδη οι κατάλληλες «δομές» ώστε οι κοινωνίες να μπορούν να αντιδράσουν σε πολιτικές που δεν τις ευνοούσαν. Η συγκεκριμένη δε περίοδος, από το 2002 και ύστερα, χαρακτηρίζεται ως η τρίτη ιστορικά αναγέννηση του αριστερού αυτού ρεύματος στις νοτιοαμερικανικές κοινωνίες.³⁵

Επιπρόσθετα, η αρνητική άποψη των τοπικών κοινωνιών αλλά και των περισσότερων κυβερνήσεων της Νότιας Αμερικής για τις ΗΠΑ θα ενδυναμώσει την ιδεολογική ηγεμονία της Βραζιλίας. Έρευνες της κοινής γνώμης στα κράτη-μέλη της Mercosur, για παράδειγμα, ανέδειξαν την έντονη αντιπάθεια των πολιτών τους για τις Ηνωμένες Πολιτείες.³⁶ Αυτή η αρνητική άποψη σχετίζεται και με την πολιτική βούληση της Ουάσινγκτον να προωθήσει τη δημιουργία της παναμερικανικής περιοχής ελεύθερου εμπορίου (FTAA) κατά τα πρότυπα της NAFTA, προσπάθεια στην οποία αντιστάθηκαν τα μέλη της Mercosur, με πρωταγωνίστρια τη Βραζιλία, επιτυγχάνοντας να ακυρώσουν την προσπάθεια δημιουργίας μιας τέτοιας ζώνης με τις συγκεκριμένες αρχές. Καθώς η διαμάχη βασίστηκε στην προβολή και υπεράσπιση συγκεκριμένων αρχών από κάθε πλευρά (οικονομικός φιλελευθερισμός από τις ΗΠΑ, κοινωνικές πολιτικές από τις χώρες του Νότου) οδήγησε σε περαιτέρω κινητοποίηση των πολιτών της Νότιας Αμερικής κατά του «πρεσβευτή» των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών, διευκολύνοντας έτσι ακόμα περισσότερο την πολιτική στροφή της περιοχής προς τα αριστερά.³⁷

34. K. Bolduc, «Venezuela's First Meeting as Mercosur Member Begins Today», *Council of Hemispheric Affairs*, 20 Ιουλίου 2006.

35. E. Sader, «Taking Lula's Measure», *New Left Review*, τχ. 33, 2005, σ. 60.

36. J. Anchieta Neves - L. Stocco - S. Da Silva, «Is Mercosur an optimum currency area?», *MPRA Paper No. 2758*, 2007, σ. 4.

37. N. Yeates - B. Deacon, «Globalism, Regionalism and Social Policy: framing the debate», *UNU-CRIS Occasional Papers*, 0-2006/6, σ. 4.

Παράλληλα, η μονομέρεια και, συχνά, η επιθετικότητα στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής από την πλευρά των Ηνωμένων Πολιτειών, μετά την τρομοκρατική επίθεση του 2001 και την ενεργοποίηση της νεοσυντηρητικής πτέρυγας των Ρεπουμπλικάνων, σε συνδυασμό με τις συνεχόμενες οικονομικές κρίσεις (εθνικές, περιφερειακές και παγκόσμιες) διαμόρφωσαν, στην αρχή της νέας χιλιετίας, το ιδεολογικό πλαίσιο στους κόλπους της Mercosur και όχι μόνο.

Επιπρόσθετα, η Βραζιλία, φυσικός ηγέτης της περιοχής και του περιφερειακού εγχειρήματος, εντατικοποίησε την προβολή ιδεών που σχετίζονται με την κοινωνική δικαιοσύνη και την απόρριψη της «Συναίνεσης της Ουάσιγκτον». Και σε αυτή την προσπάθεια δεν ήταν μόνη καθώς και η Βενεζουέλα του Τσάβες προώθησε τις δικές της, όπως προαναφέρθηκαν, ριζοσπαστικότερες απόψεις. Μάλιστα, με τον τρόπο αυτόν, δημιουργήθηκε και ένας υποβόσκων ιδεολογικός ανταγωνισμός μεταξύ των δύο κρατών ο οποίος, εν πολλοίς, διατηρείται έως τις μέρες μας.

Η Βραζιλία αποτελεί, αναμφίβολα, τη χώρα που βρίσκεται κοντύτερα στον ορισμό του περιφερειακού ηγεμόνα, τουλάχιστον όσον αφορά τον τομέα της «σκληρής ισχύος». Η πρωτοκαθεδρία της βασιλεύει κυρίως στην οικονομία της. Χωρίς να είναι υπερβολικά ισχυρή και παρά τα αρκετά οικονομικά προβλήματα, αποτελεί τη σημαντικότερη αγορά της Νότιας Αμερικής. Διαθέτει μια αρκετά αναπτυγμένη βιομηχανική παραγωγή και έναν πολύ σημαντικό εξαγωγικό κλάδο ο οποίος στηρίζει την οικονομία της. Παράλληλα, η εσωτερική της αγορά είναι η τρίτη μεγαλύτερη της αμερικανικής ηπείρου, αμέσως μετά από εκείνες των ΗΠΑ και του Καναδά. Βάσει του ΑΕΠ της, κατέχει τη δέκατη θέση παγκοσμίως (στοιχεία 2007).

Είναι λογικό, λοιπόν, οι γείτονές της να επιδιώκουν να προσεταιριστούν τη Βραζιλία, αποβλέποντας στην απρόσκοπτη πρόσβαση των προϊόντων τους στην πολύ μεγάλη –για τα δεδομένα της περιοχής– αγορά της. Ιδιαίτερα αν συγκρίνει κανείς τη Βραζιλία με την Παραγουάη ή την Ουρουγουάη προκύπτει εμφανέστατα η διαφορά οικονομικής ισχύος μεταξύ τους. Έτσι, το διαπραγματευτικό «χαρτί» της μεγάλης αγοράς έχει ευνοήσει τη Βραζιλία στο να αποσπά παραχωρήσεις από τις γειτονικές της χώρες.

Η οικονομική ισχύ της Βραζιλίας γίνεται ακόμα πιο έκδηλη αν λάβει κανείς υπόψη του τη σημασία που έχουν οι διασκέψεις του G-20, του οποίου είναι μέλος, τα τελευταία χρόνια όσον αφορά τη διαχείριση των παγκόσμιων οικονομικών προβλημάτων (π.χ. παγκόσμια οικονομική κρίση 2007-2008). Επιπρόσθετα, η Βραζιλία είναι ένα από τα μέλη του Διεθνούς Νομισματικού Τα-

μείου που προσέφεραν πρόσθετη χρηματοδότηση προς το Ταμείο με αντάλλαγμα περισσότερα «δικαιώματα ψήφου» [voting rights].³⁸

Αν και η Νότια Αμερική υπήρξε κατά τις πρόσφατες δεκαετίες μία από τις πλέον ειρηνικές περιοχές του πλανήτη, η στρατιωτική ισχύς της Βραζιλίας μπορεί να δώσει πρόσθετα στοιχεία για τον ηγεμονικό χαρακτήρα της χώρας. Μετά την απόρριψη από την Αργεντινή και τη Βραζιλία των σχεδίων για απόκτηση πυρηνικών όπλων που είχαν καταστρώσει τα δικτατορικά καθεστώτα του παρελθόντος, η στρατιωτική ισχύς των κρατών της Λατινικής Αμερικής διαμορφώνεται από τις συμβατικές δυνάμεις που διαθέτουν. Τα στοιχεία που προσφέρονται περισσότερο για αντιπαραβολή είναι οι στρατιωτικοί προϋπολογισμοί που γνωστοποιούνται από τα κράτη και ο αριθμός στρατιωτικού προσωπικού που διαθέτουν. Η Βραζιλία, και στα δύο αυτά μεγέθη, διαθέτει μια υπεροχή, η οποία δεν δύναται να ανατραπεί από τα άλλα κράτη-μέλη της Mercosur, ούτε καν αθροιστικά.

Πιο συγκεκριμένα, η Βραζιλία διέθεσε το 2008 για στρατιωτικούς σκοπούς σχεδόν 24 δις δολάρια, κατατασσόμενη έτσι δέκατη τρίτη (13η) παγκοσμίως με βάση τις στρατιωτικές της δαπάνες όταν η αμέσως επόμενη χώρα-μέλος της Mercosur, η Αργεντινή, κατατάχθηκε τριακοστή πέμπτη (35η) με 4,3 δις δολάρια.³⁹ Ακόμα πιο συντριπτική είναι η εικόνα όσον αφορά στα διαθέσιμα στρατεύματα (ενεργός και εφεδρικός στρατιωτικός πληθυσμός): η Βραζιλία (με 1.687.600 άτομα) βρίσκεται στη δέκατη θέση παγκοσμίως σε σύγκριση με την Αργεντινή (119.040 άτομα) και τη Βενεζουέλα (114.300 άτομα) που κατέχουν την 71η και την 73η θέση.⁴⁰

Στον πολιτικό τομέα πάλι, η Βραζιλία διαθέτει μια ισχυρή εικόνα στο εξωτερικό καθώς διατηρεί μια διεκδικητική εξωτερική πολιτική η οποία την έχει φέρει αντιμέτωπη (πάντα σε συνασπισμό με άλλες αναπτυσσόμενες χώρες) με τα αναπτυγμένα δυτικά κράτη σε πολλά φορα. Η στάση της τόσο στις κατά καιρούς εμπορικές διαπραγματεύσεις, όπου νγήθηκε του συνασπισμού υπέρ των συμφερόντων των αναπτυσσόμενων κρατών (βλ. π.χ. G-20), όσο και στις συζητήσεις σχετικά με τη δημιουργία της FTAA, την έχουν αναδείξει σε ισχυρό πόλο της Λατινικής Αμερικής και, εν πολλοίς, ρυθμιστή των εξελίξεων σε περιφερειακό επίπεδο. Ταυτόχρονα, λόγω του μεγέθους της και της διεκδικητικής εξωτερικής της πολιτικής (θέματα εμπορίου, διεκδίκηση μόνι-

38. IMF Press Release No. 10/418, 5 Νοεμβρίου 2010, www.imf.org/external/np/sec/pr/2010/pr10418.htm.

39. CIA Factbook 2007.

40. Center for Strategic and International Studies, 2006.

μης θέσης στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ κ.λπ.), αποτελεί τον βασικό «συνομιλητή» της περιοχής με τον αναπτυσσόμενο κόσμο, πράγμα που, φυσικά, έχει αναδείξει ακόμα περισσότερο τον ηγεμονικό περιφερειακό της ρόλο. Εύλογα, λοιπόν, συμπεραίνει κανείς πως τα γειτονικά κράτη συνασπίζονται με τη Βραζιλία επιδιώκοντας να γίνουν αποδέκτες μέρους της πολιτικής και οικονομικής ισχύος που αυτή αντιπροσωπεύει στο παγκόσμιο σύστημα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυναμικής της εξωτερικής πολιτικής αποτελεί η απόπειρά της, μαζί με την Τουρκία, να επιλύσουν το πρόβλημα των πυρηνικών του Ιράν. Η σχετική τριμερής συμφωνία προέβλεπε ότι η Τεχεράνη θα παρέδιδε για φύλαξη στην Άγκυρα μια μεγάλη ποσότητα πυρηνικού υλικού και ως αντάλλαγμα θα έπαιρνε από τη διεθνή κοινότητα μια μικρότερη ποσότητα εμπλουτισμένου ουρανίου για τις πυρηνικές της εγκαταστάσεις· η δε Βραζιλία θα λειτουργούσε ως εγγυήτρια για την τήρηση της συμφωνίας. Παρότι το σχέδιο αυτό δεν ευοδώθηκε, συνιστά μια ένδειξη για τον ρόλο που διεκδικεί η Βραζιλία στο διεθνές προσκήνιο.⁴¹

Τόσο η δημιουργία της ίδιας της Mercosur, όσο και οι διαπραγματεύσεις για τη διεύρυνσή της με άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής αλλά και η θεσμική συνεργασία της με την Ευρωπαϊκή Ένωση, πραγματοποιήθηκαν και πραγματοποιούνται κατά πρώτο λόγο βάσει διαπραγματεύσεων με τη Βραζιλία.⁴² Αυτό αποδεικνύει ότι και σε διεθνές επίπεδο και στο εσωτερικό της Mercosur, η Βραζιλία αποτελεί τον περιφερειακό ηγεμόνα της Λατινικής Αμερικής. Πλέον πρόσφατο χαρακτηριστικό παράδειγμα του ρόλου της αυτού αποτελεί το γεγονός ότι ένα νέο πρωτόκολλο που υιοθετήθηκε από τη Mercosur σχετικά με το εμπόριο στον τομέα των υπηρεσιών ανακοινώθηκε στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου από τη Βραζιλία και όχι από κάποιο συλλογικό όργανο ή άλλη χώρα.⁴³

Στον αντίποδα, θα πρέπει να τονιστεί ότι «αχίλλειο πτέρνα» της ηγεμονικής θέσης της αποτελούν η οικονομική ανισότητα και ανέχεια που παρατηρούνται στο εσωτερικό της. Αν και σχετικά πλούσια, συγκριτικά με άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, η Βραζιλία αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα ανισοκατανομής του εθνικού της πλούτου με τη συνύπαρξη μιας πλούσιας αστικής τάξης με ανθρώπους που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας (επίσημα

41. *The Guardian*, «The text of the Iran-Brazil-Turkey deal», <http://www.guardian.co.uk/world/julian-borger-global-security-blog/2010/may/17/iran-brazil-turkey-nuclear>.

42. S. Burges, «Without Sticks or Carrots: Brazilian Leadership in South America During the Cardoso Era, 1992-2003», *ό.π.*, σ. 33.

43. WT/COMTD/60 31/12/2007, Επιτροπή Εμπορίου και Ανάπτυξης, ΠΟΕ.

υπολογίζονται στο 31% του συνολικού πληθυσμού, σύμφωνα με στοιχεία του 2005), μέσα σε παραγκουπόλεις (τις γνωστές «φαβέλες»), συχνά πλάι στους ουρανοξύστες των αστικών κέντρων. Το γεγονός αυτό στερεί από τη Βραζιλία τη δυνατότητα για μεγαλύτερη εξωστρέφεια μέσω της οποίας θα μπορούσε να προσδέσει περισσότερες χώρες στο περιφερειακό άρμα (τη Mercosur) το οποίο, λίγο-πολύ, εξουσιάζει.

Πιο συγκεκριμένα, εάν αυτές οι ανισότητες αμβλύνονταν, η Βραζιλία θα μπορούσε να προσφέρει, αφενός, οικονομικά ανταλλάγματα για μια πιο ολοκληρωμένη περιφερειακή συνεργασία και, αφετέρου, οικονομικά κίνητρα για την πολιτική πρόοδος (την οποία επιθυμεί) των κρατών της Νότιας Αμερικής σ' έναν περιφερειακό οργανισμό στον οποίο εκείνη θα έχει τον πρώτο λόγο. Κάτι τέτοιο, στην παρούσα φάση δεν είναι εφικτό: πώς θα μπορούσε να δικαιολογήσει η κυβέρνηση της Βραζιλίας τη διάθεση σημαντικών κεφαλαίων για τη στήριξη των πληθυσμών και των οικονομιών των άλλων κρατών-μελών της Mercosur, όταν ένα τόσο μεγάλο ποσοστό του δικού της πληθυσμού χρειάζεται οικονομική βοήθεια;

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι η οικονομική κατάσταση της Βραζιλίας δεν έχει φτάσει ακόμα σε επίπεδα τέτοια ώστε να πάψει να αποτελεί τροχοπέδη για μια δυναμικότερη περιφερειακή πολιτική. Αναντίρρητα, πάντως, ακόμα και μ' αυτές τις έντονες ανισότητες στην κατανομή του εισοδήματος, η Βραζιλία αποτελεί τον αδιαμφισβήτητο περιφερειακό ηγεμόνα όχι μόνο της Mercosur αλλά και της Νότιας Αμερικής εν γένει.

Στον τομέα της λεγόμενης «ήπιας ισχύος», από την άλλη πλευρά, η ηγεμονική τάση της Βραζιλίας δεν ήταν απολύτως ξεκάθαρη κατά το παρελθόν. Εξαιτίας της εναντίωσής της στις πολιτικές των ΗΠΑ, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η χώρα προσπάθησε να προωθήσει μια ιδεολογική ηγεμονία, ως έναν βαθμό όμως αυτό ακυρώθηκε και εξακολούθη να ακυρώνεται από την αδυναμία της εξωτερικής της πολιτικής να προσδεθεί πλήρως και απόλυτα (χωρίς πισωγυρίσματα, δηλαδή) στο περιφερειακό σχήμα. Παράλληλα, η είσοδος στη Mercosur της Βενεζουέλας και, πιθανόν, της Βολιβίας δημιουργεί επιπρόσθετες δυσκολίες στο να προβληθεί η Βραζιλία και ως αδιαμφισβήτητος ιδεολογικός ηγέτης του περιφερειακού οργανισμού.

Είναι σαφές πως η Βενεζουέλα αποτελεί τη νέα παράμετρο τόσο στη Λατινική Αμερική όσο και εντός της Mercosur. Η άνοδος στην εξουσία του Τοάβες και η υιοθέτηση μιας έντονα επικριτικής, αν όχι συγκρουσιακής, πολιτικής έναντι των Ηνωμένων Πολιτειών, έφεραν σημαντικές αλλαγές στην ενεργειακά πλούσια χώρα της Νότιας Αμερικής. Οι αλλαγές αυτές δεν αφο-

ρούν μόνον στην εξωτερική πολιτική αλλά και μια εσωτερική στροφή σε οικονομικές πολιτικές περισσότερο «κρατικίστικου» τύπου. Αν και δεν είναι βέβαιο πότε θα ολοκληρωθεί η πλήρης ένταξή της στη Mercosur (η συμφωνία προσχώρησης δεν έχει ακόμα εγκριθεί από το κοινοβούλιο της Παραγουάης λόγω μέτρων που παίρνει ο Τσάβες τα οποία συχνά κρίνονται αντιδημοκρατικά όπως, για παράδειγμα, το κλείσιμο αντιπολιτευόμενων ραδιοτηλεοπτικών σταθμών), είναι γεγονός ότι η Βενεζουέλα προωθεί εντόνως τη ριζοσπαστική ιδεολογία της ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιεί μέρος του πλούτου της για να την υποστηρίξει και να προσπαθεί να κερδίσει περισσότερους φίλους.⁴⁴

Η επιλογή της, άλλωστε, να αιτηθεί την πλήρη είσοδό της στη Mercosur στο πλαίσιο μιας γενικότερης πολιτικής ανεξάρτησής της από τις ΗΠΑ φαίνεται ότι συνέπεσε χρονικά με την αποστροφή της Mercosur προς τις καθαρά νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές. Έτσι, ο δυναμικός Τσάβες, εκτός των πολιτικών περιορισμού της εξάρτησης από τις ΗΠΑ και την υιοθέτηση μιας έντονα αντικαπιταλιστικής ρητορικής εντός της Βενεζουέλας, θα επιχειρήσει να εξαγάγει τις ιδέες του και στις υπόλοιπες χώρες της Νότιας Αμερικής.⁴⁵

Μάλιστα, τόσο η Βενεζουέλα όσο και ο κυριότερος σύμμαχός της, η Βολιβία, έδειξαν από την αρχή διατεθειμένες να εμβαθύνουν μια περιφερειακή συνεργασία που θα λειτουργήσει ως αντίβαρο στην ισχύ των ΗΠΑ στην αμερικανική ήπειρο και θα έχει σοσιαλιστικό προσανατολισμό. Αν και προς το παρόν ο Τσάβες κινείται παράλληλα, εκτός Mercosur, σε εναλλακτικές μορφές περιφερειακής συνεργασίας (όπως η δημιουργία της Bolivarian Alliance for the Peoples of Our America - ALBA), ζωντανό παραμένει το ενδιαφέρον για το κατά πόσον θα καταφέρει να πείσει τις υπόλοιπες χώρες της περιοχής για μια ολοκληρωτική απόρριψη του καπιταλιστικού μοντέλου ανάπτυξης.

Έως τις μέρες μας, η ιδεολογική προέλαση της Βενεζουέλας στηρίζεται σε σημαντικό βαθμό στη μονομέρεια (στον ιμπεριαλισμό, κατά τον Τσάβες) που χαρακτήριζε την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ. Η άνοδος των Δημοκρατικών στην εξουσία, με τον πρόεδρο Ομπάμα, ο οποίος εμφανίζεται περισσότερο διαλλακτικός και συνεργάσιμος, θα αμβλύνουν πιθανότατα τα επιχειρήματα του ηγέτη της Βενεζουέλας και θα προκρίνουν τη λιγότερο ριζοσπαστική οπτική της Βραζιλίας. Αν συμβεί κάτι τέτοιο, οι ΗΠΑ θα επιβεβαιώσουν εμμέσως τη βαρύτητά τους στα τεκταινόμενα στη Νότια Αμερική, γενικότερα, και εντός της Mercosur, ειδικότερα.

44. <http://www.coha.org/category/in-the-news>.

45. <http://www.venezuelanalysis.com/news.php?newsno=1843>.

Οι νέες εξελίξεις δεν έχουν ακόμα αναδείξει μια ξεκάθαρη τάση. Το σίγουρο είναι ότι η περιοχή της Νότιας Αμερικής έχει δρομολογήσει έναν μετασχηματισμό προς μια διαφορετική αναπτυξιακή πολιτική. Η εικόνα αναμένεται να ξεκαθαρίσει στο μέλλον καθώς η πιθανή έγκριση της πλήρους εισόδου της Βενεζουέλας και, μελλοντικά, της Βολιβίας στη Mercosur ίσως διαμορφώσει μια περιφερειακή απάντηση στο νεοφιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης.

Τα έως τώρα στοιχεία καταδεικνύουν την προσπάθεια της Βενεζουέλας να επεκτείνει την ιδεολογική της ηγεμονία τόσο εντός της Mercosur όσο και ευρύτερα στη Νότια Αμερική. Η προώθηση ενός διαφορετικού μοντέλου οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης έχει αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο της εξωτερικής πολιτικής του προέδρου Ούγκο Τσάβες, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για την εξαγωγή αυτών των νορμών προς τις υπόλοιπες χώρες της Νότιας Αμερικής. Η ιδεολογία της Βενεζουέλας υποστηρίζεται βεβαίως και από τις υλικές δυνατότητες τις οποίες προσφέρει ο ορυκτός της πλούτος. Στον αντίποδα, η Βραζιλία αποτελεί τον ηγεμόνα της Mercosur και της ευρύτερης περιοχής με βάση καθαρά οικονομικά/εμπορικά κριτήρια, ενώ στον τομέα των ιδεών έχει αρχίσει να δραστηριοποιείται μόλις πρόσφατα.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά την ανάλυση που προηγήθηκε έγινε μια προσπάθεια να αναδειχθεί ο ρόλος των ΗΠΑ σε μια «ανεπίσημη» διαμάχη για την –κυρίως ιδεολογική– ηγεμονία της Mercosur αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Νότιας Αμερικής ανάμεσα στη Βραζιλία και τη Βενεζουέλα. Η ηγεμονική θέση της Βραζιλίας, η οποία εδραιώθηκε σταδιακά από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και ύστερα, φαίνεται να απειλείται από τη φιλόδοξη εξωτερική πολιτική της Βενεζουέλας του Ούγκο Τσάβες.

Όπως έγινε φανερό, η Βραζιλία οφείλει εν πολλοίς την ηγεμονική της θέση στην ασυμμετρία ισχύος την οποία απολαμβάνει, ισχύος υλικής η οποία προέρχεται κυρίως από το μέγεθος της αγοράς και της οικονομίας της. Παράλληλα, λόγω ακριβώς των οικονομικών της μεγεθών, διατηρεί δεσπόζουσα θέση σε παγκόσμια fora γεγονός που αναβαθμίζει ακόμα περισσότερο τη θέση της έναντι των υπολοίπων κρατών της Νότιας Αμερικής. Επιπρόσθετα, έχει προσπαθήσει και έως έναν βαθμό έχει καταφέρει, να χρησιμοποιήσει τη Mercosur ως όχημα για την εξυπηρέτηση της εξωτερικής της πολιτικής. Ειδι-

κά μετά το 2001, οπότε κατέρρευσε η οικονομία του δεύτερου σημαντικότερου κράτους-μέλους της Mercosur, της Αργεντινής, η Βραζιλία άρχισε να διεκδικεί πιο δυναμικά τον ηγετικό της ρόλο εντός της ένωσης.

Μέχρι την αλλαγή της χιλιετίας, αν και διατηρούσε πάντα μια ισχυρή θέση έναντι των άλλων κρατών της περιοχής, δεν επιδείκνυε μια ξεκάθαρα ηγεμονική στάση. Αυτό οφειλόταν εν μέρει στο γεγονός πως, παρότι η οικονομία της Βραζιλίας είναι η μεγαλύτερη της περιοχής, δεν ισχύει το ίδιο και για το κατά κεφαλήν εισόδημα. Οι εσωτερικές οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες είναι πολύ μεγάλες –το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι η εικόνα των ουρανοξυστών που γειτνιάζουν με τις φαβέλες.

Ένα κράτος-ηγεμόνας οφείλει να διαθέτει σημαντικούς οικονομικούς πόρους ώστε να διατηρεί ή και να επιβάλλει την ηγεμονική του θέση. Στην αντίθετη περίπτωση, μονάχα η στήριξη μιας ιδεολογικής ηγεμονίας θα μπορούσε να υποκαταστήσει τη μερική ανεπάρκεια πόρων. Το δίχως άλλο, οι δυνατότητες της Βραζιλίας να υποστηρίξει την ιδεολογική της ηγεμονία ανάμεσα στα κράτη της Mercosur αλλά και της Νότιας Αμερικής υπήρξαν ιδιαίτερα περιορισμένες κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και σχεδόν ολόκληρη τη δεκαετία του 1990. Είναι η περίοδος όπου η ιδεολογική ηγεμονία των ΗΠΑ, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου, θα αποδυναμώσει τις όποιες δυνατότητες περιφερειακών ηγεμόνων να υποστηρίξουν ελεύθερα δικές τους νόρμες. Η οικονομική ανάπτυξη μέσω νεοφιλελεύθερων πολιτικών καθώς και η εξιδανίκευση του δημοκρατικού πολιτεύματος,⁴⁶ αν και βρισκόταν στο διεθνές προσκήνιο για πολλά χρόνια, προωθούνταν επισταμένως από τη μοναδική, πλέον, παγκόσμια υπερδύναμη. Σε τέτοιες συνθήκες και καθώς οι περισσότερες χώρες της Νότιας Αμερικής εισήλθαν σε μια εσωτερική διαδικασία «επούλωσης των τραυμάτων» των πρώην δικτατορικών πολιτευμάτων τους, η Βραζιλία διέθετε ελάχιστες δυνατότητες να διαμορφώσει και να προωθήσει δικές της νόρμες.

Το συγκεκριμένο πλαίσιο, ωστόσο, άλλαξε σταδιακά μέσα από την απόρριψη του νεοφιλελεύθερου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης η οποία οφειλόταν κυρίως στις διαδοχικές εθνικές, περιφερειακές αλλά και παγκόσμιες κρίσεις που αυτό επέφερε από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 και ύστερα. Η ταυτόχρονη προώθηση της FTAA από τις ΗΠΑ αλλά και η επιθετι-

46. Y. Shi, «The Evolution of International Norms in Modern and Contemporary Civilization», *Global Review*, τχ. 2, 2006, σ. 20. St. Finkel - A. Pérez-Liñán - M.A. Seligson, «The Effects of U.S. Foreign Assistance on Democracy Building, 1990-2003», *World Politics*, τόμ. 59, Απρίλιος 2007, σ. 407.

κότερη εξωτερική πολιτικής τους από την εκλογή του Μπους και ύστερα, τροφοδότησαν έναν αέρα αλλαγής στην περιοχή της Νότιας Αμερικής.

Τα προαναφερθέντα πληρούν μία από τις βασικές προϋποθέσεις των Ikenberry & Kurchan για την κοινωνικοποίηση μιας νόρμας: να έχει προηγηθεί κρίση ή πόλεμος· η Βραζιλία αναδείχθηκε έτσι ως ο αντίθετος προς τις ΗΠΑ πόλος στην περιοχή της Νότιας Αμερικής προωθώντας μια διαφορετική αναπτυξιακή ατζέντα. Η έξαρση της κατακραυγής και της αντίθεσης σε δύο αλληλοσυνδεόμενα στοιχεία, τις ίδιες τις Ηνωμένες Πολιτείες και τις νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές, στη Νότια Αμερική έδωσε τη δυνατότητα στη Βραζιλία να πρωταγωνιστήσει στην περιοχή και, ειδικότερα, στο πλαίσιο της Mercosur με όρους που πλέον δεν ήταν μόνον οικονομικοί/υλικοί αλλά και ιδεολογικοί.

Οι εξελίξεις αυτές συνδυάστηκαν τέλος με τη σταθεροποίηση του Ούγκο Τσάβες στην προεδρία της Βενεζουέλας και την άνοδο των τιμών του πετρελαίου, γεγονός το οποίο προσέφερε στον τελευταίο σημαντικούς οικονομικούς πόρους. Ο ισχυρός πρόεδρος της Βενεζουέλας προωθεί έκτοτε μια ριζοσπαστικότερη ατζέντα ενώ παράλληλα χρησιμοποιεί μέρος των πόρων από τις εξαγωγές πετρελαίου για την εφαρμογή φιλικών πολιτικών-«δώρα» προς τις γειτονικές χώρες. Έτσι, η Νότια Αμερική και, αργότερα, η Mercosur απέκτησαν δύο κέντρα τα οποία αυτοπροσδιορίζονται ως ο αντίθετος προς τις ΗΠΑ πόλος στην περιοχή.

Οι δύο αυτές χώρες, αν και συνεργάζονται αρκετά στενά, διατηρούν ουσιαστικές διαφορές ως προς τους τελικούς στόχους τους οποίους επιδιώκουν. Αφενός, η Βραζιλία φαίνεται να προωθεί ένα μοντέλο αριστερής διαχείρισης και ελέγχου του καπιταλιστικού μοντέλου ανάπτυξης ενώ, από την άλλη πλευρά, η Βενεζουέλα υποστηρίζει μια ριζοσπαστικότερη αριστερή προοπτική την οποία ταυτόχρονα εμπλουτίζει με μια αντιαμερικανική ρητορική και εξωτερική πολιτική. Οι χώρες της Νότιας Αμερικής προς το παρόν φαίνεται ότι ακολουθούν περισσότερο τη Βραζιλία παρότι κάποιες έχουν ταυτιστεί με το όραμα του Τσάβες (Βολιβία, Νικαράγουα) και οι περισσότερες τον αντιμετωπίζουν με συμπάθεια.

Στην ανεπίσημη αυτή «διαμάχη» ως προς την ηγεμονία της Νότιας Αμερικής, αν και η Βραζιλία φαίνεται να διαθέτει την ισχυρότερη βάση, μέχρι πρότινος η Βενεζουέλα καρπωνόταν σε μεγαλύτερο βαθμό την αντίθεση στην επιθετική πολιτική των ΗΠΑ επί Μπους. Η εκλογή του κατά τα φαινόμενα ηπιότερου, διαλλακτικότερου και πιο συνεργάσιμου Ομπάμα φαίνεται ότι θα στερήσει από τον Τσάβες μέρος της δυναμικής που είχε ως ο κατήγορος των

ΗΠΑ από την πλευρά της Νότιας Αμερικής – μια τέτοια εξέλιξη είναι πιθανό να αποδυναμώσει τη Βενεζουέλα προσφέροντας μεγαλύτερη σιγουριά στην ηγέτιδα Βραζιλία.

Μόλις κυκλοφόρησε

ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα

Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές
και πολιτιστικές εκφράσεις

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΕΟΛΑΙΑ ΣΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ

ISBN 978-960-310-349-3 ~ Σελίδες 472

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
Θ Ε Μ Ε Λ Ι Ο <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Ο ΑΔΗΛΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΔΡΑΣΕΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΘΕΣΤΩΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ (1974).
ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης*

Η ελληνική μετάβαση δεν υπήρξε ούτε «συμπεφωνημένη» (Ισπανία) ούτε προϊόν ρήξης (Πορτογαλία). Στη βιβλιογραφία περί καθεστωτικών αλλαγών θεωρείται υποδειγματική μιας ειδικής – sui generis – περίπτωσης με κύριο γνώρισμα τον ειρηνικό και συναινετικό χαρακτήρα της. Αν και ελέγχεται, η πραγματολογία της περιγραφής δεν είναι ανακριβής. Είναι όμως αφόρητα στατικά και ως εκ τούτου ρηχή. Το κείμενο αυτό υποστηρίζει ότι οι καταβολές του προβλήματος είναι κατά βάση θεωρητικές. Υιοθετώντας μια αποκλειστικά θεσμική εστία, η βιβλιογραφία των μεταβάσεων κόμισε πλούτο πληροφοριών περί των κινήσεων του επίσημου πολιτικού προσωπικού στο μικρο-επίπεδο, απέτυχε όμως να τις εγγράψει σε ένα ευρύτερο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Κύριο θύμα αυτής της πρακτικής υπήρξαν οι συλλογικές δράσεις που, με την εξαίρεση των πιο κραυγαλέων περιπτώσεων (όπως η πορτογαλική), έμειναν έξω από τον βασικό θεωρητικό καμβά. Διευρύνοντας τις προϋποθέσεις για την επανένταξή τους, το κείμενο αυτό αποτιμά τη συναφή βιβλιογραφία και, με θεωρητικά και εννοιολογικά εργαλεία από τον κλάδο της Συγκρουσιακής Πολιτικής αποπειράται μια αποτίμηση των χαρακτηριστικών και του ρόλου που διαδραμάτισε η εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Εντασσόμενο στον γενικό προβληματισμό περί των προϋποθέσεων και συνεπειών των συλλογικών δράσεων (πεδίο που στις μέρες μας θεραπεύεται από τον κλάδο της Συγκρουσιακής Πολιτικής),¹ το κείμενο αυτό συνδιαλέγεται

* Ο Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Life Member in Politics and History, University of Cambridge.

1. Η υπόσταση της Συγκρουσιακής Πολιτικής ως αυτόνομου ερευνητικού πεδίου έχει επιχειρηθεί να καταδειχθεί από τον γράφοντα σε σειρά κειμένων. Συμπεριληπτικές αναφορές γίνονται στο πρόσφατο Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Η “θετική ευρετική” της Συγκρουσιακής Πολιτικής και κάποιες καταβολές της: πώς διαβάζουμε τη θεωρία;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 35, Ιούλιος 2010, σ. 6-7, υποσημείωση 3.

οργανικά με την παλιά και σχετικά γνώριμη βιβλιογραφία των καθεστωτικών αλλαγών. Το εγχείρημα δεν είναι απλό: χρόνιος κατακερματισμός των υποπεριοχών της συγκριτικής πολιτικής, συχνά για λόγους ασύμβατους προς τη γνωστική και ερευνητική πρόοδο, έτεινε να συσκοτίσει κοινές περιοχές και προβληματισμούς με απώτερο, αν όχι και αυτόχρονο πρόδηλο, αποτέλεσμα τη θεωρητική συρρίκνωση. Όπως έγραψαν οι McAdam, Tarrow και Tilly:

«Δύο χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών λειτουργούν αποτρεπτικά προς τη γνωστική σύνθεση και συσώρευση: αφενός, η ολοένα εντεινόμενη απομόνωση των διάφορων υπο-περιοχών μελέτης και, αφετέρου, η απουσία επαγγελματικών κινήτρων για θεωρητικές/εμπειρικές καταγραφές για το πού ακριβώς βρισκόμαστε [stock-taking]. Ως αποτέλεσμα, έχουμε τον ακατάσχετο πολλαπλασιασμό εξειδικευμένων μελετών που, ενώ προσθέτουν αράδες στα βιογραφικά σημειώματα των συγγραφέων τους, έχουν μικρή μόνο συμβολή στη γνωστική μας πρόοδο».²

Στην παθολογία αυτή, η Συγκρουσιακή Πολιτική απάντησε με μια προσέγγιση κριτικής συμπερίληψης. *Είναι δυνατόν να εγγράψουμε στο γνωστικό μας ορίζοντα θεωρητικά πορίσματα όμορων κλάδων και προβληματισμών;* Το ερώτημα τέθηκε με όρους σαφώς ρητορικούς –με καταφανώς θετική απάντηση που αναπτύχθηκε διεξοδικά στο σημαίνον *Dynamics of Contention*³ και, σε ό,τι αφορά τη σχέση δημοκρατίας/εκδημοκρατισμού και συλλογικών δράσεων, υποστηρίχθηκε ερευνητικά σε σειρά κειμένων, κυρίως του Charles Tilly.⁴

Στις γραμμές που ακολουθούν επιχειρείται μια παρόμοιας γνωστικής έμπνευσης θεωρητική γεφύρωση με αφορμή και εμπειρικό-ερευνητικό υπόβαθρο την εξέγερση του Πολυτεχνείου, ένα συμβάν με κρίσιμες, αν και ακόμη θεωρητικά αδιευκρίνιστες, προεκτάσεις στη διαδικασία κατάρρευσης του δικτατορικού καθεστώτος της 21ης Απριλίου. Πριν από την καθ' εαυτού άσκηση, όμως, προέχει μια συνθετική, εξ ανάγκης συνοπτική, αποτίμηση της γενικής βιβλιογραφίας των καθεστωτικών αλλαγών.⁵

2. D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, «To Map Contentious Politics», *Mobilization*, τχ. 1, 1996, σ. 14-15.

3. D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

4. *Contention and Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2003· *Regimes and Repertoires*, University of Chicago Press, Σικάγο 2006· *Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

5. Εξαιρετικά πολυσχιδής και ογκώδης, η βιβλιογραφία των καθεστωτικών αλλαγών, αποτελεί τελευταία αντικείμενο σημαντικών μεταθεωρητικών αποτιμήσεων. Σημαινούσα είναι, εν

ΚΑΘΕΣΤΩΤΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ: ΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Τρεις ήταν οι βασικοί σταθμοί ή, καλύτερα, οι φάσεις της βιβλιογραφίας των καθεστωτικών αλλαγών:

- Η πρώτη, απαντώντας στην κατάρρευση του κοινοβουλευτισμού στη Νότια Αμερική, στην Ασία και την Ελλάδα, άνθισε κατά τη δεκαετία του 1970 και επιχείρησε τη θεωρητική διατύπωση της δυναμικής που οδήγησε στην επανεμφάνιση –την εποχή εκείνη– του αυταρχισμού.⁶
- Η δεύτερη φάση ακολούθησε την πτώση αυτών αυταρχικών καθεστώτων στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές εκείνης του 1980, και επικεντρώθηκε στην εννοιολόγηση και συγκριτική αποτίμηση των μηχανισμών «μετάβασης στη δημοκρατία».⁷
- Υπήρξε και μια τρίτη φάση, που ξεκίνησε από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, και εστίασε στις προϋποθέσεις για τη λεγόμενη «εδραίωση» ή «παγίωση της δημοκρατίας», με ειδική έμφαση στο πρόβλημα της ποιότητας της δημοκρατίας.⁸

Στην πορεία, βέβαια, ο προβληματισμός στο πλαίσιο αυτό έτεινε σταδιακά

προκειμένου, η διερεύνηση του Χ. Λυριντζή, *Σύγκριση και ερμηνεία: η πορεία και οι προοπτικές στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση*, Νήσος, Αθήνα 2001, σ. 147-290 καθώς και τα: L. Whitehead, *Democratization: Theory and Explanation*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002· J. Grugel, *Democratization: A Critical Introduction*, Palgrave/Macmillan, Houndsmills, Basingstoke 2002· D. Berg-Schlosser (επιμ.), *Democratization: The State of the Art*, Vs Verlag Für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2004.

6. Βλ., κυρίως, G. O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*, University of California Press, Berkeley 1979· J.J. Linz - A.C. Stepan (επιμ.), *The Breakdown of Democratic Regimes*, 4 τόμοι, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1979· D. Collier (επιμ.) *The Authoritarianism in Latin America*, Princeton University Press, Princeton 1979.

7. Βλ., κυρίως, G. O'Donnell - P. Schmitter - L. Whitehead (επιμ.), *Transitions from Authoritarian Rule: Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, 4 τόμοι, Greenwood Press, Westport 1982.

8. Κρίσιμα υπήρξαν εδώ τα: R. Gunther - N. Diamandouros - H.-J. Puhle (επιμ.), *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1992· J.J. Linz - A.C. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1996. Για την ποιότητα της δημοκρατίας, βλ., ιδιαίτερα, L. Morlino, *Democracy between Consolidation and Crisis: Parties, Groups, and Citizens in Southern Europe*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1998· L. Diamond - L. Morlino (επιμ.), *Assessing the Quality of Democracy*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2005.

να μετεξελιχθεί προς τη διερεύνηση του αντίθετου φαινομένου της *δημοκρατικής απίσχνασης* –της εμφάνισης αυτού που θα μπορούσε να περιγραφεί ως η δημοκρατία χωρίς τον Δήμο– και του παράγωγού της γενικευμένου *desencanto* σε επίπεδο βάσης. Γεννήθηκε έτσι και μια άλλη συζήτηση (ίσως πλέον και βιβλιογραφία): η συζήτηση για τη *μετα-δημοκρατία* και τις προϋποθέσεις, αν υπάρχουν, για άρση της.⁹

Γίνεται ειδική αναφορά στην τρίτη αυτή φάση, διότι ο τρόπος με τον οποίο εξελίχθηκε (και εξελίσσεται) αποκαλύπτει αδυναμίες που χαρακτήρισαν και τις δύο πρώτες, ειδικά εκείνη περί «δημοκρατικών μεταβάσεων» που αποτελεί και τον βασικό πόλο με τον οποίο το παρόν κείμενο συνδιαλέγεται.

Επιγραμματικά –και στη συνέχεια αυτό θα γίνει καλύτερα κατανοητό– πρόκειται για μια υπερβολικά *θεσμική* αναλυτική εστία που ενώ, κατά περίπτωση, πράγματι ενέγραψε στον προβληματισμό και συνηυλόγησε στην ανάλυση *δράσεις* που υλοποιούν δομές, αυτό έγινε αποκλειστικά (ή σχεδόν αποκλειστικά) στο επίπεδο της επίσημης ή θεσμικής πολιτικής (ως της αναζήτησης μιας οιονεί τεχνογνωσίας για τη διακυβέρνηση)¹⁰ –χωρίς αντίστοιχη προσοχή στα τεκταινόμενα σε επίπεδο κοινωνικών αγώνων και διεκδικήσεων.¹¹ Αυτό έκανε τη συζήτηση ρηχή και στατική (αλλά πρόκειται για ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε).

9. Βλ., κυρίως, C. Croutch, *Post-Democracy*, Polity Press, Cambridge 2004 (ελλ. έκδοση: *Μεταδημοκρατία*, μτφ: Αλέξανδρος Κιουπκόλης, Εκκρεμές, Αθήνα 2006). Η συναφής συζήτηση επανέφερε στο κέντρο του ενδιαφέροντος ζητήματα δημοκρατικής θεωρίας (καλή σύνοψη αποτελεί το M.G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, Σαββάλας, Αθήνα 2004) καθώς και την αναζήτηση των θεωρητικών προϋποθέσεων για άρση των παρατηρούμενων προβλημάτων: π.χ. Τ. Φωτόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση, αριστερά και περιεκτική δημοκρατία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002· J. Schwarzmantel, *Για μια δημοκρατική πολιτεία: ταυτότητα και συμμετοχή*, Κριτική, Αθήνα 2005· B.R. Barber, *Ισχυρή δημοκρατία: συμμετοχική πολιτική για μια νέα εποχή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007.

10. Η διάσταση αυτή –πολιτική ως «τέχνη του κυβερνάν» αντιπαραθετικά προς την «πολιτική ως αγώνας»– επεξηγείται στο Σ. Ι. Σεφεριάδης «Οι συλλογικές δράσεις ως εστία μελέτης του πολιτικού: συντεταγμένες για μια συμπεριληπτική πολιτική κοινωνιολογία», πρόλ. στην ελλ. έκδοση του D. dellaPorta - M. Diani, *Κοινωνικά κινήματα: μια εισαγωγή*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 11-23.

11. Ως συνήθως, δεν απουσιάζουν εξαιρέσεις που, όμως, δεν κάνουν άλλο παρά να επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Ειδικής μνείας αξίζει το έργο της N.G. Bermeo· βλ., ενδεικτικά, *The Revolution within the Revolution: Workers' Control in Rural Portugal* και *Ordinary People in Extraordinary Times: The Citizenry and the Collapse of Democracy*, Princeton University Press, Princeton 2003. Βλ., επίσης, R.B. Collier, *Paths Toward Democracy. The Working Class and Elites in Western Europe and Southern America*, Princeton University Press, Princeton 1999.

Επιστρέφοντας στον προγραμματικό μίτο του κειμένου, στο βασικό γνωστικό πλαίσιο που σκιαγραφήθηκε, επιδιώκονται ακολούθως τρία πράγματα: στο πρώτο μέρος, μια σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας περί μεταβάσεων έχει στόχο όχι βέβαια την αναφορά όλων των επιμέρους συμβολών ή αντιπαραθέσεων, όσο μια *θεωρητική αφήγηση* των εξελίξεων. Σκοπός είναι να επισημανθούν οι θεωρητικοί λόγοι για την ουσιαστική απουσία των συλλογικών δράσεων από τον κλάδο των καθεστωτικών αλλαγών και, στη συνέχεια, να εξηγηθούν οι επιπτώσεις αυτής της απουσίας.

Βασική επίδιωξη αποτελεί βέβαια η *επανεξέταση* των διεκδικητικών αγώνων και των συλλογικών δράσεων στο πεδίο, και η ανάπτυξη προβληματισμού περί των τρόπων με τους οποίους μπορεί να γίνει αυτό –κάτι που το κείμενο επιχειρεί στο δεύτερο μέρος του. Υποστηρίζεται ότι η ματιά μας θα πρέπει να εστιαστεί πολύ πιο εμπειριστατωμένα, αφενός, στη θέση που *συγκεκριμένοι* κοινωνικοί αγώνες κατέχουν στην κοινωνικοπολιτική αλληλουχία (δεν ασκούν, δηλαδή, όλες οι συλλογικές δράσεις την ίδια επίδραση) και, αφετέρου, στον τρόπο με τον οποίο αποτιμούμε τις εκβάσεις τους –υποστηρίζοντας ότι απαιτείται μια μη βραχυπρόθεσμη προσέγγιση συνδυαστικά με μια συμπεριληπτική προσέγγιση του προβλήματος της αιτιότητας, όψεις που στη συνέχεια του κειμένου θα καταστούν εναργέστερες.

Σωστά θα παρατηρηθεί ότι οι μέριμνες αυτές είναι κατά βάση θεωρητικές. Δεν πρόκειται βέβαια για απολογητική αποστροφή όμως, από την άλλη, η περιορισμένη έρευνα περί της επενέργειας των συλλογικών δράσεων στις δημοκρατικές μεταβάσεις (όχι μόνο στο πλαίσιο του κειμένου, αλλά και στον κλάδο των καθεστωτικών αλλαγών συνολικά) δεν είναι κάτι το οποίο μπορεί να περνά απαρατήρητο.¹² Πρόκειται πράγματι για αδυναμία, αλλά τμήμα τουλάχιστον της εξήγησής της έχει ρίζες θεωρητικές. Ο αποκλειστικά θεσμικός προσανατολισμός έτεινε στο διάβα του χρόνου να αφυδατώσει τον προβληματισμό και να περιορίσει τα ερωτήματα· να προκαλέσει μια τύποις ερευνητική ενδόρρηξη. Αυτό, ωστόσο, είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί με τη συστηματική συμπερίληψη στην εικόνα των συλλογικών δράσεων –στην περίπτωση μας, δράσεων που μπορεί να μην «έριξαν τη χούντα», διαμόρφωσαν ό-

12. Δεν είναι υπερβολή να υποστηρίζει κανείς ότι οι κινηματικές εκβάσεις εξακολουθούν να αποτελούν ένα «μαύρο κουτί» της θεωρίας των συλλογικών δράσεων. Βλ., όμως, M. Giugni - D. McAdam - Ch. Tilly (επιμ.), *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Μινεσότα 1999, καθώς και το πρόσφατο αφιέρωμα της επιθεώρησης *Mobilization*: L. Bosi - K. Uba (επιμ.), «Special Focus Issue: Social Movement Outcomes», *Mobilization*, τόμ. 14, τχ. 4, Δεκέμβριος 2009.

μως το πλαίσιο για την ανάληψη και άσκηση των θεσμικών κινήσεων. Και στο σημείο αυτό κρίσιμο ρόλο μπορεί να διαδραματίσει η βιβλιογραφία που κατεξοχήν μελετά συλλογικές δράσεις η Συγκρουσιακή Πολιτική –κλάδος που όντας εστιασμένος στην άσκηση πολιτικής στο περιθώριο ή στο εξωτερικό του θεσμικού πολιτικού συστήματος (ανεξαρτήτως του αν αυτό είναι απολυταρχικό ή αντιπροσωπευτικό) είναι σε θέση αναζωογονήσει τη μελέτη και των καθεστωτικών αλλαγών.

Ως μικρή εμπειρική υποστήριξη στους ισχυρισμούς αυτούς, στο τρίτο και τελευταίο μέρος του κειμένου, επιχειρείται με εργαλεία Συγκρουσιακής Πολιτικής μια σύντομη περιήγηση στο κορυφαίο αντιστασιακό γεγονός της δικτατορίας που, όπως και προηγούμενοι κοινωνικοί αγώνες (για παράδειγμα, όσοι προηγήθηκαν της δικτατορίας), έπαιξε εξαιρετικά κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτικού και κοινωνικού τοπίου τη στιγμή της μετάβασης.

Όπως προαναφέρθηκε προηγείται ένα μεταθεωρητικό σχεδιάγραμμα της συναφούς βιβλιογραφικής παραγωγής.

I

Τη στιγμή της επιβολής των δικτατοριών στην Ελλάδα και σε χώρες της Λατινικής Αμερικής (αρχές και μέσα της δεκαετίας του 1960), στον χώρο της συγκριτικής πολιτικής κοινωνιολογίας κυριαρχεί ο *δομολειτουργισμός*. Πρόκειται για ρεύμα που θεωρεί τα πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα ως προϊόντα της επενέργειας δομικών επικαθορισμών: οι «δομές» (ιδιαίτεροι και, ως έναν βαθμό, σταθεροί διακανονισμοί θεσμών –οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών κ.λπ.– διαμέσου των οποίων οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν και συμβιώνουν) ασκούν λειτουργίες και φέρνουν αποτελέσματα, και στόχος μας είναι να τις ερμηνεύσουμε· να ανακαλύψουμε, δηλαδή, τον κώδικα αυτής της επενέργειας ή της επιρροής. Έχει όμως σημασία να επισημανθεί ότι η εικόνα στις κυρίαρχες δομολειτουργιστικές αναλύσεις της εποχής είναι μια εικόνα σταδιακής, πλην απρόσκοπτης προόδου (οικονομικής ανάπτυξης και εκδημοκρατισμού) που με τη διεύρυνση των αγορών (ρυθμισμένων ακόμη, την εποχή εκείνη) επιφέρουν τον περίφημο εκουγχρονισμό. Είναι ο όρος κλειδί στο θεωρητικό αυτό ρεύμα: μιλάμε για τη Σχολή του Εκουγχρονισμού.¹³

13. Από τον όγκο της συναφούς παραγωγής, αρκεί η παραπομπή στο καταστατικό κείμενο του W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge 1969. Η φρασεολογία τίτλου και υπότιτλου είναι απολύτως ενδεικτικές.

Όπως είναι φυσικό, οι δικτατορίες (οι νέες δικτατορίες που επιβάλλονται στη Βραζιλία, στην Αργεντινή, στην Ουρουγουάη, στην Ελλάδα και, στη συνέχεια, στη Χιλή, χώρες δηλαδή με σχετικά υψηλό ποσοστό ανάπτυξης) δίνουν ένα ισχυρό πλήγμα στο ρεύμα, από το οποίο –και παρά τις διάφορες θνησιγενείς νεκραναστάσεις του– ο εκουγχρονισμός ποτέ δεν ανένηψε γνωστικά και ερευνητικά (διότι, όπως όλοι ξέρουμε, ανένηψε πολιτικά). Όπως έγραψε ο Guillermo O'Donnell, επιφανής κριτικός και μετέπειτα θεωρητικός των μεταβάσεων, οι νέες δικτατορίες αποτελούσαν τεκμήριο ακριβώς αντίρροπων εξελίξεων από αυτό που η σχολή διατεινόταν.¹⁴

Ήταν η εποχή της επέλευσης ενός άλλου ρεύματος (ήδη ενεργού από παλαιότερα αλλά, μέχρι την επιβολή των δικτατοριών, σε σχεδιασμένη ακαδημαϊκή ανυποληψία): της μαρξικών καταβολών σχολής του παγκόσμιου συστήματος συνδυαστικά με τη σχολή της εξάρτησης.¹⁵ Κάτω από την ομπρέλα αυτή υπήρχαν βέβαια πολλές και αρκετά διαφορετικές προσεγγίσεις· είχαν όμως κοινή την αρχή ότι *όχι μόνο* δεν υφίσταται κανενός είδους «προοδευτική» αναπτυξιακή νομοτέλεια, αλλά στο πλαίσιο του καπιταλισμού, ανακύπτει το ακριβώς αντίθετο, η *ανάπτυξη της υπανάπτυξης*.¹⁶ Επιπλέον πλεονέκτημα της νέας ματιάς ήταν η χρήση της ταξικής ανάλυσης: κοινωνικοί σχηματισμοί, κυρίαρχα και κυριαρχούμενα μπλοκ, τάξεις και πολιτική. Οι θεωρητικοί του παγκόσμιου συστήματος ήταν, λοιπόν, κατά τεκμήριο πολύ πιο έτοιμοι να ερμηνεύσουν τις δικτατορίες με προβληματισμό που προφανώς εκτεινόταν και στο φαινόμενο της κρίσης των δικτατοριών.

Όμως παρά τις διαφορές στις δύο σχολές –του εκουγχρονισμού και του παγκόσμιου συστήματος–, κοινό τους στοιχείο παρέμενε ο δομολειτουργισμός ως βασική επεξηγηματική στρατηγική. Μιλούσαν βέβαια για διαφορετικές δομές με ολότελα διαφορετικές λειτουργίες και αιτιώδη δυναμική, ό-

14. Guillermo O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*, ό.π.

15. Πρόκειται και πάλι για μια τεράστια βιβλιογραφία. Ενδεικτικά και μόνο αναφέρονται τα Im. Wallerstein, «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis», *Comparative Studies in Society and History*, Σεπτέμβριος 1971 και F.H. Cardoso - E. Faletto, *Dependencia y Desarrollo en America Latina*, Siglo Veintiuno Editores, SA, Πόλη του Μεξικού 1971.

16. Πρόκειται για σύλληψη-απόδοση του πολυγραφότατου A.G. Frank: «The Development of Underdevelopment», στο R.P. Rhodes (επιμ.), *Imperialism and Underdevelopment*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1966, σ. 4-17. Ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα, και αποτιμώντας τόσο την πορεία του κλάδου όσο και την προσωπική του διαδρομή και συνεισφορά σε αυτόν, ο Frank αντέστρεψε την εννοιολόγησή του σε «υπανάπτυξη της ανάπτυξης»: *El Subdesarrollo del Desarrollo: Un Ensayo Autobiografico*, Editorial Nueva Sociedad, Καράκας 1991.

μως τα «πραγματικά υποκείμενα» της ιστορίας –ως δρώντες φορείς με βούληση που ενδεχομενικά να συγκροτείται εκτός ή και σε *πέισμα* των κυρίαρχων δομικών επιρροών– έλειπαν και από τις δύο. Ήταν μια σοβαρή αδυναμία, πάνω στην οποία πάτησε η νεοθεσμική σχολή που έμελε να επικρατήσει στον κλάδο τα επόμενα χρόνια.¹⁷ Στο πλαίσιο της, η προσοχή σταδιακά μετατοπίστηκε από τις κοινωνικές δομές στις δράσεις θεσμικών κατά κανόνα παραγόντων, κάποτε απλώς μεγάλων ανδρών: του στρατηγού Eanes στην Πορτογαλία, του Adolfo Suarez και του Juan Carlos στην Ισπανία, του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Ελλάδα. Συναφώς, και ολοένα περισσότερο, ο αναλυτικός καμβάς εγκατέλειψε τη μακροσκοπική οπτική για να εστιαστεί στο μικρο-επίπεδο, σε μια μικρο-μηχανική ενδοθεσμικών αλληλεπιδράσεων.

Μπορεί η νεοθεσμική προσέγγιση να έδωσε στην ανάλυση σαφήνεια, περιόρισε όμως το βάθος και το θεωρητικό της ενδιαφέρον. Ο βασικός λόγος ήταν ότι, στο πλαίσιο της, το μικρο-επίπεδο δεν ήρθε να συμπληρώσει ή, έστω, να ελέγξει ή/και να μετασχηματίσει το μακρο-, αλλά να το εκτοπίσει.¹⁸ Η ιστορία έπαψε να ενδιαφέρει, η κοινωνική δομή θεωρήθηκε δεδομένη, οι σχέσεις ταξικής κυριαρχίας απωθήθηκαν ή και παρακάμφθηκαν και οι θεσμοί διακυβέρνησης έγιναν το παν.

Εξίσου σημαντικό, όμως, και σημείο το οποίο αξίζει να επισημανθεί, είναι ότι από την εικόνα χάθηκε σχεδόν ολοσχερώς ο ρόλος των συλλογικών δράσεων. Ο ρηχός χρονικός ορίζοντας των αναλύσεων (με έμφαση την επίδραση θεσμικών δράσεων στο μικρο-επίπεδο) αδυνατούσε να διακρίνει και, πολύ περισσότερο, να αποδώσει αιτιώδη βαρύτητα σε διεκδικητικές δυναμικές που επενεργούσαν (όταν επενεργούσαν) πολύ πιο άδηλα και σε πολύ ευρύτερο ιστορικό ορίζοντα. Με την εξαίρεση της Πορτογαλίας (όπου η λαϊκή

17. Καθοριστική υπήρξε εδώ η επιρροή του έργου των G. O'Donnell - P. Schmitter - L. Whitehead (επιμ.), *Transitions from Authoritarian Rule: Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, ό.π.

18. Πρόκειται βέβαια για πρόβλημα πολύ ευρύτερο –επιστημολογικής υφής– που η σκιά του επηρέασε και πλειάδα άλλων τομέων στην ιστορική κοινωνιολογία και τη συγκριτική πολιτική ανάλυση. Για τις αρνητικές επιπτώσεις, βλ. Σ. Σεφεριάδης «Η κρυφή γοντεία της ιδεολογίας: αντι-θεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, Νοέμβριος 1996, σ. 195-200. Μιλώντας γενικά, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί πως η παθογένεια του εκτοπισμού (αντί για συμπλήρωση) χαρακτηρίζει τον τρόπο με τον οποίο η ορθολογική επιλογή και το μεταμοντέρνο αντιμετώπισαν τις ελλείψεις του δομομοού. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. M.I. Lichbach - A. Zuckerman (επιμ.), *Comparative Politics: Rationality, Culture and Structure*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

παρέμβαση ήταν απτή και σε μεγάλο βαθμό αδιαμεσολάβητη) πραγματικές συλλογικές δράσεις δεν υπάρχουν στους νεοθεσμικούς. Το επιχειρησιακό ερώτημα ήταν, αντίθετα, βραχυπρόθεσμο και θεωρητικά πρωτόλειο: έριξαν τη χούντα οι συλλογικές δράσεις στην Ελλάδα; Όχι. Άρα γιατί να τις μελετούμε; Μήπως στη Ισπανία; Και πάλι όχι· στη Βραζιλία; στη Χιλή; κ.ο.κ.

Αν όμως αναλογιστούμε τον γνωστικό καμβά του εγχειρήματος, η στάση αυτή δεν ήταν κάτι καινούριο: δεν αποτελούσε δηλαδή ειδικό ή αποκλειστικό νεοθεσμικό γνώρισμα, αλλά χαρακτήριζε εξίσου τόσο τους δομολειτουργιστές του εκουγχρονισμού όσο και τους μαρξιστές του παγκόσμιου συστήματος.

Για τους πλουραλιστές πρώτους, οι συλλογικές δράσεις δεν ήταν παρά παθολογική δυσλειτουργία, ένδειξη μη ακόμα ώριμων συνθηκών που σταδιακά θα εξαλείφονταν στο πλαίσιο μιας φαντασιακής πολιτικής ανάπτυξης. *Προς τι λοιπόν η συστηματική μελέτη τους.* Για τους δεύτερους, ο ρόλος ήταν πιο κομβικός (και θεωρητικά νομιμοποιημένος), εξακολουθούσε όμως να γίνεται αντιληπτός ως απλή δομική αντανάκλαση, ως προδικασμένη συμπεριφορά την οποία περίπου νομοτελειακά θα επιδείκνυαν οι διάφορες μερίδες των κυριαρχούμενων. Και πάλι: *Προς τι η ειδική διερεύνηση των χαρακτηριστικών της.*

Μέσα από τις διαδρομές αυτές σωρεύτηκε ένα εμπειρικό/ερευνητικό κενό: χιλιάδες λευκές σελίδες ιστορίας αλλά και θεωρητικού προβληματισμού. Αυτό μας οδηγεί στο δεύτερο μέρος του κειμένου.

II

Αν παραδεχτούμε ότι οι παραδοσιακές προσεγγίσεις των καθεστωτικών αλλαγών πράγματι υποτίμησαν τη σημασία των συλλογικών δράσεων, *γιατί είναι αυτό κακό;* Τέθηκε προηγουμένως το ρητορικό ερώτημα για τον άμεσο-βραχυπρόθεσμο αιτιώδη-ρόλο τους σε συγκεκριμένες μεταβάσεις και η απάντηση ήταν βέβαια αρνητική. Πράγματι, οι συλλογικές δράσεις δεν ανέτρεψαν την ελληνική ή άλλες χούντες. Συνεπώς γιατί να τις μελετούμε; Απατώντας στο ερώτημα αυτό είναι σκόπιμο να επισημανθούν τρία στοιχεία.

1. Το πρώτο είναι ότι, στις περιπτώσεις που μας ενδιαφέρουν (με την εξαίρεση της Πορτογαλίας), οι συλλογικές δράσεις –αν και δεν έριξαν τα δικτατορικά καθεστώτα– διαμόρφωσαν το πλαίσιο εντός του οποίου αναλήφθηκαν όλες οι θεσμικές πρωτοβουλίες: η *reforma pactada/guapura pactada* της ισπανικής μετάβασης, οι προσεκτικές κινήσεις Καραμανλή κ.ο.κ. Πρέπει

να τονιστεί και πάλι ότι χωρίς εικόνα των συλλογικών δράσεων η αιτιώδης ανάλυση που επιχειρείται εδώ μπορεί να μην είναι ανακριβής, είναι όμως ρηχή και, κατά περίπτωση πρωτόλεια. Και ο λόγος είναι απλός: η *reforma pactada/guirtura pactada* ή οι κινήσεις Καραμανλή σε πολύ μεγάλο βαθμό προσδιορίστηκαν από συλλογικές δράσεις που έλαβαν χώρα σε προηγούμενο (ή και σε αιώτερο) χρόνο, ενώ είναι εξίσου κρίσιμο να αναγνωριστούν στην εικόνα και προβαλλόμενες ενδεχομενικές δυναμικές – η σημασία συλλογικών δράσεων που επέδρασαν χωρίς καν να αναληφθούν· ο Καραμανλής, λόγου χάριν, δεν θα συμπεριφερόταν με τον «προσεκτικό» τρόπο που συμπεριφέρθηκε αν δεν εκτιμούσε – υπό το φως του Πολυτεχνείου, αλλά και των προδικτατορικών μαχητικών συλλογικών δράσεων – ότι αυτές θα μπορούσαν κάλλιστα να επαναληφθούν.

2. Σε κάθε περίπτωση, η προσοχή στρέφεται (οφείλει να στραφεί) στη λεπτομερή αποτίμηση της συμβολής των κοινωνικών αγώνων (όπως και πρωτύτερα αναφέρθηκε, δεν έχουν όλες οι δράσεις το ίδιο βάρος), αλλά και σε μια ειδική κατανόηση της αιτιότητας ως *αλληλουχίας κομβικών συμβάντων* [*rath dependency*], προσέγγισης που αντιλαμβάνεται τις εξελίξεις ως αιτιώδεις αλυσίδες: ο τελευταίος κρίκος πριν από το αποτέλεσμα που μας ενδιαφέρει (εν προκειμένου μια καθεστωτική αλλαγή) είναι πρόδραση σημαντικός, για να επέλθει όμως προϋποτίθενται και όλοι οι προηγούμενοι.

3. Και ένα τρίτο, άμεση απόρροια του δεύτερου, είναι ότι η επίδραση των συλλογικών δράσεων δεν είναι ποτέ δυνατόν να προσεγγίζεται βραχυπρόθεσμα. Η επίδρασή τους εκτείνεται στον χρόνο καθώς επιδρούν πολλαπλώς και σε πολλαπλά επίπεδα, συχνά σε τομείς που οι συλλογικοί δρώντες δεν προβλέπουν, δεν σχεδιάζουν ή και δεν φαντάζονται, αλλά που δεν είναι για τον λόγο αυτόν λιγότερο καιρίοι. (Επ' αυτού, μπορεί κανείς να σκεφτεί προς στιγμήν τους τρόπους με τους οποίους μεταβλήθηκε ριζικά η δημόσια σφαίρα από τον κατά τα άλλα «αποτυχημένο» Μάη του '68).

III

Ακολουθεί η υποστήριξη κάποιων από τις απόψεις αυτές με εμπειρικό υλικό. Όπως προαναφέρθηκε, θα χρησιμοποιηθούν εννοιολογικά εργαλεία της Συγκρουσιακής Πολιτικής προκειμένου να αναλυθεί η εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Το Πολυτεχνείο υπήρξε η κορυφαία μαζική εκδήλωση του αντιδικτατορικού αγώνα: η «πιο μαχητική, η πιο μεγάλη σε όγκο και διάρκεια, η πιο σημα-

ντική σε πολιτικό αποτέλεσμα». ¹⁹ Εκτιμάται δε ότι –παρά τις ακόμη κυρίαρχες νεοθεσμικές σιωπές– διαδραμάτισε αξιοπρόσεκτο ρόλο στη μετάβαση ως κομβικό συμβάν και σημαίων κρίκος στην αιτιώδη αλληλουχία τόσο της δικτατορικής κατάρρευσης όσο και σημαντικών συνιστωσών της Μεταπολίτευσης. Έχει, λοιπόν, σημασία να γίνουμε λίγο πιο αναλυτικοί: *τι είναι κρίσιμο στο Πολυτεχνείο από μια οπτική Συγκρουσιακής Πολιτικής;*

Όπως ο εκδημοκρατισμός επηρεάζεται από τη συγκυρία ανατροπής των αυταρχικών καθεστώτων τα οποία διαδέχεται, έτσι και οι συλλογικές δράσεις που αναλαμβάνονται σε δικτατορικά περιβάλλοντα προσδιορίζονται από τις συνθήκες της δημοκρατικής κατάρρευσης που έχει προηγηθεί. Η σημασία του Πολυτεχνείου γίνεται καλύτερα κατανοητή αν εξεταστεί στο φόντο της βαριάς ήττας που υπέστη το προοδευτικό κίνημα την 21η Απριλίου. Εκμεταλλευόμενη τη διστακτική και ατελέσφορη πολιτική της Κεντροαριστεράς κατά την περίοδο μετά τα Ιουλιανά, η δικτατορία είχε καταφέρει να επιβληθεί άκοπα όσο και άδοξα: πάνω στην κόπωση, τη διάσπαση και τον οργανωτικό αποδεκατισμό όλων όσων το προηγούμενο διάστημα είχαν επαγγελθεί ή διεκδικήσει τον εκδημοκρατισμό. ²⁰ Το Πολυτεχνείο αποτελεί καμπή στη διεκδικητική ιστορία της μετεμφυλιακής Ελλάδας ακριβώς επειδή διαμόρφωσε όρους για την ανασύνταξη των πτημένων του 1967.

Το πρώτο στοιχείο που έλκει την προσοχή στο πλαίσιο αυτό είναι ο χρονοσμός της εξέγερσης: γιατί τον Νοέμβριο του 1973 και όχι κάποιαν άλλη στιγμή; Η θεωρία των συλλογικών δράσεων υποστηρίζει πως οι διεκδικήσεις ευνοούνται, αφενός, όταν μειώνεται το κατασταλακτικό δυναμικό του κράτους και, αφετέρου, όταν εμφανίζονται ισχυροί πολιτικοί παράγοντες που είναι διατεθειμένοι να συνδράμουν τους διεκδικητές (οι περίφημοι «ισχυροί σύμμαχοι» της κινητοποίησης πόρων). Η εμπειρία του Πολυτεχνείου δημιουργεί ερωτηματικά και για τα δύο. Το «πείραμα Μαρκεζίνη», ήδη σε εξέλιξη από το καλοκαίρι του 1973, προβλήθηκε βέβαια ως (και, ως έναν βαθμό, πράγματι συνιστούσε) «αποσυμπύεση» ²¹ και ασφαλώς υπήρξε απόρροια –ο-

19. Γ. Γάτος, *Πολυτεχνείο '73. Ρεπορτάζ με την ιστορία*, Εκδόσεις Φιλλιππίτη, Αθήνα 2002, σ. 12.

20. Για τις πολιτικές ευθύνες των «αντιδεξιών» φορέων, βλ. Σ. Σεφεριάδης, «Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν τη δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, Νοέμβριος 1998, σ. 24-27.

21. Σταθμοί υπήρξαν η χαλάρωση της λογοκρισίας, η άρση του στρατιωτικού νόμου στην περιφέρεια, η χορήγηση γενικής άμνηστίας και η ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση στον φοιτητικό χώρο που οδήγησε στην επανασύσταση τοπικών φοιτητικών συλλόγων και τη σταδιακή δημιουργία Φοιτητικών Επιτροπών Αγώνα. Βλ. Γ. Αφένδρας «Πολυτεχνείο 1973: κινηματική

σο και πηγή περαιτέρω— ενδοκαθεστωτικών προστριβών, όμως το φοιτητικό κίνημα της εποχής, ανασυγκροτούμενο, έτεινε να το προσλάβει περισσότερο ως απειλή παρά ως ευκαιρία.

Ούτε και πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι, και επί Μαρκεζίνη, το καθεστώς εξακολουθούσε να παραμένει κατασταλτικό. Είναι, επί παραδείγματι, χαρακτηριστικό ότι στις εκδηλώσεις που έγιναν στο μνημόσυνο του Γεωργίου Παπανδρέου, στις 4 Νοεμβρίου, σημειώθηκαν επεισόδια με 70 περίπου τραυματίες. Επιπλέον, αν κατά τις πρώτες δύο ημέρες των εκδηλώσεων στο Πολυτεχνείο (απόγευμα Τετάρτης 14/11 και Πέμπτη 15/11) η αστυνομία κράτησε στάση επιφυλακτική, την τρίτη ημέρα (Παρασκευή 16/11) τα πράγματα άλλαξαν άρδην με απειλές, δακρυγόνα και αιματηρές συμπλοκές.

Όσο για τους «ισχυρούς συμμάχους» —τον επίσημο πολιτικό κόσμο στον οποίο προσέβλεπε τμήμα των φοιτητών και της κοινής γνώμης—, αυτοί παρέμειναν παγερά σιωπηλοί μέχρι το τέλος (παρά την έκκληση που τους απευθύνθηκε στην περίφημη τελευταία παράγραφο της Διακήρυξης της Συντονιστικής Επιτροπής της κατάληψης). Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι, λοιπόν, πως η διεκδικητική δυναμική δεν ήταν τόσο απόρροια εξωτερικών ανακατατάξεων όσο προϊόν κινητοποίησης εσωτερικών πόρων, πολιτικών, οργανωτικών και αξιακών. Τι είδους ήταν αυτοί;

Κατά γενική ομολογία, η φοιτητική νεολαία που κινητοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1973 ήταν μια πολιτικά νέα γενιά: χωρίς το καταθλιπτικό βάρος της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου και με ως επί το πλείστον μικρή συμμετοχή στους μαχητικούς αλλά ατελέσφορους αγώνες της περιόδου 1965-67 (αρκεί να αναλογιστεί κανείς ότι ένας νέος που το 1973 ήταν 22 χρονών, το 1965 ήταν μόλις 14). Ήταν μια νεολαία ακόμη άγνωστη στους κατασταλτικούς μηχανισμούς της δικτατορίας και, ταυτόχρονα, ελεύθερη από τους ξύλινους καταναγκασμούς των παραδοσιακών οργανώσεων. Αυτό δεν σημαίνει ότι από το Πολυτεχνείο απουσίαζαν οι οργανώσεις —κάθε άλλο: οργανώσεις υπήρχαν (και μάλιστα από ολόκληρο το φάσμα της Αριστεράς αλλά και νέοι εργάτες και άλλοι φορείς), όμως δεν ήταν αυτές που έδωσαν τον τόνο ούτε βέβαια και «σχεδίασαν» την εξέγερση.

Το Πολυτεχνείο αναδεικνύει, έτσι, όψεις του «οργανωτικού» φαινομένου

κορύφωση ή απλό συγκρουσιακό επεισόδιο;» Σεμιναριακή εργασία, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας-Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα, Σεπτέμβριος 2010. Βλ., επίσης, Χ. Λάζος, *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821-1973*, Γνώση, Αθήνα 1987· Ολ. Δαφέρμος, *Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992.

πέρα και πάνω από τις ιεραρχικά δομημένες οργανώσεις. Ανακύπτουν, συγκεκριμένα, δύο περαιτέρω σημασίες: αφενός, οργάνωση στο σημείο της επαφής (και σύγκρουσης) με τον αντίπαλο και, αφετέρου, ως ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης της διεκδικητικής δράσης.²² Σε ό,τι αφορά το πρώτο, η εμπειρία των τεσσάρων ημερών της εξέγερσης δείχνει να επιβεβαιώνει την άποψη που θέλει την ιεραρχική διάρθρωση αντιστρόφως ανάλογη της μαχητικότητας.²³ Αν στην ηγεσία της κινητοποίησης βρισκόταν ένας γραφειοκρατικός μηχανισμός, η κατάληψη –στον βαθμό που θα επιχειρούνταν– πολύ δύσκολα θα προσλάμβανε τα χαρακτηριστικά εξέγερσης. Ενδεικτικές είναι από την άποψη οι θέσεις των δύο κομμουνιστικών κομμάτων: ενώ το ΚΚΕ-εσωτερικού, φαντασιωνόμενο μια νομιμόφρονα πορεία διαμέσου του πειράματος Μαρκεζίνη διέβλεπε στις μαχητικές δράσεις του Πολυτεχνείου «σκοτεινές δυνάμεις»,²⁴ το ΚΚΕ (μέσω της ΚΝΕ/αντι-ΕΦΕΕ) χαρακτήρισε την πορεία φοιτητών από τη Νομική, την Τετάρτη 14/11, ως προβοκάτσια.²⁵ Αντιθέτως, η «ακαθοδήγητη» Συντονιστική Επιτροπή, απηχώντας τις διαθέσεις της βάσης για δυναμική αναμέτρηση με τη χούντα, κατάφερε να συνθέσει σε συνεκτικό πολιτικό λόγο (και αρραγές διεκδικητικό μέτωπο) ένα εξαιρετικά ανομοιογενές φάσμα απόψεων και ρευμάτων, ενώ αξιοσημείωτη υπήρξε ακόμη η ευφάνταστη χρήση της τεχνολογίας που έγινε υπ' ευθύνη της (λειτουργία ραδιοφωνικού σταθμού).

Το δεύτερο επίπεδο «οργάνωσης» αφορά τη σχέση του κινηματικού Πο-

22. Για τις όψεις αυτές, βλ. S. Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, σ. 123-124.

23. Κλασικό είναι εδώ το έργο των F. Fox Piven - R. Cloward, *Poor Peoples' Movements: Why they Succeed, How they Fail*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1979.

24. Ο γραμματέας του κόμματος Χ. Δρακόπουλος δήλωνε έτσι στις 16 Νοεμβρίου (δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Μακεδονία* στις 17 Νοεμβρίου): «Η εξέλιξη στον τόπο μας έχει περιέλθει σε λεπτό σημείο. Παράλληλα με το ευρύτατο δημοκρατικό ενωτικό κίνημα που αξιώνει την είσοδο στη δημοκρατική ομαλότητα, σκοτεινές δυνάμεις εργάζονται για να φράξουν το δρόμο προς την κατεύθυνση αυτή και οργανώνουν προκλήσεις για να δικαιολογήσουν την επιβολή στρατοκρατικών μέτρων».

25. Γνωστή είναι η ανακοίνωση στο φ. 8 της *Πανουπουδαστικής*: «...[Κ]αταγγέλλουμε ο' όλο το σπουδαστικό κόσμο, τη νεολαία και το λαό τις αφηνιασμένες προσπάθειες της χουντικής ΚΥΠ και των πληρωμένων πραχτόρων της, να διαστρέψουν, απ' την αρχή της μεγαλειώδικης εκδήλωσης μες το Πολυτεχνείο, την πορεία και το περιεχόμενό της [...] Καταγγέλλουμε την προσχεδιασμένη εισβολή στο χώρο του Πολυτεχνείου την Τετάρτη 14 Νοέμβρη, 350 περίπου οργανωμένων πραχτόρων της ΚΥΠ [...] με σκοπό να προβάλλουν με κάθε μέσο τραμπουκισμού και προβοκάτσιας γελοία και αναρχικά συνθήματα και συνθήματα που δεν εκφράζανε τη στιγμή και τις συγκεκριμένες δυνάμεις».

λυτεχνείου με την κοινωνία. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ερευνητική terra incognita που όμως ταλαιπωρήθηκε (και ταλαιπωρείται) από ρηχούς και φίλαυτους αφορισμούς. Έως και πριν από λίγα χρόνια κυριαρχούσε η άποψη πως το Πολυτεχνείο ήταν εγχείρημα πάνδημο στο οποίο όλοι συμμετείχαν παντοιοτρόπως αν και κυρίως... νοερώς. Δεν ήταν φυσικά έτσι (όπως ούτε και η δικτατορία ήταν έργο απλώς και μόνον των συνταγματαρχών). Στις μέρες μας αρχίζει να αναδύεται επιθετικά (αν και ακόμη υπόρρητα) ο κυνικός αντίποδας, σύμφωνα με τον οποίο η κοινωνία παρέμεινε παγερά αδιάφορη: στο Πολυτεχνείο δεν συμμετείχαν παρά μόνο όσοι βρίσκονταν μέσα και αυτοί μάλλον ιδιοτελώς και εκ του ασφαλούς. Όμως ο κυνισμός των νέων αναθεωρητών είναι ανυπόστατος και ρηχός όσο και ο ρομαντισμός του «ανέξοδου προοδευτικού συρμού». Αν και για να αποσαφηνιστεί πλήρως το πεδίο χρειάζεται νέα και ευφάνταστη έρευνα, είναι σαφές πως το Πολυτεχνείο βρισκόταν σε διαρκή και δυναμική σχέση με την κοινωνία, εκφράζοντάς τη αλλά κυρίως καθοδηγώντας τη.

Όμως το Πολυτεχνείο υπήρξε κομβικό συμβάν και εξαιτίας των μορφών δράσης που ενέπνευσε: για το διεκδικητικό του ρεπερτόριο συνδυαστικά με την επικοινωνιακή του διαχείριση και για τις αξιακές πλαισιώσεις που αναδύθηκαν. Αναφορικά με το πρώτο, η εξέγερση υπήρξε παραδειγματική αυτού που στη θεωρία των συλλογικών δράσεων αποκαλείται συγκρουσιακή παρεμπόδιση: ούτε καθαρή βία ούτε όμως και άνευρη διαπραγμάτευση. Οι δράσεις που αναλήφθηκαν ανέδειξαν τόσο την εγγενή βία του δικτατορικού καθεστώτος όσο και τον ηρωισμό των καταληψιών που αποφάσισαν να παραμείνουν έγκλειστοι στον περίβολο του ιδρύματος απηφώντας τον ατομικό κίνδυνο (και με το ενδεχόμενο της σφαγής να επικρεμάται πάνω απ' τα κεφάλια τους). Ανάλογης εμπέλειας υπήρξαν και τα συνθήματα που προβλήθηκαν. Το «Ψωμί-Παιδεία-Ελευθερία», λόγου χάριν, ήταν ταυτόχρονα ρηξικέλευθο και οικείο σε ευρύτητα κοινωνικά στρώματα. Η επίκληση εθνικών συμβόλων γινόταν με στόχο την ανάδειξη κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων, όχι το αντίθετο. Πρόκειται όμως, και πάλι, για περιοχή που εξακολουθεί να παραμένει ανεξερεύνητη.

Ποια είναι όμως η συνάφεια που έχουν όλα αυτά με την επίδραση των μαχητικών συλλογικών δράσεων στη δημοκρατική μετάβαση;

Στις μέρες μας η σημασία του Πολυτεχνείου συχνά απαξιώνεται για λόγους που εκτείνονται από μια διάθεση γενικής καταδίκης της συγκρουσιακής μαχητικότητας έως τον νεόκοπο ιστοριογραφικό αναθεωρητισμό (με πολιτικά κίνητρα πολλά και ποικίλα). Κοινό σημείο εκκίνησης και αναλυτική κατα-

κλείδα του απαξιωτικού λόγου, όμως, αποτελεί η παρατήρηση ότι το Πολυτεχνείο δεν ήταν αυτό που τελικά ανέτρεψε τη δικτατορία –άρα απέτυχε. Όπως όμως ήδη επισημάνθηκε, το δεύτερο δεν συνάγεται από το πρώτο. Εκτός από το ότι αποκάλυψε το ρηχό χαρακτήρα του «δημοκρατικού» ανοίγματος του δικτάτορα Παπαδόπουλου επιταχύνοντας τις εξελίξεις προς την εγκαθίδρυση ενός ποιοτικά καλύτερου κοινοβουλευτισμού, το Πολυτεχνείο έφερε στο προσκήνιο νέες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις και ενέπνευσε νέες μορφές διεκδικητικής πολιτικής, νέες συμπεριφορές και νέες προσδοκίες. Αξίζει, για μια ακόμη φορά, να τονιστεί ότι ήταν η δυναμική προβολή αυτών και άλλων παρεμφερών δράσεων που διαμόρφωσαν το πλαίσιο για την ανάληψη των καραμανλικών πρωτοβουλιών. Εκτός από αυτό, η μεγάλη τελικά σημασία του Πολυτεχνείου ως συγκρουσιακής πολιτικής δράσης δείχνει ίσως και το μέλλον για μια προωθητική αντιμετώπιση του προβλήματος της δημοκρατικής απίσχνανσης που σήμερα μας κατακλύζει. Ότι, δηλαδή, για τη δημοκρατία απαιτείται –τώρα όπως και τότε– ενεργοποίηση του Δήμου, απαιτούνται σύντομες και μαχητικές συλλογικές δράσεις. Όμως αυτό είναι μια άλλη ιστορία.

ΗΜΙΤΕΛΕΙΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΔΥΣΕΠΙΛΥΤΕΣ ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Χρυσανθος Δ. Τάσσης*

Σκοπός του άρθρου είναι να εξετάσει τις διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στο μετεμφυλιακό κομματικό σύστημα καθώς και κατά την περίοδο της δικτατορίας και τη συνεισφορά τους στη γέννηση του ΠΑΣΟΚ, τη γρήγορη ανάπτυξή του και τη διατήρησή του στην εξουσία για πολλά χρόνια. Η υπό εξέταση περίοδος είναι σημαντική καθώς κληροδοτεί συγκεκριμένα χαρακτηριστικά-αιτήματα στο κομματικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας¹ για παράδειγμα: την ανάπτυξη ενός δημοκρατικά οργανωμένου κομματικού συστήματος, τη νομιμοποίηση της Αριστεράς, τη συμμετοχική κουλτούρα, την οργάνωση κομμάτων νέου τύπου, την ανάπτυξη δομών και τη λειτουργία εσωκομματικών οργάνων. Πρόκειται για αιτήματα τα οποία παγιώνονται κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά τη δικτατορία και τα οποία διατηρούνται ακόμα και σήμερα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετά την πτώση της δικτατορίας, ο Α. Παπανδρέου επιστρέφει στην Ελλάδα στις 16 Αυγούστου 1974. Δεν δέχεται να αναλάβει την ηγεσία της Ένωσης Κέντρου και, λίγες ημέρες αργότερα, στις 3 Σεπτεμβρίου 1974, ανακοινώνει την ίδρυση ενός νέου πολιτικού κόμματος, του ΠΑΣΟΚ. Με βάση την ιδρυτική του διακήρυξη, το νεοπαγές Κίνημα αυτοσυστήνεται ως ένας πολιτικός φορέας που βρίσκεται σε μεγάλη (πολιτική και οργανωτική) απόσταση από

* Ο Χρυσανθος Δ. Τάσσης διδάσκει (ΠΔ 407) στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τον Ευθύμιο Παπαβλασόπουλο και τον Κώστα Ελευθερίου για τα εποικοδομητικά σχόλια και τις παρατηρήσεις τους.

τους προδικτατορικούς κομματικούς σχηματισμούς.¹ Στο πλαίσιο αυτό, τα βασικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ είναι: το κάλεσμα για αυτοοργάνωση· η υπόσχεση για θεσμοποίηση των συλλογικών οργάνων και της οργανωτικής του δομής· η ένταξη του ηγέτη στα συλλογικά όργανα του κόμματος· η υπόσχεση για «δημοκρατικές διαδικασίες»· η υπόσχεση για αναγνώριση των διαφορετικών απόψεων-τάσεων στο εσωτερικό του· ο εκπαιδευτικός ρόλος της κομματικής οργάνωσης· οι επιφυλάξεις για τον κοινοβουλευτισμό· και η υιοθέτηση του μοντέλου πολιτικής κινητοποίησης μέσω ανοιχτών συγκεντρώσεων.² Ο ιδεολογικός και προγραμματικός του προσανατολισμός βασίζεται στην υιοθέτηση του θεωρητικού σχήματος της σχολής της εξάρτησης: επίκληση του σοσιαλισμού, έντονος αντιαμερικανισμός και εθνικιστική ρητορεία, διάθεση αποσύνδεσης από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και κοινωνικοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων και των ξένων μονοπωλίων.³

1. «Έχει ο λαός μας πικρή πείρα από τους κομματικούς σχηματισμούς του παρελθόντος που στηρίζονταν στη φρεουδαρχική σχέση ανάμεσα σε ηγέτες και βουλευτές, ανάμεσα σε βουλευτές και κομματάρχες, ανάμεσα σε κομματάρχες και ψηφοφόρους. Από κομματικούς μηχανισμούς που είχαν αντικαταστήσει τις αρχές, το πρόγραμμα και τις δημοκρατικές διαδικασίες με το ρουσφέτι και το παρασκένιο» – ΠΑΣΟΚ, *Η Διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη 1974*, ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ, Αθήνα 3/9/1974.

2. Για την οργανωτική δομή του ΠΑΣΟΚ βλ. ενδεικτικά: ΠΑΣΟΚ, *Η Διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη 1974*, ό.π.· ΠΑΣΟΚ, *Τι θέλει το ΠΑΣΟΚ*, ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ, Καρανάση, Αθήνα χ.χ. (σε κάθε περίπτωση, πριν από τις εκλογές του 1974)· Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, Λαδιάς, Αθήνα 1976· Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ, Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988· Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998· Α. Πανταζόπουλος, *«Για το λαό και το έθνος: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989*, Πόλις, Αθήνα 2001· Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Αθήνα 1980· Π. Παρασκευόπουλος, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η πολιτική πορεία του 1960-1995*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα 1995· Β. Παπαγιωτόπουλος, *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα χ.χ.

3. Για την ανάλυση και κριτική του θεωρητικού σχήματος του ΠΑΣΟΚ βλ., μεταξύ άλλων, Α. Παπανδρέου, *Μετάβαση στο σοσιαλισμό*, Αιχμή, Αθήνα 1977 σ. 48-51· του ίδιου, *Ιμπεριαλισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1975, σ. 61· του ίδιου, «Συνέντευξη για την ΕΟΚ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, αρ. 1221-1222, Σεπτέμβριος 1977 και Επιτροπή Εκδόσεων ΠΑΣΟΚ, Α5/1978, σ. 5· C. Bettelheim, «Διεθνείς σχέσεις και ταξικές σχέσεις», *Πολίτης*, τχ. 9, Φεβρουάριος 1977, σ. 47· Ν. Κοτζιάς, «Υπεραξία ή πλεόνασμα: Μαρξ και Λένιν ή Μπάραν και Σουήζι;», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 8, 1981, σ. 62-72· Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 163· Π. Λευκαδίτης, «Αντίλογος στα θεωρητικά σχήματα του Α. Παπανδρέου», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 60-61· Α. Ελεφάντης - Μ. Καβουριάρης, «ΠΑΣΟΚ, λαϊκισμός ή σοσιαλισμός», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 154-156, 183· Α.

Οι συγκεκριμένες οργανωτικές και ιδεολογικές επιλογές συνιστούν την αναγκαία συνθήκη και θέτουν τις βάσεις για την οικοδόμηση του πρώτου μη κομμουνιστικού κόμματος μαζών στο ελληνικό κομματικό σύστημα³ αποτελούν επίσης το νήμα της συνέχειας με τα προδικτατορικά πολιτικά φορτία. Η οργανωτική λογική του νέου κινήματος φαίνεται ότι αποστασιοποιείται τόσο από τα αρχηγοκεντρικά κόμματα του προδικτατορικού κομματικού συστήματος όσο και από το γραφειοκρατικό-συγκεντρωτικό πρότυπο των κομμάτων της κομμουνιστικής Αριστεράς. Μέσω αυτού του προτύπου, το ΠΑΣΟΚ προσπαθεί να διαμορφώσει ένα νέο οργανωτικό και ιδεολογικό πλαίσιο για τη συμμετοχή, που να ανταποκρίνεται στο διάχυτο αίτημα της εποχής για ενεργό συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική. Όλα τα παραπάνω σηματοδοτούν μια νέα αντίληψη για τη σχέση των μαζών με το κράτος και την πολιτική η οποία υπόσχεται ότι η οργάνωση του νέου κόμματος θα λειτουργήσει ως πρότυπο για την κοινωνία και μοχλός στη διαδικασία εκδημοκρατισμού του κράτους με την ενεργό συμμετοχή των πολιτών, στην κατεύθυνση της υπέρβασης των διακρίσεων και της άρσης των αποκλεισμών –κάτι που αποτελούσε, άλλωστε, και μία από τις σοβαρότερες προκλήσεις της Μεταπολίτευσης. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι τα πολιτικά κόμματα που συγκροτούνται με την πτώση της δικτατορίας εμφανίζονται –και, ως έναν βαθμό, είναι– διαφορετικά από εκείνα που κυριαρχούν στο προδικτατορικό κομματικό σύστημα.

Η συγκεκριμένη πρακτική της σφιχτής οργανωτικής δομής σε συνδυασμό με την υιοθέτηση του μοντέλου της πολιτικής κινητοποίησης μέσω ανοικτών συγκεντρώσεων θα οδηγήσουν το κόμμα των ελλήνων σοσιαλιστών πολύ γρήγορα στην εξουσία και, τελικά, θα κυριαρχήσει στην ελληνική πολιτική σκηνή, μια εξέλιξη που θα αναδείξει τη συγκεκριμένη οργανωτική δομή ως πρότυπο αποτελεσματικότητας.⁴ Σκοπός του συγκεκριμένου άρθρου δεν είναι να αναλύσει το προδικτατορικό κομματικό σύστημα, αλλά να αναδείξει τα χαρακτηριστικά που αυτό (μαζί με την περίοδο της δικτατορίας) κληροδότησε στο κομματικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας και τα οποία συνέβαλαν στην εμφάνιση και τη γοργή ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ.

Ριζάς - Β. Χωραφάς (επιμ.), *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: Κείμενα στο Monthly Review*, The Monthly Review Imprint, Αθήνα 2005· Χ. Τάσσης, «ΠΑΣΟΚ και θεωρία της εξάρτησης: Η ριζοσπαστική νομιμοποίηση της πολιτικής μετριοπάθειας», *Monthly Review*, τχ. 60 (125), Δεκέμβριος 2009, σ. 122-142.

4. Χ. Τάσσης, «ΠΑΣΟΚ 1974-1996: Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Οκτώβριος 2008, σ. 235-240.

Στο πλαίσιο αυτό, οι συνθήκες που προσδιορίζουν τη λειτουργία του κομματικού συστήματος στην προδικτατορική περίοδο έχουν σχέση, εκτός από το αποτέλεσμα του εμφυλίου πολέμου, και με το γενικότερο κλίμα του Ψυχρού Πολέμου και την έντονη παρουσία των ΗΠΑ στην ελληνική πολιτική σκηνή.⁵ Η λειτουργία κανόνων και πρακτικών παράλληλα με το Σύνταγμα του 1952 «υποχρεώνει» ουσιαστικά το προδικτατορικό κομματικό σύστημα να λειτουργεί με όρους μειωμένου «κράτους δικαίου» και «προκρούστειου κοινοβουλευτισμού»⁶ με την ταξινόμηση των πολιτών σε πρώτης και δεύτερης κατηγορίας, σε «εθνικόφρονες» και «κομμουνιστές και συνοδοιπόρους», για παράδειγμα.⁷ Αυτό το πλαίσιο δυσχεραίνει αποφασιστικά την ελεύθερη έκφραση των πολιτικών δυνάμεων⁸ και προσδιορίζει τα πολιτικά

5. Ενδεικτική είναι άλλωστε η δήλωση του Τζων Πιουριφόι, στις 19.8.1952, σχετικά με τις επερχόμενες βουλευτικές εκλογές: «Η πολιτική κατάσταση πρέπει να εκκαθαριστεί άπαξ διά παντός, μόνη υπάρχουσα οδός είναι η διεξαγωγή εκλογών και μόνον σύστημα δια την δι' αυτής ανάδειξιν ισχυράς κυβερνήσεως είναι το πλειοψηφικό» –βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 154. Για την παρέμβαση των ΗΠΑ στην Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Α. Φατούρος, «Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διεύθυνσης: οι ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1947-1948», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 419-460. Θ. Κουλουμπής - S. Hicks, (επιμ.), *Η αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα και στην Κύπρο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976.

6. Για το ιδεολογικό και θεσμικό πλαίσιο της περιόδου, βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», στο Α. Μάνεσης κ.α. (επιμ.), *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 15-60. Α. Μάνεσης, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 8, Ιούλιος 1980. Δ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006. Θ. Ξηρός, *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός: Από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματάρχων*, Σαββάλας, Αθήνα 2008. D. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 85-138, 259-345. Φ. Νικολόπουλος, *Πολιτική ανάπτυξη και κοινωνικές δομές στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-1974*, τόμ. Α' και Β', Παπαζήσης, Αθήνα 2003.

7. Βλ., ενδεικτικά, Α. Ελεφάντης, «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα 1994, τόμ. Α, σ. 645-654. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987. Κ. Δοξιάδης, «Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, τχ. 13, 1993, σ. 123-148.

8. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ΚΚΕ, το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) και η Οργάνωση Εθνικής Αλληλεγγύης τίθενται εκτός νόμου με τον ν. 509/27/12/1947. βλ. J. Μεγnaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, τόμ. Α', σ. 205.

διακυβεύματα του κομματικού συστήματος. Έτσι, τα κόμματα της Δεξιάς διεκδικούν από το Παλάτι μεγαλύτερο μερίδιο στη νομή και τη διαχείριση της εξουσίας, ενώ τα κόμματα της Αριστεράς και του Κέντρου δίνουν έμφαση, με διαφοροποιήσεις, στην τήρηση της νομιμότητας και τον σεβασμό των δημοκρατικών και δικαιοκρατικών εγγυήσεων.

Σε αυτές τις συνθήκες, τα πολιτικά κόμματα υπολειπονται και, στην καλύτερη περίπτωση, μπορούν να χαρακτηριστούν ως κόμματα στελεχών με ιδιαίτερα προσωποπαγή χαρακτηριστικά. Ουσιαστικά, με μοναδική εξαίρεση την ΕΔΑ, αποτελούν συναρθρώσεις προσωπικοτήτων. Οι αρχηγοί-ιδρυτές τους αδιαφορούν για τις εσωτερικές διαδικασίες και την εσωκομματική δημοκρατία, ενώ και οι κανονισμοί λειτουργίας τους είναι υποτυπώδεις. Τόσο ο Α. Παπάγος και ο Κ. Καραμανλής, από τη συντηρητική παράταξη, όσο και ο Γ. Παπανδρέου, από το Κέντρο, αναδεικνύονται ως οι πιο σημαντικοί παράγοντες στο κομματικό σύστημα και λειτουργούν συχνά με τρόπο δεσποτικό.⁹ Τα κόμματα δεν διαχειρίζονται το κράτος γιατί το τελευταίο δέχεται σημαντικές παρεμβάσεις από τον στρατό και το Παλάτι, ενώ και οι άλλες μορφές εκπροσώπησης (π.χ. τοπική αυτοδιοίκηση, συνδικαλισμός) δεν λειτουργούν αυτόνομα, αλλά βρίσκονται υπό τον στενό έλεγχο της μετεμφυλιακής κρατικής δομής.¹⁰

2. Η «ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ» ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

Από τα κόμματα του Κέντρου αξίζει να αναφερθεί κανείς στην Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) και στην Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.). Η ίδρυ-

9. Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1981, σ. 137, 158.

10. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ΓΣΕΕ της οποίας η ηγεσία δεν εκλέγεται δημοκρατικά, αλλά ουσιαστικά ελέγχεται από την κυβέρνηση. Επίσης, ο θεσμός των ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων δεν λειτουργεί στην Ελλάδα: εφόσον χρειαζόταν υπουργική απόφαση για την επικύρωση των συμφωνιών, ο τελικός διαιτητής ήταν η κυβέρνηση. Για την κατάσταση του συνδικαλιστικού κινήματος της υπό εξέταση περιόδου βλ., ενδεικτικά, Γ. Κουκουλές, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1983· του ίδιου, «Το συνδικαλιστικό κίνημα που δεν υπήρξε ποτέ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3/3/1983, σ. 139-160· Α. Πόλλις, «Η επέμβαση των ΗΠΑ στα ελληνικά εργατικά σωματεία 1947-1950», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, ό.π.· Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, Νέα Αριστερά, Αθήνα 1977· Θ. Κατοανέβας, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1981· C. Jechinis, *Trade Unionism in Greece*, Roosevelt University, Σικάγο 1967· T. Katsanevas, *Trade Unions in Greece*, National Centre for Social Research (ΕΚΚΕ), Αθήνα 1984.

ση της πρώτης πραγματοποιείται σε μια περίοδο όπου στόχος των νικητών του Εμφυλίου είναι η αποΕΑΜοποίηση. Δεν πρόκειται για απλή μετεξέλιξη παλαιότερων πολιτικών κομμάτων: η ΕΠΕΚ,¹¹ που ιδρύθηκε από τον Ν. Πλαστήρα το 1950, αποτελεί προσπάθεια για τη δημιουργία στην Ελλάδα ενός πολιτικού κόμματος το οποίο θα κινείται στον χώρο της «Κεντροαριστεράς». Το διπλής κατεύθυνσης κεντρικό της σύνθημα –«ειρήνευση και αλλαγή»– έχει ως βασικό στόχο να προσεγγίσει εκείνα τα κοινωνικά στρώματα τα οποία έχουν πτηθεί και αποκλειστεί πολιτικά λόγω του Εμφυλίου και να τα εντάξει στις πολιτικές διαδικασίες.

Από άποψη προγραμματική, η ΕΠΕΚ ομοιάζει με τα ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, ενώ αναδεικνύει και ορισμένα ζητήματα που αφορούν τις ιδιαίτερες συνθήκες της μετεμφυλιακής περιόδου –για παράδειγμα, αντιτίθεται στην εξορία και τάσσεται υπέρ της αμνήστευσης πολιτικών κρατουμένων, της λήθης και της ομόνοιας. Μάλιστα, παρουσιάζει σε τέτοιο βαθμό προγραμματικά στοιχεία σύγχρονου σοσιαλιστικού ή σοσιαλδημοκρατικού κόμματος ώστε, όπως έχει εύστοχα γραφτεί, τα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά του πολιτικού της προγράμματος μόνο με το κυβερνητικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ μπορούν να συγκριθούν.¹² Επομένως, σε μικρό χρονικό διάστημα μετά τη λήξη του Εμφυλίου, εμφανίζονται διεργασίες και «αναγκαιότητες» για την ύπαρξη και λειτουργία σοσιαλιστικού κόμματος στην Ελλάδα. Ωστόσο, ακριβώς επειδή το ελληνικό κομματικό σύστημα χαρακτηρίζεται από το πνεύμα του Εμφυλίου, η ήττα της ΕΠΕΚ από τον Ελληνικό Συναγερμό στις εκλογές της 16ης Νοεμβρίου 1952 εγκαινιάζει μια περίοδο πολυδιάσπασης των δυνάμεων του Κέντρου, η οποία διαρκεί μέχρι την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου, τον Σεπτέμβριο του 1961. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την εκλογική κυριαρχία των δυνάμεων της Δεξιάς και από την ανάδειξη της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) ως κύριου εκφραστή των μη δεξιών δυνάμεων.

Η Ένωση Κέντρου ιδρύεται με διπλό στόχο: να αποτελέσει μια αξιόπιστη, αποδεκτή από το μετεμφυλιακό κομματικό σύστημα, εναλλακτική πρόταση σε σχέση με την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) και να ανακόψει την α-

11. Για μια αναλυτική παρουσίαση της ΕΠΕΚ βλ., χαρακτηριστικά, Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό.π., σ. 37-39· Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1991.

12. Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, ό.π., σ. 198.

νοδική πορεία της ΕΔΑ.¹³ Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1961 καταδεικνύει ότι ο διπλός αυτός στόχος είναι εφικτός. Μάλιστα, παρά το γεγονός ότι η ΕΡΕ παραμένει στην κυβέρνηση, οι συγκεκριμένες εκλογές –που σημαδεύονται από πρωτοφανείς πρακτικές βίας και νοθείας– σηματοδοτούν την ουσιαστική απονομιμοποίηση του μετεμφυλιακού κομματικού συστήματος και της μετεμφυλιακής κρατικής δομής, καθώς η Ε.Κ. αρνείται να επικυρώσει στην πράξη το εκλογικό αποτέλεσμα και εγκαινιάζει μια συνολική αντιπολιτευτική στρατηγική –τον «ανένδοτο αγώνα», όπως τον αποκάλεσε ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου.¹⁴

Στόχος του «ανένδοτου αγώνα» είναι η διενέργεια δίκαιων εκλογών, η ρύθμιση των σχέσεων κυβέρνησης-μοναρχίας και η απρόσκοπτη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Παρά το γεγονός ότι δεν αμφισβητεί στην ουσία το περιεχόμενο του πολιτικού συστήματος, εντούτοις επιφέρει σημαντικές καινοτομίες στο ζήτημα της πολιτικής κινητοποίησης, διότι δεν μένει μόνο σε κοινοβουλευτικό επίπεδο. Ο Γ. Παπανδρέου περιοδεύει για περίπου δύο χρόνια την Ελλάδα και έρχεται σε επαφή με τους πολίτες μέσω μαζικών συγκεντρώσεων,¹⁵ εγκαινιάζοντας με αυτόν τον τρόπο ένα νέο είδος πολιτικής κινητοποίησης το οποίο θα κυριαρχήσει στο κομματικό σύστημα μεταπολιτευτικά.

Παρόλο που η Ε.Κ. δεν διαθέτει την οργανωτική σκευή, την τεχνογνωσία και τις εσωτερικές λειτουργίες ενός κόμματος μαζών, εντούτοις οι πολυπληθείς και έντονες κινητοποιήσεις που «υποχρεώνεται» να συντηρήσει, της προσδίδουν χαρακτηριστικά οιονεί κόμματος μαζών.

Το νέο στοιχείο, λοιπόν, που εισάγει ο «ανένδοτος αγώνας» είναι ότι οι μέθοδοι πολιτικής κινητοποίησης απομακρύνονται σε έναν βαθμό από τις παλαιοκομματικές λογικές: εγκαινιάζει επίσης το άνοιγμα της πολιτικής στις λαϊκές μάζες, σε μια περίοδο όπου τα συσσωρευμένα αδιέξοδα του μετεμφυ-

13. Για μια αναλυτική παρουσίαση της Ένωσης Κέντρου, βλ. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, ό.π., σ. 320-359. Σ., Λαμπρούλιας, «Η ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου 1961», *Σύγχρονα Θέματα*, αρ. 30, Μάιος 1987.

14. «Η συγκεκριμένη στρατηγική επικυρώνεται από την Κοινοβουλευτική Ομάδα του κόμματος σε συνεδρίασή της στις 14/11/1961. Πρώτη συμβολική εκδήλωση του “ανένδοτου αγώνα” ήταν η απόφαση της Ε.Κ. και της ΕΔΑ να μην προσέλθουν στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Βουλής (4/12/1961) στην οποία εκφωνήθηκε ο καθιερωμένος Λόγος του Θρόνου, να μην πάρουν μέρος στην εκλογή του προεδρείου της Βουλής, ούτε να παραστούν στη συζήτηση για τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης» – Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό.π., σ. 293-294.

15. Στο ίδιο, σ. 293-300.

λιακού κράτους οδηγούν μεγάλο αριθμό πολιτών στον ελκυστικό πολιτικό λόγο του Γ. Παπανδρέου. Το αποτέλεσμα του «ανένδοτου αγώνα» είναι εντυπωσιακό: στις εκλογές του 1963, η Ε.Κ. καταφέρνει να αποσπάσει μεγάλο εκλογικό ποσοστό (42,4%) και τρεις μήνες αργότερα να έρθει στην εξουσία με ποσοστό 52,72%. Ωστόσο, παρά τον έντονα ριζοσπαστικό της λόγο, η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου προχωρεί σε περιορισμένη εφαρμογή του προγράμματός της,¹⁶ γιατί περικλείει στο εσωτερικό της σημαντικές αντιφάσεις, τέτοιες ώστε να την οδηγήσουν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα σε βαθιά κρίση και, τελικά, σε διάσπαση. Έτσι, ενώ από τη μία πλευρά διακηρύσσει την κάθετη οργάνωση και την έφεση στις δημοκρατικές εσωκομματικές διεργασίες,¹⁷ από την άλλη, ο Γ. Παπανδρέου αποτελεί κυρίαρχο πόλο εσωκομματικής εξουσίας ο οποίος, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις υιοθετεί αυταρχικές συμπεριφορές. Μια εξίσου σημαντική αντίφαση είναι ότι, ενώ στην ηγετική ομάδα της Ε.Κ. κυριαρχούν οι πολιτευτές και οι προσωπικότητες που έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο κατά την προηγούμενη περίοδο, οι κοινωνικές δυνάμεις που στηρίζουν το κόμμα είναι τα νέα στρώματα τα οποία, ενώ έχουν βελτιώσει την οικονομική τους κατάσταση ως αποτέλεσμα των αυξημένων ρυθμών μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο πλήττονται από τη συγκεκριμένη δομή του μετεμφυλιακού κράτους.¹⁸ Ήδη, λοιπόν, η άνοδος της Ε.Κ. φαίνεται να σηματοδοτεί μια αμφισβήτηση για τη μετεμφυλιακή κρατική δομή, ενώ εμφανίζονται στο κομματικό σύστημα νέα αιτήματα, όπως η υιοθέτηση κανόνων του κράτους δικαίου και η απόρριψη της παλαιοκομματικής λογικής.

3. Η «ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ» ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Η Αριστερά εκφράζεται πολιτικά κυρίως από την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)¹⁹ που ιδρύεται τον Αύγουστο του 1951 και προσπαθεί, μετά την

16. Για μια λεπτομερή παρουσίαση του κυβερνητικού απολογισμού της Ένωσης Κέντρου, βλ. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα: Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ. 21-71.

17. Βάσει του καταστατικού της Ένωσης Κέντρου, το ανώτερο συλλογικό όργανο του κόμματος είναι το Συνέδριο.

18. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό.π., σ. 46.

19. Για μια αναλυτική παρουσίαση της οργάνωσης και των θέσεων της ΕΔΑ, βλ. μεταξύ άλλων J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, ό.π., σ. 229-268· Ι. Πα-

απαγόρευση του Κομμουνιστικού Κόμματος, να εκμεταλλευτεί την πολυδιάσπαση και την αντιφατική πολιτική των δυνάμεων του Κέντρου. Έχοντας αναβιώσει ένα μέρος του παλιού ΕΑΜικού μπλοκ και εκφράζοντας τα νέα μικροαστικά στρώματα που αναδεικνύονται κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο και τα οποία πλύνονται από τη συγκεκριμένη κρατική δομή, καταφέρνει τελικά να κυριαρχήσει στον χώρο της Κεντροαριστεράς την περίοδο 1952-1961, λόγω ακριβώς και του κατακερματισμού των δυνάμεων του Κέντρου, και τελικά να αναδειχθεί στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης με 24,42% στις εκλογές του 1958.

Οι προγραμματικές θέσεις της ΕΔΑ, όπως αποφασίζονται στην Α΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη το 1956, μπορούν να συμπυκνωθούν στο σύνθημα «Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή». Είναι η προσπάθεια της Αριστεράς να δημιουργήσει μια οικονομική, πολιτική και ιδεολογική πλατφόρμα η οποία χαρακτηρίζεται από την έμφαση στην εγχώρια οικονομική ανάπτυξη, για να αποτελέσει ανάχωμα στο μεταναστευτικό ρεύμα, ενώ τα αιτήματα που προβάλλει είναι προσανατολισμένα περισσότερο στην εφαρμογή κανόνων του κράτους δικαίου, με σκοπό να νομιμοποιηθεί ως «εθνική δύναμη».²⁰

παθανασίου, «Η Βουλή εμανταλώθη... εκτροπή ολοκληρώθη...»-Αριστερές αιτιατές τις παρμονές του Πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 183-203· Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά: Αρχείο, 1951-1967*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001· Ι. Παπαθανασίου «ΕΔΑ: Το μαζικό κόμμα της προδικτατορικής περιόδου (1963-1967)», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 681-698· Α. Solago, *Ιστορία του ΚΚΕ*, Πλειάς, Αθήνα 1975, σ. 200-220· Π. Νεφελοΐδης, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ*, Gutenberg, Αθήνα 1974, σ. 322-329· Π. Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, τόμ. Α΄ σ. 134-138, 219-220, 307· Α. Μπριλλάκης, *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα*, Εξάντας, Αθήνα 1980, σ. 136-147· Τ. Βουρνάς, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, Τολίδης, Αθήνα 1983, σ. 1-92· Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Παπαζήση, Αθήνα 1977, τόμ. Α΄, σ. 271-276· Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 188-191, 216-218, 227-229, 241-249· Α. Πανταζόπουλος, «Για το λαό και το έθνος»: *Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989*, ό.π., σ. 103-133· Α. Δάγκας, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, ένα κόμμα εκτός κομματικού συστήματος», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 204-219.

20. «Η Αριστερά υποστηρίζει ότι αυτή είναι η εθνική δύναμη, ενώ η Δεξιά δεν εκφράζει παρά τα ξένα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα, τα ξένα μονοπώλια, κ.τ.λ. Οι ξενόδοιοι, οι κομραδόροι είναι οι δεξιοί, ενώ οι υπερασπιστές των εθνικών συμφερόντων είναι οι αριστεροί.

Όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί:

«Εκκινώντας από το “εθνικό πρόβλημα” της Κύπρου και τους κοινωνικούς αγώνες που αυτό είχε τροφοδοτήσει στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ακολουθώντας μια πολιτικά και ιδεολογικά αδιάλλακτη εχθρική στάση κατά της “σύνδεσης” της χώρας με την τότε Κοινή Αγορά και μια πολύ συγκεκριμένη ηθικο-πατριωτική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας ενάντια στα “υποπροϊόντα” του “κοσμοπολιτισμού”, και καταλήγοντας στην καταγγελία της εθνικά υπονομευτικής δραστηριότητας των “ξένων δυνάμεων” στη χώρα, η ΕΔΑ συμπεριφέρεται πολιτικά ως “εθνική δύναμη” θέλοντας να αποσειεί και με τον τρόπο αυτό εμπράκτως όλες τις κατηγορίες για τον “έξωθεν” υποκινούμενο “αντεθνικό-κομμουνιστικό” της προσανατολισμό».²¹

Προσπαθεί λοιπόν να οικοδομήσει μια εναλλακτική πρόταση η οποία εξυπηρετεί περισσότερο τις ανάγκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης στην Ελλάδα, παρά τα ιδεολογικά και πολιτικά προτάγματα του μαρξισμού, που αποτελεί και την πολιτική της αφετηρία. Στην προσπάθειά της να αποδείξει πως ο ισχυρισμός ότι η «Αριστερά είναι αντεθνική» δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, υιοθετεί ουσιαστικά ρητορεία με έμφαση τα εθνικά θέματα, η οποία αποτελεί το όχημα για να γίνει αποδεκτή στα οικονομικά, πολιτικά και ιδεολογικά δεδομένα του μετεμφυλιακού κράτους.²² Μάλιστα, με βάση τις αποφάσεις της Β΄ Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης, τον Δεκέμβριο του 1962, η ΕΔΑ υιοθετεί τα προτάγματα της «αλλαγής», της συμμαχίας των «δημοκρατικών δυνάμεων» και ενός έντονου «αντιαμερικανισμού»,²³ πολιτικά

Πρόκειται όχι για πολιτική ανάλυση, αλλά για απλή αντιτροφή των όρων στο πεδίο της αστικής ιδεολογίας» – Δ. Χαλαράμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 117-118.

21. Α. Πανταζόπουλος, *«Για το λαό και το έθνος»: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989*, ό.π., σ. 105.

22. Στη συζήτηση στο Κοινοβούλιο για την προοπτική της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, ο γένης της ΕΔΑ, Η. Ηλιού, δηλώνει χαρακτηριστικά: «Πρόκειται περί εγκαταλείψεως της ανεξαρτησίας μας, περί εξαφανίσεως της Ελλάδος ως Κράτους. Πρέπει να ξέψετε ακριβώς τις θα ψηφίσετε. Και αφού το αποδέχεστε, μην κάνετε τους “πατριωτάδες” [...]. Εάν αποδέχεστε την υποδούλωση, λογαριασμό σας. Αλλά να το ξέρετε και να το ομολογήτε: Εδώ λόγω εθnikοφροσύνης ψηφίζομεν την κατάλυση και της κρατικής και της εθνικής μας ανεξαρτήτου υποστάσεως» – Η. Ηλιού, *Η αλήθεια για την Κοινή Αγορά*, Αθήνα 1962, σ. 210.

23. Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, *Το Β΄ Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ, 8-15 Δεκεμβρίου 1962: Επίσημα κείμενα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Αθήνα 1962, σ. 11-37.

προτάγματα που θα υιοθετήσει και θα καταφέρει να «επιβάλλει» το ΠΑΣΟΚ στο μεταδικτατορικό κομματικό σύστημα μέσω της υιοθέτησης του θεωρητικού σχήματος της σχολής της εξάρτησης.

Επίσης, ένα ακόμη χαρακτηριστικό της ΕΔΑ, το οποίο θα έχει σοβαρές συνέπειες για την εξέλιξη του κομμουνιστικού χώρου στην Ελλάδα και θα διευκολύνει τη γρήγορη άνοδο του ΠΑΣΟΚ, είναι ότι η πολιτική και η στρατηγική της επηρεάζονται από την έντονη παρουσία και τον έλεγχο, από τη μία πλευρά, του κομμουνιστικού κόμματος και, από την άλλη, στελεχών (όπως, για παράδειγμα, ο Μ. Θεοδωράκης) που πιστεύουν ότι η Αριστερά θα πρέπει να διατηρήσει τη μορφή ενός ευρύτερου σχηματισμού και να δέχεται επιρροές και από άλλες πολιτικές δυνάμεις.²⁴ Οι εσωτερικές της αντιφάσεις θα αποτελέσουν ανασχετικό παράγοντα για την οργανωτική και την πολιτική της ανάπτυξη, ιδίως κατά τη διάρκεια της κρίσης των Ιουλιανών, και θα οδηγήσουν στη διάσπαση του Κομμουνιστικού Κόμματος κατά την περίοδο της δικτατορίας και στην αναγκαιότητα να δημιουργηθεί ένα κόμμα μαζών χωρίς τις γραφειοκρατικές αγκυλώσεις του οργανωτικού προτύπου της Αριστεράς. Επίσης, κατά τη στιγμή της «κρίσης», η ΕΔΑ δεν θα καταφέρει να θέσει με ένταση το καθεστωτικό ζήτημα, καθώς επιλογή της είναι να κατευθύνει τις λαϊκές κινητοποιήσεις γύρω από το αίτημα των δημοκρατικά οργανωμένων εκλογών.²⁵ Με τον τρόπο αυτόν, δεν θα μπορέσει να κατανοήσει τη δυναμική και τον αντιφατικό και ιδιόμορφο χαρακτήρα του Κέντρου, γιατί η ανάλυσή της είναι μάλλον μηχανιστική με αποτέλεσμα να προσλαμβάνει τις δυνάμεις του Κέντρου κυρίως στα πλαίσια του εκλογικού ανταγωνισμού.²⁶

24. Κ. Σαιν-Μαρτέν, *Λαμπράκηδες. Ιστορία μιας γενιάς*, Πολύτυπο, Αθήνα 1983.

25. «Την “κρίσιμη εβδομάδα” της συζήτησης στο Κοινοβούλιο των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου, το κόμμα της ΕΔΑ διά του κοινοβουλευτικού της εκπροσώπου Ηλία Ηλιού είχε καταγγείλει ως “ανακτορική” τη λύση της μεταβατικής κυβέρνησης, η οποία “δεν έδωσε ουσιαστικές εγγυήσεις ελεύθερων εκλογών”. Για την ΕΔΑ πέντε όροι-προϋποθέσεις αιτιολόγησαν τότε την άρνηση της ψήφου εμπιστοσύνης: οι εκλογές έπρεπε να διεξαχθούν από υπηρεσιακή κυβέρνηση κοινής εμπιστοσύνης, ενώ ταυτόχρονα έπρεπε να καταργηθούν τα ΤΕΑ και τα έκτακτα μέτρα. Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ ήταν ο τρίτος όρος για τη διεξαγωγή των “ελεύθερων εκλογών”, ο οποίος συμπληρωνόταν από τον όρο για την άμεση αποφυλάκιση των κρατουμένων και υποδίκων για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Ως τελευταία προϋπόθεση η ΕΔΑ προέβλεπε την αντικατάσταση των νομαρχών από δικαστικούς» – Ι. Παπαθανασίου, «Η Βουλή εμμαναλώθη... εκτροπή ολοκληρώθη...»-Αριστερές αυταπάτες τις παραμονές του Πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου», *ό.π.*, σ. 190.

26. Χαρακτηριστική είναι η προσέγγιση του Η. Ηλιού σχετικά με το περίφημο «σταυρικό ζήτημα»: «Το σταυρικό, όπως το χαρακτηρίζα, ζήτημα ξεκίνησε από τις ακόλουθες καταστάσεις και διαπιστώσεις. Η Αριστερά δεινοπαθούσε από τις πιέσεις της Δεξιάς και των παρακρα-

Έτσι, η συνολική στρατηγική της Αριστεράς την περίοδο 1950-1967, αποτελεί τη βάση για την κατανόηση της στάσης έναντι του ΠΑΣΟΚ των κομμουνιστικών κομμάτων (ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτ.) κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, η οποία εντοπίζεται κυρίως στη «δυσκολία» να αντιμετωπίσουν ένα κόμμα που διεκδικεί μέρος της θεωρούμενης «δικής» τους κομματικής βάσης και επιρροής.

4. Η «ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ» ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ

Η περίοδος 1952-1963 χαρακτηρίζεται από την εκλογική και πολιτική κυριαρχία των κομμάτων της Δεξιάς: Ελληνικός Συναγερμός και Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ). Ωστόσο, σε αυτόν τον χώρο υπάρχουν δύο πόλοι εξουσίας, ένας θεσμικός-κοινοβουλευτικός και ένας εξωθεσμικός-μη κοινοβουλευτικός που παρεμβαίνουν ενεργά στην πολιτική. Ο Κ. Καραμανλής αναδεικνύεται ως ο εκπρόσωπος του κοινοβουλευτικού πόλου. Παρά το γεγονός ότι προκρίνεται από το Παλάτι για να συνεχίσει το έργο του Α. Παπάγου,²⁷ ο ίδιος επιλέγει να δημιουργήσει ένα νέο πολιτικό κόμμα, την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ)²⁸ το γεγονός αυτό συνιστά ένδειξη ότι τα κόμματα είναι προσωποπαγή και αποτελούν στην ουσία συναρθρώσεις προσωπικοτήτων. Από την άλλη πλευρά, το Παλάτι και ο στρατός (ΙΔΕΑ),²⁹ που εκ-

τικών. Σε κάθε εκλογική αναμέτρηση παρουσιαζόταν η ευκαιρία να απαλλαγεί ενδεχομένως από το βραχνά αυτόν, αν βρισκόταν τρόπος να προστεθούν κάτω από τη μια μορφή ή την άλλη, οι ψήφοι του Κέντρου και της Αριστεράς, οπότε περνούσαν ή πιστεύονταν ότι θα μπορούσαν να περάσουν τους ψήφους της Δεξιάς και να τη φέρουν μειοψηφία. Αυτή ήταν η μια τάση. Η άλλη τάση ήταν να αναδειχθεί ισχυρή η Αριστερά, έστω και αν με αυτόν τον τρόπο ο αντικειμενικός σκοπός να φύγει η Δεξιά από την εξουσία, απομακρυνόταν ή διακινδύνευε. Έτσι καθώς παρουσιαζόταν το ίδιο ζήτημα, της εκλογικής τακτικής, σε κάθε εκλογές, και προκαλούσε μεγάλη διαταραχή και διασπάσεις στο Κόμμα, ήταν πράγματι το μόνιμο σταυρικό ζήτημα της Αριστεράς» – επιστολή του Η. Ηλιού προς το ΚΚΕ, *Αυγή*, 16/02/1975.

27. Κ. Ε. Μποτισίου, «Η αρχή του τέλους της βασιλευσμένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 104-105

28. Για μια αναλυτική παρουσίαση της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης, βλ. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, ό.π., σ. 273-319.

29. Για τον ρόλο του στρατού στο μετεμφυλιακό κομματικό σύστημα, βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π. του ίδιου, «Η δικτατορία ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού

προσωπών τον μη κοινοβουλευτικό πόλο, αναμειγνύονται ενεργά στην πολιτική διαδικασία.

Στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού κλίματος, οι κυβερνήσεις της Δεξιάς είναι σταθερά προσανατολισμένες σε έναν έντονο φιλοατλαντισμό. Προσπαθούν να οικοδομήσουν ένα απόλυτα ελεγχόμενο κράτος, το οποίο βασίζεται στην ασταθή ισορροπία του αποτελέσματος του Εμφυλίου –με τη νομιμοποίηση του αντι-κομμουνισμού ως επίσημης κρατικής ιδεολογίας– όπως επίσης και στη λογική των πελατειακών σχέσεων.³⁰ Στην οικονομία, προκρίνεται ένα μοντέλο ανάπτυξης με βάση τη ναυτιλία,³¹ την προσέλκυση επενδύσεων από το εξωτερικό,³² τη νομοματική σταθερότητα³³ και την ένταξη της χώρας στην

ουστήματος και οι αρνητικές της επιπτώσεις», στο *Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Η δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 77-83· Γ. Καραγιάννης, *Το δράμα της Ελλάδας. Έπη και αθλιότητες. 1940-1952. ΕΝΑ-ΙΔΕΑ*, Αθήνα χ.χ.· Κ. Τριανταφυλλίδη, «Το απόρρητο αρχείο του ΙΔΕΑ», *Ακρόπολις*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1951· Κ. Τριανταφυλλίδη, «Τα πρωτόκολλα του ΙΔΕΑ», *Ελευθερία*, 8/8/1951· Τ. Γερωζήσης, *Η κοινωνική προέλευση των Ελλήνων αξιωματικών*, τ. Γ', Δωδώνη, Αθήνα 1996.

30. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές...*, ό.π., σ. 179-190.

31. Μ. Serafetinides - G. Serafetinides - M. Lambrinides - Z. Damathas, «The Development of Greek Shipping Capital and its Implications for the Political Economy of Greece», *Cambridge Journal of Economics*, Σεπτέμβριος 1981, σ. 189-310· Α. Γουλιέλμος, «Η κατάσταση της ελληνικής ναυτιλίας την περίοδο 1945-1967 και η ελληνική ναυτιλιακή πολιτική», στο *Συλλογικό, Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Β', σ. 13-33· Β. Χωραφάς, «Το εφοπλιστικό κεφάλαιο στην Ελλάδα», *Αντιθέσεις*, τχ. 15, Οκτώβριος 1983.

32. Η προσπάθεια για την προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων από το εξωτερικό πραγματοποιείται με κίνητρα και προστασία μέσω συνταγματικών ρυθμίσεων. Για τη συγκεκριμένη επιλογή, βλ. ενδεικτικά J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, ό.π., σ. 488-518· Κ. Κωστής, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999· Δ. Χαλαράμης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π., σ. 95, 99· Γ. Γιάνναρος, «Το ξένο κεφάλαιο στην ελληνική οικονομία», στο Η. Ηλιού (επιμ.), *Πολυεθνικά μονοπώλια*, Εξάντας, Αθήνα 1973.

33. Για τις επιλογές ως προς τη νομοματική πολιτική, βλ. Κ. Βαρβαρέσος, *Εκθεσεις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδας*, Σαββάλας, Αθήνα 2002· Ξ. Ζολώτας, *Ανασυγκρότησις και βιωσιμότης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1948· του ίδιου, *Νομοματικών πρόβλημα και ελληνική οικονομία*, Αθήνα 1950· Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τόμ. Α' και Β', Διόνικος, Αθήνα 2004· Γ. Σταθάκης, «Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα 1949-1953: Σταθεροποίηση και νομοματική μεταρρύθμιση», στο *Συλλογικό, Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α', σ. 41-56· Χ. Χατζιωσόφ, «Η περίοδος της ανασυγκρότησης 1945-1953 ως στιγμή της

ΕΟΚ.³⁴ Στην Ελλάδα, η συσσώρευση δεν θα πραγματοποιηθεί με βάση το «κοινωνικό συμβόλαιο», όπως συνέβη στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης την αντίστοιχη χρονική περίοδο. Αντίθετα, η ενσωμάτωση του πληθυσμού πραγματοποιείται κυρίως μέσω της αναπαραγωγής των σχέσεων μικροϊδιοκτησίας, οι οποίες φαίνεται να αναλαμβάνουν, εν μέρει τουλάχιστον, τον ρόλο που διαδραμάτισε το κοινωνικό κράτος στην ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης.³⁵ Ωστόσο, παρά τους αυξημένους ρυθμούς ανάπτυξης, το μετεμφυλιακό κοινωνικό έλλειμμα δεν μειώνεται καθώς εμφανίζονται ταυτόχρονα μεγάλες μεταναστευτικές ροές.³⁶ Το γεγονός αυτό φαίνεται πως δημιουργεί ερωτήματα και ενστάσεις για το συγκεκριμένο πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης³⁷ και σε συνδυασμό με τη μετεμφυλιακή κρατική οργάνωση και την ανάπτυξη των θεωριών της εξάρτησης, τίθενται οι βάσεις για τη ριζοσπαστικοποίηση των μαζών και των πολιτικών δυνάμεων της Αριστεράς με την ουσιαστική αποδοχή του σχήματος μητρόπολη-περιφέρεια κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Στο πλαίσιο αυτό φαίνεται να εντάσσεται και η ανάδειξη της ΕΔΑ ως α-

ούγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α', σ. 23-33· Μ Φαλιδόπουλος «Ο "ρεαλιστικός φιλελευθερισμός" του Παναγή Παπαληγούρα και η οικονομική πολιτική της περιόδου 1952-1967», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α', σ. 376-381.

34. Για τη συμφωνία σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ, βλ. ενδεικτικά: Μ. Συριανός, «Οι πολιτικές δυνάμεις και η Συμφωνία Σύνδεσης του 1962», στο Συλλογικό, *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978· Ν. Κωστελέτος «Διεθνές εμπόριο και οικονομική μεγέθυνση: Ελλάδα 1949-1967», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α', σ. 250-271· Η. Ηλιού, *Η αλήθεια για την κοινή αγορά*, ό.π.· Χ. Τάσσης, «Η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα και η ΕΟΚ (1949-1974)», *Monthly Review*, τ. 54 (119), Ιούνιος 2009, σ. 56-72.

35. Μ. Καραμεσίνη, «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαίτερες εφαρμογές του κεινονομιανισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α', σ. 133-147.

36. «Τη δεκαετία 1955-1964 ο αριθμός των οικονομικών μεταναστών υπολογίζεται σε 600.000, περίπου το 7% του συνολικού ελληνικού πληθυσμού» – Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, ό.π., σ. 125.

37. Α. Καρτάλου - Π. Παναγιωτόπουλος, «Όψεις κοινωνικού εκουγχρονισμού: η ταυτότητα του θύματος, η δημόσια καταγγελία και η επιχειρηματική δημιουργικότητα με αφορμή το ναυάγιο του F/B "Ηράκλειον" (1966)», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύνομη» δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 373.

ξιοματικής αντιπολίτευσης το 1958. Η συγκεκριμένη εξέλιξη εγκαινιάζει μια περίοδο, η οποία διαρκεί μέχρι το 1961, όπου το ελληνικό κομματικό σύστημα αποτελείται από δύο πόλους από τους οποίους ο ένας, ο αντιδεξιός, δεν αποτελεί αποδεκτή συστημική εναλλακτική λύση. Έτσι, οι εκλογές του 1961 δεν θεωρούνται από τον συνασπισμό εξουσίας ως απλή εκλογική αναμέτρηση, αλλά εκλαμβάνονται υπό το πρίσμα «αναβίωσης» των εμφυλιοπολεμικών «προκλήσεων». Με βάση αυτό το σκεπτικό, είναι αδύνατο για τους νικητές του Εμφυλίου να αποδεχθούν μια ενδεχόμενη εκλογική ήττα³⁸ και για τον λόγο αυτόν υιοθετείται το σχέδιο «Περικλής».³⁹ Η αδυναμία της ΕΡΕ να εγυνηθεί τη δημοκρατική κοινοβουλευτική συνέχεια αντικατοπτρίζει τη συνολική αδυναμία του μετεμφυλιακού κράτους να διασφαλίσει την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του. Αποτέλεσμα αυτών είναι να εκδηλωθεί κρίση στο εσωτερικό της ΕΡΕ, η οποία κορυφώνεται με την παραίτηση του Κ. Καραμανλή το 1963, ύστερα από σύγκρουση με το Παλάτι.⁴⁰ Από εκείνη τη στιγμή, την κυρίαρχη άποψη της Δεξιάς στο ελληνικό κομματικό σύστημα την εκφράζει ο μη κοινοβουλευτικός πόλος, δηλαδή ο στρατός και το Παλάτι.⁴¹ Η εξέλιξη αυτή, μαζί με όσα θα ακολουθήσουν – κρίση των Ιουλιανών και επιβολή της δικτατορίας –, θα δημιουργήσουν και θα κληροδοτήσουν στο μεταδικτατορικό κομματικό σύστημα το αίτημα (ακόμα και από προσωπικότητες και στρώματα που παραδοσιακά εκφράζονταν από τη Δεξιά) ότι τα πολιτικά κόμματα, διαφορετικά οργανωμένα, θα πρέπει να είναι εκείνα που διαχειρίζονται το κράτος.

38. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό.π., σ. 44

39. Μπροστά στις εκλογές του 1961 και πριν από την ίδρυση της Ε.Κ. υιοθετήθηκε το σχέδιο «Περικλής» το οποίο αφορούσε την προοπτική μιας πολωτικής αναμέτρησης μεταξύ «Γαλάζιων» και «Κίτρινων». Το γεγονός αυτό δείχνει την επιθυμία των κυρίαρχων δυνάμεων του κομματικού συστήματος να περιοριστεί ή και να εξαλειφθεί ουσιαστικά κάθε πιθανότητα δημοκρατικού ανταγωνισμού μεταξύ των πολιτικών κομμάτων – στο ίδιο.

40. «Στα μέσα της δεκαετίας του '60 βρισκόμαστε μπροστά σε μια κρίση ηγεμονίας. Κανείς φορέας εξουσίας που να στηρίζεται στη συναίνεση, δεν ήταν σε θέση να αποκαταστήσει την κλονισμένη τάξη πραγμάτων. Από τη μια πλευρά το Κοινοβούλιο ήταν ανίκανο να «επαναφέρει τη συνταγματική τάξη», πράγμα που σήμαινε συνδιαλλαγή με την ετοιμόρροπη εξουσία του Θρόνου. Αυτό που ακόμα και η ηγεσία της Δεξιάς παραδεχόταν ήταν πως κανένα κοινοβουλευτικό κόμμα δεν μπορούσε να λειτουργήσει εκτός εάν εισάγονταν “δραστικές μεταρρυθμίσεις” που θα έκαναν την πολιτική εξουσία πολύ πιο προσιτή στο μαζικό κίνημα» – βλ. συνέντευξη του Κ. Καραμανλή, *Le Monde*, 29/11/1967 όπως αναφέρεται στο Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ, Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, ό.π., σ. 49.

41. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, ό.π., σ. 292-294.

5. Η «ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ» ΤΩΝ ΙΟΥΛΙΑΝΩΝ

Η δυστοκία της Ε.Κ. να εφαρμόσει το πρόγραμμά της και οι παρεμβάσεις από το Παλάτι και τους άλλους πόλους εξουσίας οδηγούν το ελληνικό κομματικό σύστημα σε βαθιά κρίση η οποία κορυφώνεται με τα «Ιουλιανά».⁴² Τα γεγονότα αυτά είναι σημαντικά για τη διαμόρφωση του μεταδικτατορικού κομματικού συστήματος, διότι μέσω αυτών αναδεικνύεται στο προσκήνιο της πολιτικής ατζέντας το ζήτημα της αναπαραγωγής της συγκεκριμένης δομής του μετεμφυλιακού κράτους.⁴³ Η κρίση εκδηλώνεται σε δύο επίπεδα, στις σχέσεις της μοναρχίας και του κοινοβουλευτικού συστήματος και στο εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου.

Οι αμφιλεγόμενες πολιτικές παρεμβάσεις του Θρόνου στη νόμιμη κυβέρνηση της Ε.Κ. οι οποίες οδήγησαν στην πολιτική αποσταθεροποίηση της περιόδου 1965-1967 και, τελικά, στην επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας κληροδοτούν έντονη δυσφορία για τον ρόλο του Παλατιού,⁴⁴ η οποία θα μετατραπεί σε πολιτική απονομιμοποίηση κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, και θέτουν τη διαιρετική τομή Δεξιά/Αντιδεξιά στο επίκεντρο της πολιτικής ατζέντας για το μεταδικτατορικό κομματικό σύστημα.⁴⁵

42. Για μια αναλυτική παρουσίαση των γεγονότων και των συνεπειών των Ιουλιανών, βλ. Η. Νικολακόπουλος *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό.π., σ. 339-352· J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα: Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, ό.π., σ. 72-263· Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρίης, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, ό.π.· Δ. Λιβιεράτος - Γ. Καραμπελιάς, *Ιουλιανά '65. Η έκρηξη των αντιθέσεων*, Κομμούνια, Αθήνα 1985· Σ. Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967, το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνης, Αθήνα 1998· Η. Νικολόπουλος, «Ιουλιανά 1965: Οι κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της κρίσης», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα 1994, τόμ. Α', σ. 714-733· Σ. Τοίρκας, *Η χαμένη άνοιξη*, Κέδρος, Αθήνα 1984.

43. Οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν πως το μαζικό κίνημα της περιόδου δεν κατύφθητε τη δράση του στην αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος, αλλά επικεντρώθηκε στην πολιτική διάσταση της κρίσης· βλ. χαρακτηριστικά Δ. Χαλαράμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π., σ. 186-191· Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 235-251. Αντίθετη άποψη για το ζήτημα διατυπώνουν οι Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρίης, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, ό.π., σ. 315-319 και Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμ. 3, Επικαιρότητα, Αθήνα 1976, σ. 359.

44. Κ. Ε. Μπισοϊού, «Η αρχή του τέλους της βασιλευσμένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», ό.π., σ. 103-125.

45. Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-

Η διάσπαση της Ε.Κ. είναι ουσιαστικά η εκδήλωση της αναντιστοιχίας μεταξύ του πολιτικού προσωπικού του κόμματος στελεχών και της κοινωνικής του βάσης η οποία φαίνεται ότι αποτελεί το υλικό για την ανάπτυξη της Κεντροαριστεράς.⁴⁶ Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, η Κεντροαριστερά υιοθετεί πιο ριζοσπαστικές θέσεις και ρητορική από την ΕΔΑ, η οποία φαίνεται εγκλωβισμένη από την πολιτική της ειρηνικής συνύπαρξης των δύο υπερδυνάμεων, καθώς και από την επιθυμία του ΚΚΕ να νομιμοποιηθεί στο κομματικό σύστημα· η τάση αυτή θα επιβεβαιωθεί και κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, όταν το ΠΑΣΟΚ υιοθετεί, με σχετική ευκολία, πιο ριζοσπαστικές θέσεις απ' ό,τι τα κόμματα της λεγόμενης παραδοσιακής Αριστεράς.

Επίσης, οι διαδοχικές προσπάθειες για τον σχηματισμό κυβέρνησης από στελέχη-βουλευτές της Ε.Κ. τα οποία διαχωρίζουν τη θέση τους από την πολιτική του Γ. Παπανδρέου, καταδεικνύουν τις αδυναμίες της αναμικτής οργάνωσης και τον προσωποπαγή χαρακτήρα των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα και θα εγείρουν την αμφισβήτηση γύρω από τον ρόλο των βουλευτών και του κοινοβουλίου στα αριστερά του κομματικού συστήματος. Έτσι, οι συγκεκριμένες εξελίξεις θα τονίσουν τις αδυναμίες των κομμάτων στελεχών και θα αναδείξουν την ανάγκη για ύπαρξη και οργάνωση ενός κόμματος μαζών στο ελληνικό κομματικό σύστημα, κάτι που θα πραγματοποιηθεί μεταπολιτευτικά με την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ.

1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος", στο Ν. Δεμερτζής, (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1995, σ. 169· Β. Βαμβακάς, «Ο λαός στο δρόμο. Η δημοσιότητα της μαζικής διαμαρτυρίας», ανακοίνωση στο Ζ' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, 30 Νοεμβρίου-3 Δεκεμβρίου 2005, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

46. Για την Κεντροαριστερά και το κομματικό σύστημα, βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ, Δομή, εκωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, ό.π., σ. 30-63· Α. Πανταζόπουλος, «Για το λαό και το έθνος: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989», ό.π., σ. 89-133· Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος", ό.π., σ. 159-215· Ι. Α. Μεταξάς, «Βιοκοινωνική και πολιτισμική χαρτογραφία της Βουλής 1964, 1974, 1977», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1981· Ι. Α. Μεταξάς, «Ηλικία και συχνότητα εκλογής στις Βουλές 1964, 1974 και 1977. Τάσεις και μεταβολές στις αριθμητικές κατανομές», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 8, 1980· Σ. Seferiades, «Polarization and Nonproportionality. The Greek Party System in the Postwar Era», *Comparative Politics*, τόμ. 19, αρ. 1, 1986· Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρίης, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, ό.π., σ. 288-301.

Το συγκεκριμένο αίτημα γίνεται αντικείμενο της Κεντροαριστεράς η οποία στρέφεται κυρίως στην οργάνωση της νεολαίας (ΕΔΗΝ), σε στελέχη της ΕΔΑ καθώς και σε ανένταχτους αριστερούς. Αποτέλεσμα αυτού του αιτήματος και του προβληματισμού πρέπει να θεωρείται η ίδρυση του Όμιλου Παπαναστασίου και των Δημοκρατικών Συνδέσμων. Ο Όμιλος Παπαναστασίου έχει περισσότερο επιστημονικό χαρακτήρα: η ύπαρξή του δεν σχετίζεται με εκλογικούς στόχους, αλλά εστιάζεται κυρίως σε θεωρητικό επίπεδο, στην προσπάθεια να δομήσει μια εναλλακτική πολιτική πρόταση στο εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου. Από την άλλη, οι Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι, με κύριο εκπρόσωπό τους τον Α. Παπανδρέου, έχουν ως οργανωτικό και πολιτικό στόχο την ανάδειξη στελεχών σε εσωκομματικό επίπεδο και την προστασία της δημοκρατίας, διότι ήδη προοιωνίζεται η επιβολή της δικτατορίας. Τόσο ο Όμιλος όσο και οι Σύνδεσμοι χαρακτηρίζονται από ευαισθησία ως προς το ζήτημα της εσωκομματικής δημοκρατίας και από ισχυρή αντίθεση στις παλαιοκομματικές μεθόδους και τις πελατειακές σχέσεις· προβάλλουν έντονα τη σχέση του κόμματος με το μαζικό κίνημα⁴⁷ και θα αποτελέσουν τη βάση για την οργάνωση του ΠΑΣΟΚ. Το περιεχόμενο της πολιτικής της Κεντροαριστεράς έρχεται σε σαφή αντίθεση με την παραδοσιακή ηγετική ομάδα και την κυρίαρχη αντίληψη της Ε.Κ.,⁴⁸ ενώ η αφορμή για τον οργανωτικό τους διαχωρισμό δίνεται, όπως θα δούμε πιο κάτω, με την επιβολή της δικτατορίας, η οποία θα ανακόψει μεν αλλά δεν θα ακυρώσει την τάση για την οικοδόμηση των κομμάτων σε νέες βάσεις

Όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί:

«Η πολιτική ανομοιογένεια της ηγεσίας της Ένωσης Κέντρου και γενικά της κοινοβουλευτικής της ομάδας οδήγησε πολύ γρήγορα στη διαίρεση του κόμματος σε τρεις παρατάξεις: στη συντηρητική παράταξη γενικώς άμαζη, στην κεντρικά παράταξη του διμέτρου αγώνα του Γ. Παπανδρέου

47. Βλ. Α. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Καρανάσι, Αθήνα 1974, σ. 270-271· «Το καταστατικό των Δημοκρατικών Συνδέσμων», *Αντί*, τχ. 240, 3/9/1983, σ. 24· Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 1, Αθήνα 1966.

48. Ενδεικτική είναι η δήλωση του Γ. Παπανδρέου σχετικά με την πιθανότητα πραξικοπήματος από τον στρατό: «Υποστηρίζουν οι μνηστίρες των ανωμάλων λύσεων ότι ο Στρατός θα καταργήσει τον Λαόν. Αλλά ο Ελληνικός Στρατός, οι Έλληνες αξιωματικοί και στρατιώτες έδωσαν όρκον εις το Σύνταγμα και τον συνταγματικόν βασιλέα των Ελλήνων και ουδέποτε θα γίνουν επίορκοι...» –βλ. Α. Μάνεσης, «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, ό.π., σ. 38.

και στη ριζοσπαστική παράταξη του Α. Παπανδρέου [...] που επιζητούσε τη δημοκρατικοποίηση του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος και μια σχετικά αυτόνομη εθνική εξωτερική πολιτική. Είναι ακριβώς εδώ που βρίσκει κανείς την ιστορική κοινωνική υποδοχή του ΠΑΣΟΚ. Η εξέλιξη αυτής της παράταξης υπό τον Α. Παπανδρέου [...] πήρε νέες μαζικές πολιτικές ιδεολογικές και οργανωτικές διαστάσεις χάρη στην υπερβολική διάγκωση αυτών των στρωμάτων, την αντιδικτατορική δημοκρατική τους ιδεολογία, την οικονομική κρίση, τη διάσπαση του κομμουνιστικού κινήματος και γενικότερα του εργατικού κινήματος της Ελλάδας και την πολιτική ιδεολογική και οργανωτική αποσύνθεση της Ένωσης Κέντρου».⁴⁹

6. Η «ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ» ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Η χωρίς ουσιαστική αντίσταση επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας είναι το αποτέλεσμα της συνολικής αποτυχίας του κομματικού συστήματος. Ηττώνται, δηλαδή, και η Δεξιά και το Κέντρο και η Αριστερά *διότι* δεν καταφέρνουν –για διαφορετικούς λόγους κάθε μία– να προστατεύσουν τη δημοκρατία, με αποτέλεσμα να πτηθεί συνολικά ο κοινοβουλευτισμός. Πιο συγκεκριμένα, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Κ. Καραμανλής αποχωρεί από την ΕΡΕ ύστερα από τη σύγκρουση με το Παλάτι, η Ένωση Κέντρου διασπάται και η Αριστερά δεν καταφέρνει ούτε να θέσει καθεστωτικό ζήτημα ούτε να εκφράσει τις λαϊκές μάζες. Επίσης, η έλλειψη της αυτόνομης λειτουργίας της τοπικής αυτοδιοίκησης και των εργατικών συνδικάτων και η ουσιαστική υπαγωγή τους στον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος ελέγχεται από το Παλάτι και τον στρατό μέσω των κυβερνήσεων που προκύπτουν από την αποχώρηση στελεχών της Ε.Κ., ελαχιστοποιεί την πιθανότητα διεξαγωγής γενικής απεργίας η οποία ίσως θα μπορούσε να αποτρέψει την επιβολή της δικτατορίας.⁵⁰ Η πολιτική και οργανωτική αδυναμία, τόσο της Ένωσης Κέντρου όσο και της ΕΔΑ, για τη δυνατότητα ανάπτυξης ενός αντιστασιακού κινήματος επισφραγίζεται με την ουσιαστική αποχή του μαζικού κινήματος από τις αντιστασιακές οργανώσεις.⁵¹

49. Λ. Αντωνάκοπουλος, «Οι κοινωνικές αιτίες της δημιουργίας και ανάπτυξης του ΠΑΣΟΚ», στο Π. Παπασαραντόπουλος, (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 468–470.

50. Βλ. Α. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, ό.π., σ. 480· Γ. Κάτρης *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1974, σ. 256.

51. Για μια λεπτομερειακή ανάλυση σχετικά με τις αντιστασιακές οργανώσεις κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, βλ. χαρακτηριστικά Γ. Νοταράς, «Δικτατορία και οργανωμένη αντίστα-

Η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας έχει σοβαρές συνέπειες τόσο για την Αριστερά όσο και για τα αιτήματα που τίθενται κατά τη διάρκεια των «Ιουλιανών». Στην Αριστερά, οι διαφορετικές αντιλήψεις στο εσωτερικό της γύρω από τον ρόλο της ΕΣΣΔ και, κυρίως, τα ζητήματα καθοδήγησης των οργανώσεων του κόμματος και του γραφειοκρατικού τρόπου λειτουργίας της οργανωτικής δομής, κορυφώνονται με τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968. Επίσης, οι διαφορετικές αντιλήψεις ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις, οι οποίες εκφράζουν τις διάφορες τάσεις στους κόλπους της Αριστεράς πριν από την επιβολή της δικτατορίας (π.χ. Κεντροαριστερά, αμφισβητίες της κομμουνιστικής Αριστεράς-Λαμπράκηδες, ΚΚΕ), έχει ως συνέπεια η αντίσταση στη δικτατορία να μην εκδηλωθεί από μια ενιαία οργάνωση, αλλά από πολλές διαφορετικές (π.χ. ΠΑΜΕ, Δημοκρατική Άμυνα, ΠΑΚ) οι οποίες τελικά δεν θα καταφέρουν να μαζικοποιηθούν.

Σε αυτό το πλαίσιο, τα στελέχη της Κεντροαριστεράς που προέρχονται από τους Δημοκρατικούς Συνδέσμους ιδρύουν το ΠΑΚ,⁵² ενώ εκείνα που προέρχονται από τον Όμιλο Παπαναστασίου δραστηριοποιούνται κυρίως στο πλαίσιο της Δημοκρατικής Άμυνας. Τα βασικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης του ΠΑΚ είναι: ο έντονα αντιαμερικανικός πολιτικός λόγος, που αντιπαρτίθε-

ση», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, ό.π., σ. 187-198. Επίσης, για την ανάπτυξη του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, βλ. Α. Ρήγος, «Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, ό.π., σ. 224-251· Α. Ρήγος, «Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία», *Αντί*, τχ. 344, 1987· Δ. Παπαχρήστος (επιμ.), *Εκ των υστέρων*, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνης, Αθήνα 1993· Μ. Παπάζογλου, *Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1975· Χ. Λάζος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973*, Γνώση, Αθήνα 1987· Γ. Γιάνναρης, *Φοιτητικά κινήματα και Ελληνική παιδεία*, τόμ. Β', Το Ποντίκι, Αθήνα 1993· Σ. Λυγερός, *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη. Από τις προσφυγές στα πρωτοδικεία στην εξέγερση του Πολυτεχνείου*, τόμ. 2, Εργασία, Αθήνα 1978· του ίδιου, «Το φοιτητικό κίνημα στη δικτατορία», *Ελευθεροτυπία*, 19/11/1982· Δ. Καψάλης, «Αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα», *Ο Πολίτης*, τχ. 30, Νοέμβριος 1979· Δ. Νικολάου, «Για την ιστορία του φοιτητικού κινήματος επί δικτατορίας», *Ο Πολίτης*, τχ. 30, Νοέμβριος 1979· Γ. Φλώρος «Αντιστασιακές οργανώσεις στη δικτατορία», *Αντί*, τχ. 344, Απρίλιος 1987· Ο. Δαφέρμος, *Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992.

52. Σχετικά με το ΠΑΚ, βλ. Δ. Βασιλειάδης, *Ο μύθος του Ανδρέα: Οι θεωρητικές βάσεις της Ένωσης Κέντρου, του ΠΑΚ και του ΠΑΣΟΚ*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2007· του ίδιου, *ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ, μύθος και πραγματικότητα*, Διάλογος, Αθήνα 1977· Ν. Κλεισίκας, *ΠΑΚ, άγνωστα ντοκουμέντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1968-1974)*, Προοκίνιο, Αθήνα 2001· Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, ό.π.

ται στην προπαγάνδα της στρατιωτικής δικτατορίας η οποία εκλαμβάνεται ως «εκφραστής» της πολιτικής του Πενταγώνου,⁵³ η προσπάθεια να οικοδομηθεί μια νέα οργάνωση η οποία να μην έχει σχέση με τους προδικτατορικούς πολιτικούς σχηματισμούς και η μεγάλη επιρροή του Α. Παπανδρέου ως συνέχεια της επιρροής των προσωπικοτήτων της προηγούμενης περιόδου. Το αποτέλεσμα της αντιαμερικανικής ρητορείας είναι, κατά την πρώτη περίοδο της δράσης του, η οποία διαρκεί μέχρι το 1970, να διατηρεί εθνικιστικούς τόνους.⁵⁴ Ωστόσο, μετά το 1970, τα γεγονότα της «Άνοιξης της Πράγας», ο Μάης του 1968, η εμφάνιση και η επιρροή της νέας Αριστεράς, των νέων κινημάτων και η ελκυστικότητα που αποκτούν τα ρεύματα του νέου μαρξισμού, επιφέρουν τη ριζοσπαστικοποίηση του ΠΑΚ. Η συγκεκριμένη εξέλιξη οδηγεί στην υιοθέτηση ενός πολιτικού προγράμματος που χαρακτηρίζεται από έντονη σοσιαλιστική ρητορεία, με αναφορές στη σχολή της εξάρτησης⁵⁵ και την πολιτική και οργανωτική αποσύνδεση από την Ένωση Κέντρου,⁵⁶

53. «Ο αγώνας είναι Εθνικοαπελευθερωτικός. Και δεν πρέπει γι' αυτόν το λόγο να γίνεται καμιά παρέκκλιση σε ένα ενωτικό-συγκεραστικό πρόγραμμα προς άλλες κατευθύνσεις» – «Διακήρυξη του Α. Γ. Παπανδρέου Αρχηγού του ΠΑΚ, "Προσκλητήριο για την ενότητα στον απελευθερωτικό αγώνα", Νοέμβριος του 1970», στο Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, ό.π., σ. 10-11.

54. Βλ. χαρακτηριστικά: «Και αν είναι αλήθεια –όπως είναι– ότι ο αγώνας μας σήμερα είναι εθνικοαπελευθερωτικός, πως πολιτική λύση δεν υπάρχει καμιά, πως η δημοκρατία στην Ελλάδα θα έρθει μόνο ύστερα από γεμάτο θυσιές δυναμικό-μαχητικό αγώνα [...]. Ο αγώνας θα είναι σκληρός. Ο αγώνας θα είναι μακρύς. Ο αγώνας μας είναι αγώνας που συνεχίζει το 1821» –«Κείμενο λόγου του Α. Γ. Παπανδρέου αρχηγού του ΠΑΚ και εκπροσώπου της Ε.Κ. στο εξωτερικό που εξεφώνησε στο πολιτικό μνημόσυνο που έγινε στο Τoróntonτο του Καναδά για τον Γ. Παπανδρέου στις 8 Νοεμβρίου 1970», στο Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, ό.π., σ. 13.

55. «Σε αυτόν τον αγώνα, η εξαρτημένη και μεταπρατική ελληνική μεγαλοαστική τάξη, η ελληνική οικονομική ολιγαρχία, δεν μπορεί να είναι σύμμαχος των εργατών, των αγροτών, των μισθωτών, των φοιτητών –γιατί είναι το ντόπιο όργανο της ξένης οικονομικής κυριαρχίας. Και αυτό δίνει στον αγώνα μας το δεύτερο κύριο χαρακτηριστικό του. Τον μετατρέπει σε αγώνα ενάντια στην καπιταλιστική δομή της ελληνικής κοινωνίας, σε αγώνα των εργαζομένων Ελλήνων ενάντια στον ιμπεριαλισμό –ιμπεριαλισμό, που στην περίπτωση μας εκφράζεται ταυτόχρονα από τον μητροπολιτικό μονοπωλιακό καπιταλισμό των ΗΠΑ και της Δύσης και τον ελληνικό περιφερειακό, μεταπρατικό καπιταλισμό. Το κίνημά μας είναι γι' αυτό ταυτόχρονα κίνημα εθνικοαπελευθερωτικό και σοσιαλιστικό» – Α. Παπανδρέου, «Ομιλία στο συνέδριο του SPD», *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, ό.π., σ. 26.

56. «Ενδεικτική αυτής της αλλαγής είναι η επιστολή που έστειλε ο Παπανδρέου στο συνέδριο της Ε.Κ., το φθινόπωρο του 1971. Στην επιστολή αυτή αφού εξήγησε την απουσία του "για να αποφασίσουν οι σύνεδροι ανεπηρέαστα [...]" συνέχισε με τη διευκρίνιση των θέσεων του που μοιρούν να συνοψισθούν σε τρία σημεία: 1) Οποιαδήποτε αλλαγή στην Ελλάδα εί-

θέτοντας τις βάσεις για τη δημιουργία του ΠΑΣΟΚ μετά την πτώση της δικτατορίας. Τέλος, η επιβολή της δικτατορίας θα έχει ανασταλτικές συνέπειες όσον αφορά τα αιτήματα που τίθενται κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1965, και η υλοποίησή τους θα σημειωθεί την περίοδο της Μεταπολίτευσης.⁵⁷

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την ανάλυση του κομματικού συστήματος της μετεμφυλιακής περιόδου, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς πως η κρατική ιδεολογία βασίζεται στη θεώρηση ότι η Αριστερά είναι αντεθνική και άρα, όπως και οι λαϊκές μάζες, στο περιθώριο των πολιτικών διεργασιών. Σε αυτό το πλαίσιο, τα πολιτικά κόμματα εμφανίζουν τα χαρακτηριστικά των κομμάτων στελεχών: αποτελούνται από συναρθρώσεις προσωπικοτήτων, απουσιάζει η οργανωμένη βάση και οι αντιπρόσωποί τους (κομματάρχες-δήμαρχοι-βουλευτές) αποτελούν τους συνδέσμους μεταξύ αυτών και της κοινωνίας. Χαρακτηρίζονται δηλαδή από οργανωτική αστάθεια και δεν αποτελούν παγιωμένες δομές. Η ΕΔΑ αποτελεί εξαίρεση στο ελληνικό κομματικό σύστημα: λόγω του Εμφυλίου, όμως, δεν διαθέτει την απαραίτητη πολιτική νομιμοποίηση για να καταστήσει το οργανωτικό της πρότυπο καθολικότερης αποδοχής. Το κομματικό σύστημα υπολείπεται, διότι τη συγκεκριμένη περίοδο δεν λειτουργεί ουσιαστικά η δημοκρατία στην Ελλάδα και, τελικά, αποτυγχάνει να αντισταθεί στους άλλους πόλους (Παλάτι και στρατός) που συμμετέχουν ενεργά σε αυτό, με αποκορύφωμα την επιβολή της δικτατορίας.

Μετά την επιβολή της δικτατορίας κυοφορούνται εξελίξεις που προσιωνίζουν το τέλος του μετεμφυλιακού κομματικού συστήματος. Η παραμονή του Κ. Καραμανλή –ο οποίος αποφεύγει να συνεργαστεί και να νομιμοποιήσει τη δικτατορία– στο Παρίσι, η διάσπαση του ΚΚΕ και η ίδρυση αντιστασιακών

να αδύνατη “αν δεν προέρχεται από δυναμικό ένοπλο αγώνα και σκληρή αναμέτρηση [με το καθεστώς]”· 2) Ένας τέτοιος αγώνας απαιτεί τη δημιουργία “ενός πολιτικοστρατιωτικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος στα κλασικά πλαίσια του Τρίτου Κόσμου”· 3) Στόχος αυτού του αγώνα θα είναι μια “Σοσιαλιστική και δημοκρατική και όχι απλώς σοσιαλδημοκρατική Ελλάδα” – «Επιστολή του Α. Παπανδρέου στο Γενικό Γραμματέα της Ε.Κ. και της ΕΑΗΝ, Σ. Κίκη (Οττάβα, 10 Οκτωβρίου 1971)», αναφέρεται στο Δ. Βασιλειάδης, *ΠΙΑΚ-ΠΑΣΟΚ, μύθος και πραγματικότητα*, ό.π., σ. 118-120.

57. Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, ό.π., σ. 329, 332.

οργανώσεων με αναφορές στην Αριστερά, οι οποίες δεν ελέγχονται από τις ηγεσίες των προδικτατορικών πολιτικών κομμάτων και ενσωματώνουν τον αυξημένο ριζοσπαστισμό που αναπτύσσεται διεθνώς στα τέλη της δεκαετίας του 1960, δημιουργούν ένα ριζοσπαστικό πολιτικό κλίμα υποδεικνύοντας ότι, μετά την πτώση της δικτατορίας, θα προκύψει νέο πολιτικό σκηνικό.

Έτσι, ενώ η δικτατορία ανακόπτει βίαια, δεν ακυρώνει το πνεύμα και το περιεχόμενο των Ιουλιανών και, ακριβώς επειδή τα πολιτικά κόμματα χαρακτηρίζονται από χαλαρές δομές, τη συγκεκριμένη περίοδο επέρχονται διασπάσεις. Παράλληλα, στην ημερήσια διάταξη αναδεικνύονται νέα αιτήματα τα οποία συνυπάρχουν με αυτά του προδικτατορικού κομματικού συστήματος: η ανάπτυξη της συλλογικότητας, η οποία οφείλεται στην ανάπτυξη και δράση των αντιστασιακών οργανώσεων· ο έντονος αντιαμερικανισμός· η έμφραση στην εθνική ανεξαρτησία· η αμφισβήτηση της λογικής και των δομών του Ψυχρού Πολέμου· η αμφισβήτηση, από τις δυνάμεις που ανήκουν στην Αριστερά, του ρόλου των βουλευτών και του κοινοβουλευτισμού λόγω της στάσης τους κατά τη διάρκεια των γεγονότων της περιόδου 1965-1966 και της αποτυχίας τους να αποτρέψουν την επιβολή της δικτατορίας· η αμφισβήτηση των πελατειακών σχέσεων και του ρόλου του κομματάρχη· η έμφραση σε ένα διαφορετικό πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης.

Τα συγκεκριμένα αιτήματα μορφοποιούνται μέσω της «ανάγκης» για ανάπτυξη και λειτουργία κομμάτων νέου τύπου,⁵⁸ με οργανωτική δομή, εσωκομματική δημοκρατία, αποφασιστική λειτουργία των κομματικών οργάνων και ένταση του ηγέτη στη συλλογικότητα του κόμματος. Παρατηρείται δηλαδή μια συνολική αμφισβήτηση του προδικτατορικού κομματικού συστήματος: νομιμοποιούνται τα κομμουνιστικά κόμματα· ιδρύεται το ΠΑΣΟΚ· στις 30 Σεπτεμβρίου 1974 ιδρύεται η Νέα Δημοκρατία, η οποία εμφανίζεται να διαφοροποιείται ουσιαστικά από την προδικτατορική ΕΡΕ· η Ένωση Κέντρου μετονομάζεται σε Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις (Ε.Κ.-Ν.Δ.).⁵⁹

58. Για τον ρόλο των κομμάτων κατά τη διαδικασία της μετάβασης, βλ. ενδεικτικά Μ. Spourdalakis, «Securing Democracy in Post-authoritarian Greece. The Role of Political Parties», στο G. Pridham - P. Lewis (επιμ.), *Stabilising Fragile Democracies*, Routledge, Λονδίνο 1996, σ. 167-186· Ν. Π. Διαμαντούρος, «1974: Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 49, 1983, σ. 52-87.

59. Ν. Μουζέλης, «Σκέψεις πάνω στη θεαματική πολιτική άνοδο του ΠΑΣΟΚ», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 274-275· Α. Ελεφάντης - Μ. Καβουριάρης, «ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή σοσιαλισμός», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 159· Α. Ελεφάντης, *Στον ασπρισμό του λαϊκισμού*, ό.π., σ. 43· Γ. Μαυρή, «1974-1994: Είκοσι χρόνια Ν.Δ.», *Η Καθημερινή*, 17/4/1994, σ. 6.

Στο πλαίσιο αυτό, η ίδρυση, η γρήγορη ανάπτυξη και η παραμονή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία για μεγάλο χρονικό διάστημα φαίνεται πως οφείλεται στην υιοθέτηση και παγίωση της οργανωτικής δομής του κόμματος μαζών, καθώς είναι εκείνο το πολιτικό κόμμα που καταφέρνει και αποστασιοποιείται τόσο από τα αρχηγοκεντρικά κόμματα στελεχών του προδικτατορικού κομματικού συστήματος όσο και από το γραφειοκρατικό-συγκεντρωτικό πρότυπο των κομμάτων της κομμουνιστικής Αριστεράς. Η επιτυχία του ΠΑΣΟΚ έγκειται στο ότι, μέσω της οργανωτικής του δομής και με την υιοθέτηση του συνθήματος «Σοσιαλισμός στις 18» για τις εκλογές του 1974, καταφέρνει και διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη θεμελίωση του κομματικού συστήματος την περίοδο της Μεταπολίτευσης, εκφράζοντας, μέσα από τις τάξεις του, το πνεύμα ριζοσπαστισμού που κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία. Αντίθετα, τόσο η Ν.Δ. όσο και η Ε.Κ.-Ν.Δ. δεν μπορούν εύκολα να ξεφύγουν από τις παλαιοκομματικές πολιτικές πρακτικές των κομμάτων στελεχών και να εκφράσουν τον ριζοσπαστισμό των μαζών. Ως αποτέλεσμα, παρά το γεγονός ότι και η Νέα Δημοκρατία κάνει βήματα για ένταξη των μαζών στις τάξεις της,⁶⁰ η παράδοση των κομμάτων στελεχών αποτελεί ανασχετικό παράγοντα για τη θεομοίωση της οργανωτικής της ανάπτυξης, με αποτέλεσμα, παρά την εκλογική της επικράτηση, πολύ γρήγορα να χάσει τη δυναμική της και, με την αποχώρηση του Κ. Καραμανλή από την ηγεσία του κόμματος για την Προεδρία της Δημοκρατίας, να υποστεί στρατηγική ήττα στις εκλογές του 1981.⁶¹ Οι δυνάμεις του Κέντρου χάνουν τη δυναμική που είχαν στο μετεμφυλιακό κομματικό σύστημα, καθώς δεν καταφέρνουν να διαφοροποιηθούν σε προγραμματικό και οργανωτικό επίπεδο από τη Ν.Δ. και ουσιαστικά διαλύονται ύστερα από τις εκλογές του 1977.⁶² Στην Αριστερά, παρά το γεγονός

60. Για την οργανωτική ανάπτυξη της Ν.Δ., βλ. ενδεικτικά: Χρ. Βερναρδάκης, «Η μεταπολιτευτική ιδιαιτερότητα της Ν.Δ.», στο Κ. Κωστής - Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), «20 χρόνια Ν.Δ. 3ο Συνέδριο. Από τον Καραμανλή στον Έβερτ», *Ελευθεροτυπία*, 20/4/1994· Ε. Παπαβλασόπουλος, «Η αναουγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: Η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας 1974-1993», διδακτορική διατριβή, Σχολή Ν.Ο.Π.Ε., Τμήμα Νομικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2004· Ε. Αλεξάκης, *Η ελληνική δεξιά: Δομή και ιδεολογία της Ν.Δ. (1974-1993)*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2001.

61. R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Κάτοπτρο, Αθήνα 2003, σ. 208-210.

62. Ά. Ελεφάντης, *Στον ασπериσμό του λαϊκισμού*, ό.π., σ. 96-97· Μ. Νικολινάκος, «Οι προοπτικές για μια νέα επαναστατική θεωρία στην Ελλάδα», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 93· R. Macridis, *Η ελληνική πολιτική στο σταυροδρόμι. Το σοσιαλιστικό πείραμα*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1984, σ. 52-53.

ότι εμφανίζονται πολυάριθμες οργανώσεις με αριστερό και κομμουνιστικό προφίλ⁶³ και το πολιτικό κλίμα της εποχής είναι έντονα ριζοσπαστικό, πολλά στελέχη του ανανεωτικού και παραδοσιακού κομμουνιστικού κινήματος –όπως οι Λ. Κύρκος, Η. Ηλιού, Μ. Θεοδωράκης– υιοθετούν μετριοπαθή στρατηγική για την περίοδο μετάβασης στη Δημοκρατία.⁶⁴ Η πολιτική επιλογή αυτή, καταδεικνύει την αναντιστοιχία των επιλογών της κομμουνιστικής Αριστεράς με την κοινωνική δυναμική και τις ριζοσπαστικές διεργασίες της περιόδου, σε συνέχεια των πολιτικών πρακτικών που είχε υιοθετήσει κατά την περίοδο των Ιουλιανών· το αποτέλεσμα ήταν η πολιτική και εκλογική της συρρίκνωση με την οποία άφησε ουσιαστικά ελεύθερο το πεδίο για την ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ στα αριστερά του εκλογικού ανταγωνισμού.

63. Πέρα από το ΚΚΕ, το ΚΚΕ εσωτερικού και την ΕΔΑ, εμφανίζονται συνολικά 56 κόμματα με τον όρο «κομμουνιστικό» στον τίτλο τους να διεκδικούν ψήφο στις εκλογές.

64. Κατά την εποχή της μετάβασης, η λεγόμενη παραδοσιακή Αριστερά υιοθετεί τη στρατηγική της Εθνικής Αντιδικτατορικής Ενότητας (ΕΑΔΕ) προτείνοντας τη συμμαχία των αντιδικτατορικών δυνάμεων στους μαζικούς χώρους, συμπεριλαμβανομένων και των δυνάμεων της Δεξιάς. Για τη στρατηγική της ΕΑΔΕ, βλ. Μπ. Δρακόπουλος, «Η πολιτική της ΕΑΔΕ στις σημερινές συνθήκες», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 3, Μάρτιος 1975, σ. 5-20· Λ. Κύρκος, «ΕΑΔΕ και Δημοκρατική Συνεργασία», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 8, Ιανουάριος 1976, σ. 3-9· του ιδίου, «Ποιος-Ποιον; Η Εθνική Αντιδικτατορική Ενότητα άξονας της πολιτικής του ΚΚΕ Εσωτερικού», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 1, Μάρτιος 1975· Κ. Φιλίνης, «Ο Δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό και η ΕΑΔΕ», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 10, Απρίλιος 1976, σ. 57-59.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ERIK NEVEU, *Κοινωνιολογία των κοινωνικών κινήματων και ιστορίες κινήματων από το Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, πρόλογος Νικόλαος Τάτοσης-Χρύσα Ζάχου, μτφ.-εισ.-επιμ. Μαρλέν Λογοθέτη, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2010, 560 σελ.

Με την έκδοση του γνωστού βιβλίου *Κοινωνιολογία των κοινωνικών κινήματων* του γάλλου Érik Neveu, η σειρά των εκδόσεων Σαββάλας «Κοινωνικές Επιστήμες/Social Sciences» εμπλουτίζει την ελλιπή εγχώρια βιβλιογραφία γύρω από ένα επιστημονικό πεδίο το οποίο η ευρύτερη κοινωνικοπολιτική συγκυρία καθιστά αδιαμφισβήτητα επίκαιρο.

Όπως σημειώνεται στην εισαγωγή, «το βιβλίο [...] δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί “εγχειρίδιο” κοινωνιολογίας. Γραμμένα απλά, μοιάζει περίπου με διάλεξη». Ειδικότερα, ο συγγραφέας δεν περιορίζεται σε μια απλή παράθεση των διαφόρων θεωρήσεων, αλλά ουσιαστικά επιχειρεί μια «περιήγηση» στη σφαίρα των θεωρητικών σχημάτων περί συλλογικής δράσης, προβαίνοντας σε ένα είδος ανοιχτής επεξεργασίας κάθε οπτικής. Πρόκειται για έναν επιτηδευμένα ελλειπτικό λόγο που μοιραία προκαλεί τη συμμετοχή του αναγνώστη στη «συζήτηση» και στην ελεύθερη αποκωδικοποίηση του προς εξέταση αντικειμένου.

Βασικό μέλημα της εν λόγω μελέτης φαίνεται, εξάλλου, πως είναι η αντιπαράθεση με τις διάφορες ιδεολογικά φορτισμένες ή στερεοτυπικές αντιλήψεις και τις συνήθεις πρόχειρες ερμηνευτικές προσεγγίσεις που στερούνται αναλυτικού βάθους. Επιδιώκεται η νηφάλια εκτίμηση του φαινομένου και, πιο συγκεκριμένα, η ανάδειξη των κοινωνικών κινήματων ως σημαντικών κοινωνικών παραγόντων που εκφράζουν συλλογικές προσδοκίες και απογοητεύσεις.

Για την ακρίβεια, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν «σύνθετες πολιτικές διαδικασίες και μια σταθερά της κοινωνικής ζωής» και προς επίρρωση προχωρά σε μια συνοπτική –αλλά κριτική– επισκόπηση σχεδόν αφηγηματικού χαρακτήρα: από τις «ψυχοπαθολογικές»

προσεγγίσεις τύπου *Le Bon* και τις αδυναμίες της μαρξιστικής κληρονομιάς μέχρι την ψυχοκοινωνιολογική οπτική των υπερβολικά «ευρύχρωων» θεωριών της «συλλογικής συμπεριφοράς» και τις οικονομικές/ωφελιμιστικές αναγνώσεις που παρέχουν οι θεωρίες της «ορθολογικής δράσης» και της «κινητοποίησης πόρων», ο Neveu ολοκληρώνει την εν λόγω παρουσίαση με τη θεωρία για τα «νέα κοινωνικά κινήματα» και τις σχετικά πρόσφατες συζητήσεις που αφορούν, μεταξύ άλλων, το ζήτημα της συγκρότησης κινηματικών ταυτοτήτων ή την καθοριστική σημασία της συμβολικής διάστασης των κοινωνικών κινημάτων.

Μέσα από αυτήν την «περιπλάνηση» στη θεωρία της συλλογικής δράσης, ο αναγνώστης αποκτά εξοικείωση με το έργο πολλών και σημαντικών διανοητών του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου. Ταυτοχρόνως, καθίσταται κοινωνός μιας συζήτησης που, ενώ μοιάζει να είναι ειδικού ενδιαφέροντος, κατ' ουσίαν θέτει κρίσιμους προβληματισμούς ευρύτερης κοινωνικής σημασίας, δεδομένου ότι στους κόλπους των κοινωνικών κινήματων (ανα)παράγονται αξίες, ήθη και κώδικες που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με την καθημερινή ζωή των κοινωνιών εντός των οποίων αυτά δραστηριοποιούνται.

Ενδεικτικά, τίθενται ζητήματα σχετικά με τη διαδραστικότητα της θεομικής και της εξωθεσμικής δημόσιας κινητοποίησης, την αέναν αναζήτηση της ισορροπίας ανάμεσα στους «κινδύνους» της λεγόμενης γκετοποίησης των κοινωνικών κινήματων και της αφομοίωσής τους από τις καπιταλιστικές ή/και τις επίσημες πολιτικές δομές, την ανίχνευση των αιτιών κάποιων εσωτερικών αδυναμιών που συνήθως αφορούν την οργάνωση και τη λειτουργία της συλλογικής δράσης, τη συνδρομή της ψυχαναλυτικής επιστήμης στην προσπάθεια κατανόησης των κινήτρων συμμετοχής στα κοινωνικά κινήματα, την αυτοκριτική διάθεση που προκαλεί στο εσωτερικό των συλλογικοτήτων ο φεμινιστικός αναστοχασμός, τη σημασία της μεσολάβησης των ΜΜΕ σε ό,τι αφορά την αναπαράσταση των κοινωνικών κινήματων στη δημόσια σφαίρα, την καθοριστική σημασία των βιωματικών πλαισίων και των εκφραστικών αναγκών στην αποκρυστάλλωση ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, τον «συγχρονισμό» των «νέων κοινωνικών κινήματων» με τις απαιτήσεις της μεταβιομηχανικής κοινωνίας κ.λπ.

Προκειμένου να καταστεί ακόμη πιο «ζωντανή» κι ενδιαφέρουσα, αλλά και πιο έγκυρη η επιχειρούμενη «περιήγηση», ο Neveu συνδυάζει τη μελέτη των θεωρητικών προσεγγίσεων με συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα συλλογικών δράσεων. Έτσι, δίνεται η δυνατότητα στον αναγνώστη να παρακολουθήσει παράλληλα το νήμα της ιστορίας των κοινωνικών κινήματων, α-

πό τις εξεγέρσεις των μεσαιωνικών καρναβαλιών ως την παρισινή Κομμούνια και από τις εκρήξεις του λεγόμενου «παγκόσμιου '68» (π.χ. αμερικάνικο «Movement») μέχρι πιο πρόσφατα γεγονότα, όπως η «Άνοιξη του Πεκίνου».

Θα πρέπει, εν προκειμένω, να επισημανθεί ότι το στοιχείο που καθιστά καινοτόμο για τα ελληνικά δεδομένα το εν λόγω εγχείρημα συνδέεται με τον τρόπο που επέλεξε να διαχειριστεί αυτόν τον όγκο πληροφοριών η μεταφράστρια/επιμελήτρια του βιβλίου Μαρλέν Λογοθέτη. Πέραν της αναγκαιότητας διασαφήνισης κάποιων σύνθετων θεωρητικών εννοιών και αναλυτικών σχημάτων, κρίθηκε επίσης απαραίτητη η επεξήγηση γύρω από ιστορικά πρόσωπα, γεγονότα, οργανώσεις και φορείς που πιθανότατα ο αναγνώστης να αγνοεί. Ως τελικό αποτέλεσμα, οι άκρως επεξηγηματικές «σημειώσεις τέλους» υπερβαίνουν τη λογική της απλής διευκρίνισης και προσφέρουν περιεκτική επιστημονική γνώση.

Ο εν λόγω «πειραματισμός» –ο οποίος κρίνεται άκρως επιτυχημένος– παρέχει τη δυνατότητα πολλαπλών τρόπων προσέγγισης και αξιοποίησης αυτού του πραγματικά χρήσιμου αναλυτικού εργαλείου.

ΝΙΚΟΣ ΣΟΥΖΑΣ

EDOARDO ONGARO, *Public Management Reform and Modernization. Trajectories of administrative change in Italy, France, Greece, Portugal and Spain*, Edward Elgar, Cheltenham 2009, 316 σελ.

Η μελέτη και ανάλυση των διοικητικών μεταρρυθμίσεων κυριαρχείται κατά τις τελευταίες δεκαετίες από προσεγγίσεις «εθνοκεντρικού» χαρακτήρα. Αυτές υιοθετούν ως πρότυπο μεταρρυθμιστικές τάσεις που εκδηλώθηκαν από τη δεκαετία του 1980 και μετά σε ορισμένες χώρες, κυρίως αγγλοσαξονικής παράδοσης, υπό την επήρεια μάλιστα της νεοφιλελεύθερης στροφής των κυβερνήσεών τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όποια επιμέρους μεταρρυθμιστική εμπειρία δεν αντιστοιχούσε στο πρότυπο του Νέου Δημοσίου Μάνατζμεντ [New Public Management] βρισκόταν στο περιθώριο του επιστημονικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος και αντιμετωπιζόταν ως παρωχημένης λογικής, σε αναντιστοιχία με το πνεύμα των καιρών.

Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, καθώς οι προσδοκίες από τις μεταρρυθμίσεις του Νέου Δημοσίου Μάνατζμεντ απομυθοποιούνται και η κυριαρχία του βρίσκεται σε κάμψη, αναδύονται εναλλακτικές ματιές στα όσα συμβαίνουν σε

πολιτικο-διοικητικά συστήματα που είχαν ως τώρα αντιμετωπιστεί ως «καθυστερημένα» ή παλιομοδίτικα. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, ενισχύθηκε το ενδιαφέρον για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης ή, από άλλη σκοπιά, για συστήματα που ανατρέχουν στη ναπολεόντεια παράδοση – αρχικά, προκειμένου να αναδειχθούν οι παράγοντες «υστέρησης» ή δυσπροσαρμογής και, στη συνέχεια, προκειμένου να ερευνηθούν λιγότερο θεαματικές αλλά υπαρκτές μεταβολές που επήλθαν στα πολιτικο-διοικητικά συστήματα χωρών όπου το κράτος ιστορικά έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στην κοινωνία και την οικονομία. Η στροφή αυτή εξέφρασε τη συνειδητοποίηση ότι δεν υπάρχουν «οικουμενικές συνταγές»· ότι δεν υπάρχει ένα πρότυπο στο οποίο υποχρεωτικά πρέπει να αναφέρονται οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις· και ότι ο «εκουγχροσιμός» νοείται σε σχέση με συγκεκριμένο πολιτικο-διοικητικό περιβάλλον.

Προϊόν αυτού του νέου ενδιαφέροντος για ομάδες χωρών που είχαν αποκλειστεί από τον χάρτη του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ αποτελεί το βιβλίο του Edoardo Ongaro ο οποίος διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Bocconi της Ιταλίας. Με αφετηρία την ιταλική εμπειρία, ο συγγραφέας επιχειρεί μια συγκριτική προσέγγιση των «μεταρρυθμιστικών διαδρομών» σε χώρες της ναπολεόντειας παράδοσης, όπως η Γαλλία, η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία. Το εγχείρημα είναι βέβαια ιδιαίτερα φιλόδοξο. Ο Ongaro βασίζεται σε δικές του μελέτες για την Ιταλία και σε δευτερογενείς κατά κύριο λόγο πηγές για τις λοιπές χώρες· μεταξύ αυτών σημαντική θέση κατέχει το ειδικό τεύχος του *International Journal of Public Sector Management* (τόμ. 21, τχ. 2, 2008) που επιμελήθηκε ο ίδιος σχετικά με τις μεταρρυθμίσεις στις χώρες του ναπολεόντειου προτύπου. Το αποτέλεσμα έχει ενδιαφέρον, όχι μόνο ως σημείο αναφοράς και πηγή πληροφοριών για το τι συμβαίνει στις συγκεκριμένες χώρες, αλλά και ως προσπάθεια να ενταχθεί η εμπειρία τους σε ένα ενιαίο συστηματικό πλαίσιο συγκριτικής ανάλυσης.

Το πρώτο μέρος επικεντρώνεται στην περίπτωση της Ιταλίας (1992-2008) στην οποία και αφιερώνεται το μεγαλύτερο τμήμα του βιβλίου. Η διοικητική μεταρρύθμιση αναλύεται τόσο σε μακρο-επίπεδο όσο και στις επιμέρους πλευρές της: μεταρρυθμίσεις στην οικονομική διαχείριση, στον έλεγχο και τη μέτρηση της απόδοσης, στη διαχείριση των ανθρωπίνων πόρων καθώς και οργανωτικές αλλαγές (αποκέντρωση, οργανωτικές μορφές δημοσίου τομέα). Ο συγγραφέας συνδέει συστηματικά τις μεταρρυθμίσεις με το πολιτικό τους περιβάλλον το οποίο, στην περίοδο που εξετάζεται, εμφάνισε αυξημένη κινητικότητα. Το 1992 σηματοδεύτηκε από την «επιχείρηση καθαρά χέρια» [mani pulite] που αποκάλυψε την έκταση της διαφθοράς, από τη νομοματική κρί-

ση, την κρίση και αναδιάρθρωση του κομματικού συστήματος και την έλευση των κυβερνήσεων Αματο και, αργότερα, Ciampi. Όλα αυτά αποτέλεσαν ενδείξεις ότι η πολιτική κρίση είχε αρχίσει να μεταλλάσσεται σε ευκαιρία αλλαγής. Όπως σημειώνει ο συγγραφέας, επρόκειτο για ένα πολιτικο-διοικητικό πλαίσιο σε κίνηση [“context in motion”] που χαρακτηριζόταν από τη συνύπαρξη παλαιού και νέου και τη διαρκή διαπραγμάτευση για αλλαγή.

Μεταξύ των μεταρρυθμίσεων του πρώτου κύκλου, ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται εκείνη της δημοσιοϋπαλληλίας (1993). Ο δεύτερος κύκλος μεταρρυθμίσεων (1996-99), που καθοδηγήθηκε από τον στόχο της ευρωπαϊκής σύγκλισης ενόψει της συμμετοχής στην ΟΝΕ, περιέλαβε μεταξύ άλλων διοικητικές απλουστεύσεις, εκχώρηση αρμοδιοτήτων στις περιφέρειες και στην αυτοδιοίκηση, συστηματική εισαγωγή εργαλείων του μανάτζμεντ στη διοίκηση κ.λπ. Ο τρίτος κύκλος εμφανίστηκε ασθενέστερος –αφορούσε, μεταξύ άλλων, το πρόβλημα των τοποθετίσεων των ανώτατων δημοσίων υπαλλήλων και την πρακτική του spoils system ενώ, από το 2006, η (δευτέρα) κυβέρνηση Prodi συνάντησε ανυπερβλπτες δυσκολίες σε κάθε προσπάθεια μεταρρύθμισης, μέχρι την κατάρρευσή της το 2008.

Η παγκοσμιοποίηση και ο «εξευρωπαϊσμός» αποτελούν αναμφισβήτητα και για την Ιταλία κινητήριες δυνάμεις για την εισαγωγή διοικητικών μεταρρυθμίσεων. Ωστόσο, η κρίση και η αστάθεια του πολιτικού συστήματος καθώς και η αδυναμία των κομμάτων συνιστούν κρίσιμο στοιχείο του περιβάλλοντος των μεταρρυθμίσεων. Πολλές από αυτές διαμορφώθηκαν από πρόσωπα κλειδιά που συχνά προέρχονταν από τον ακαδημαϊκό χώρο ή είχαν στενή σχέση με αυτόν. Από την ανάλυση του Οηγαρο αναδεικνύεται σαφώς ότι η πολιτική κρίση αποτελεί ευκαιρία αλλά όχι και εγγύηση για την πορεία της μεταρρύθμισης.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου αναφέρεται συνοπτικά στην πορεία των διοικητικών μεταρρυθμίσεων σε Γαλλία, Ελλάδα, Πορτογαλία και Ισπανία. Επιχειρεί μια οριζόντια ανάγνωσή τους προκειμένου να ερμηνεύσει τη μεταρρυθμιστική δυναμική στις χώρες της ναπολεόντειας παράδοσης. Ο πίνακας με τα βασικά χαρακτηριστικά των πολιτικο-διοικητικών τους συστημάτων καθιστά εμφανείς ομοιότητες και διαφορές. Η συζήτηση της (αμφισβητούμενης) έννοιας «διοικητική παράδοση» αναδεικνύει τη χρησιμότητά της, παρά τις επιφυλάξεις που μπορούν να διατυπωθούν σχετικά βάσει της επεξεργασίας των Μ. Painter και Β. G. Peters.¹ Εξετάζονται τα βασικά στοιχεία της

1. Μ. Painter - Β. G. Peters (επιμ.), *Tradition and Public Administration*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2009.

ναπολεόντειας διοικητικής παράδοσης (σχέσεις κράτους-κοινωνίας, διοίκησης-πολιτικής, κυριαρχία του νομικισμού κ.λπ.) και σχολιάζονται τα σχετικά χαρακτηριστικά των πολιτικο-διοικητικών συστημάτων των αντίστοιχων χωρών. Στο τέλος, τίθεται το ερώτημα: εάν η ναπολεόντεια παράδοση είναι το παρελθόν, ποιο είναι το μέλλον των συστημάτων αυτών, ιδιαίτερα υπό την επίδραση των πρόσφατων μεταρρυθμίσεων;

Πέραν των συνήθως αναφερόμενων «οικουμενικών» προτύπων του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ και της Νέας Δημόσιας Διακυβέρνησης [New Public Governance], ο Edoardo Ongaro θεωρεί ως πλέον κατάλληλο εκείνο του Νεο-βεμπεριανού Κράτους [Neo-Weberian state] που προτείνουν οι Pollitt και Bouckaert² για τις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης. Το πρότυπο αυτό, που αναφέρεται καταρχάς σε κρατο-κεντρικές κοινωνίες, περιγράφει τις μεταρρυθμιστικές διαδρομές που χαρακτηρίζονται από τη μικτή έκφραση τόσο σε βεμπεριανά στοιχεία (και ιδέες) όσο και σε νέα στοιχεία. Έτσι, η διατήρηση της σημασίας του διοικητικού δικαίου και της ιδιαιτερότητας του «δημοσίου» και της δημοσιοϋπαλληλίας συνδυάζεται με τη στροφή στην εξυπηρέτηση των αναγκών των πολιτών, τη χρήση εργαλείων του μάνατζμεντ κ.λπ. Επιπροσθέτως επισημαίνονται ζητήματα σχετικά με την εσωτερική συνέπεια των επιμέρους στοιχείων του νεο-βεμπεριανού προτύπου που προβληματίζουν τον συγγραφέα –αν και οι εσωτερικές αντιφάσεις δεν είναι διόλου άγνωστες και στα άλλα δύο πρότυπα.

Συνολικά, το βιβλίο του Edoardo Ongaro είναι ενδιαφέρον και πλούσιο σε πληροφορίες –ιδιαίτερα, βεβαίως, όσον αφορά την αποτίμηση της ιταλικής εμπειρίας. Χρήσιμοι επιπλέον είναι και οι πίνακες όπου καταγράφονται συνοπτικά (και συσχετίζονται) πολιτικά γεγονότα και μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες στην Ιταλία αλλά και στις υπόλοιπες χώρες. Παρέχοντας δυνατότητα σύγκρισης, το βιβλίο κινητοποιεί τον προβληματισμό διευρύνοντας τις παραμέτρους ερμηνείας των μεταρρυθμιστικών τάσεων στις χώρες αυτές. Σε κάθε περίπτωση, αναδεικνύει και τη μονομέρεια των αναλύσεων που μέχρι τώρα έβλεπαν τις νοτιο-ευρωπαϊκές χώρες ως «απροσάρμοστες» στο (ιδεολογικά) κυρίαρχο πρότυπο των μεταρρυθμίσεων του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, πάντως, για την ελληνική περίπτωση στην παρούσα συγκυρία θα είχε μια σε βάθος ανάλυση της ιταλικής εμπειρίας της «αλλαγής μέσω κρίσης», των ευκαιριών που παρέχει αλλά και των αντιστάσεων που

2. C. Pollitt - G. Bouckaert, *Public Management Reform: A comparative analysis*, 2η έκδ., Oxford University Press, Οξφόρδη 2004.

ορθώνονται προκειμένου να διατηρηθεί το (αποτυχημένο) status quo. Αυτό βεβαίως θα μπορούσε να γίνει στο πλαίσιο μιας άλλης μελέτης.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΣΠΑΝΟΥ

ALEXIS HERACLIDES, *The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies*, Palgrave-Macmillan, Λονδίνο 2010, 272 σελ.

Η σχεδόν τριακονταετής διαμάχη Ελλάδας και Τουρκίας για τα κυριαρχικά δικαιώματα στο Αιγαίο (υφαλοκρηπίδα, αιγιαλίτιδα ζώνη, εναέριος χώρος και βραχονησίδες) δεν περιορίζεται στον χώρο της πολιτικής, της διπλωματίας και των όπλων. Επεκτείνεται και στον χώρο της διανόησης. Με λίγες εξαιρέσεις, τα περισσότερα βιβλία για τις δύσκολες σχέσεις των δύο χωρών (γραμμένα κυρίως από ειδικούς στο διεθνές δίκαιο και μερικούς διπλωμάτες) ρίχνουν την ευθύνη στην άλλη πλευρά. Για τους Έλληνες φταίνε οι Τούρκοι, για τους Τούρκους φταίνε οι Έλληνες.

Ο Ηρακλείδης δεν ανήκει σ' αυτή την κατηγορία των «επιστημόνων στην υπηρεσία του έθνους». Ευρύτερα γνωστός από την αρθρογραφία του στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο και τις ρηξικέλευθες απόψεις του, ο καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου επιλέγει εντούτοις σε αυτόν τον εξαιρετικά ενδιαφέροντα τόμο να αφήσει τα δικά του πιστεύω μακριά από το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου και να παραγάγει μια χωρίς ιδεοληψίες και προκαταλήψεις αφήγηση. Το τελικό αποτέλεσμα είναι ίσως το πιο ισορροπημένο και αντικειμενικό βιβλίο για τη διαμάχη στο Αιγαίο που έχει γραφεί ποτέ.

Ο Ηρακλείδης ξεκινά την ανάλυσή του εξετάζοντας με μεγάλη λεπτομέρεια (με αναφορές ακόμη και στη μάχη του Ματζικέρτ το 1071) και αντικειμενικότητα τους εθνικούς μύθους στην Ελλάδα και στην Τουρκία, μύθους που κατά τον συγγραφέα αποτελούν μέρος της ελληνοτουρκικής διαμάχης. Βεβαίως η ανάλυση εδώ δεν προσφέρει πολλά καινούργια στοιχεία· συμπυκνώνει όμως πολλά ήδη γνωστά σε μια ενιαία, πειθαρχημένη και πειστική αφήγηση, η οποία τονίζει την αποκρουστάλλωση πολλών λανθασμένων αντιλήψεων μετά το 1922.

Το πιο πρωτότυπο μέρος του βιβλίου είναι το δεύτερο και ιδιαίτερα τα κεφάλαια 6 και 7, τα οποία βασίζονται στα αρχεία του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών, στο Αρχείο Καραμανλή και σε ορισμένες ελάχιστα γνωστές αυτοβιογραφίες διπλωμάτων που είχαν εμπλακεί στον ελληνοτουρκικό διάλογο την περίοδο 1975-1981. Ο Ηρακλείδης αποκαλύπτει άγνωστες ή αγνοημέ-

νες πτυχές των διμερών σχέσεων, υπογραμμίζει την αποθυμία των πολιτικών και από τις δύο χώρες να υποστούν οποιοδήποτε πολιτικό κόστος και τονίζει ότι η πιο πρόσφατη μεγάλη ευκαιρία για την επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών ήταν η περίοδος 2002-2003, όταν οι δύο πλευρές είχαν φτάσει κοντά σε μια συμφωνία που περιλάμβανε την υφαλοκρηπίδα, την αιγιαλίτιδα ζώνη και τον εναέριο χώρο. Το τρίτο μέρος του βιβλίου έχει κάπως μικρότερο ενδιαφέρον για τους πολιτικούς επιστήμονες καθώς επικεντρώνεται σε νομικά ζητήματα. Πάντως το μήνυμά του είναι πολιτικά σημαντικό: από νομική άποψη, συμπεραίνει ο συγγραφέας, οι θέσεις κάθε πλευράς είναι ισχυρές σε μερικά σημεία και αδύνατες σε άλλα. Αυτό, από μόνο του, επιτρέπει μια συμφωνία στη βάση του διεθνούς δικαίου.

Το βιβλίο υποστηρίζει ότι η επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών είναι εφικτή μέσω μιας συμφωνίας-πακέτου. Τονίζει, ωστόσο, ότι μια τέτοια συμφωνία ίσως να μην είναι μακροπρόθεσμα βιώσιμη. Το μεγάλο ζήτημα, υπογραμμίζει ο Ηρακλείδης επιστρέφοντας στην αρχική του ανάλυση περί εθνικών μύθων, είναι το πώς η μια πλευρά «βλέπει» την άλλη. Πολλοί Έλληνες θεωρούν την Τουρκία ως μια αναθεωρητική δύναμη με επιδιώξεις εδαφικής επέκτασης εις βάρος των ελληνικών νησιών, της Δυτικής Θράκης και της Κύπρου. Και πολλοί Τούρκοι πιστεύουν ότι η Μεγάλη Ιδέα παραμένει ζωντανή, ότι η Ελλάδα θέλει να μετατρέψει το Αιγαίο σε ελληνική λίμνη και συνωμοτεί εις βάρος της εδαφικής ακεραιότητας της Τουρκίας βοηθώντας τους κούρδους αυτονομιστές.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι το βιβλίο του Αλέξη Ηρακλείδη είναι η πιο πλήρης, συστηματική και λεπτομερής παρουσίαση της ελληνοτουρκικής διαφοράς στο Αιγαίο που έχει γραφεί ποτέ. Ο συγγραφέας κάνει μια γενναία προσπάθεια να γράψει χωρίς προκαταλήψεις και ιδεολογικές παρωπίδες. Και σε πολύ μεγάλο βαθμό το επιτυγχάνει. Η γραφή είναι ουδέτερη και τα επιχειρήματα κάθε πλευράς παρουσιάζονται με ισότιμο τρόπο. Ακόμη και οι βιβλιογραφικές αναφορές είναι σχεδόν ίσα μοιρασμένες ανάμεσα σε τούρκους και έλληνες συγγραφείς. Είναι πολύ λίγα τα σημεία του βιβλίου στα οποία η εθνικότητα του συγγραφέα είναι εμφανής. Ελάχιστοι έλληνες διεθνολόγοι θα μπορούσαν να γράψουν με μια τόσο προφανή αγγλοσαξονική αποστασιοποίηση και ουδετερότητα.

Ίσως η μοναδική αντίρρηση στο μάλλον απαισιόδοξο μήνυμα του βιβλίου –ότι, δηλαδή, η βιώσιμη ειρήνη απαιτεί θεμελιώδη αλλαγή αντιλήψεων– είναι το κατά πόσον είναι εφικτό να μελετήσει κανείς τις ελληνοτουρκικές διαφορές στο Αιγαίο ως μια ανεξάρτητη μεταβλητή που καθορίζει τις διμερείς

σχέσεις ή αν, αντίθετα, η υφαλοκρηπίδα και τα υπόλοιπα ζητήματα επηρεάζονται από ένα πλήθος παραγόντων που περιλαμβάνουν τους τρόπους με τους οποίους η εσωτερική πολιτική ζωή στις δύο χώρες αλλάζει –στη μία, εν μέρει, λόγω της οικονομικής κρίσης και στην άλλη, κυρίως, λόγω της ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό είναι το γνωστό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν όλοι οι κοινωνικοί επιστήμονες: πώς να μιλήσουν για το μέλλον όταν οι σχέσεις είναι τόσο πολύπλοκες. Όπως θα έλεγε ένας αμερικανός συγγραφέας, «οι προβλέψεις είναι δύσκολες –ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στο μέλλον».

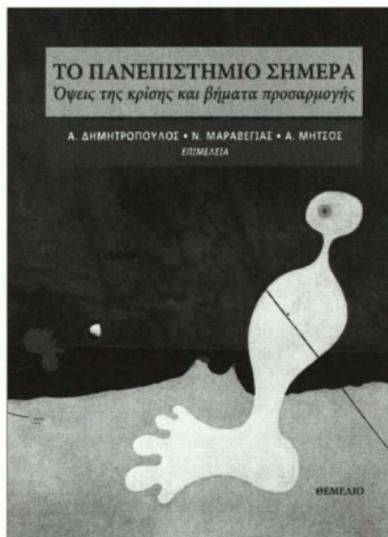
ΑΣΤΕΡΗΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ

Κυκλοφορεί

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΣΗΜΕΡΑ

Όψεις της κρίσης και βήματα προσαρμογής

Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ • Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ • Α. ΜΗΤΣΟΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΣΗΜΕΡΑ

Όψεις της κρίσης και βήματα προσαρμογής

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ -
Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ - Α. ΜΗΤΣΟΣ

Γράφουν οι:

Α. CORBETT - Χ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗ - Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΖΕΡΗ - Μ. GODELIER - Α. GORNITZKA - Γ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ - Σ. ΚΑΤΣΙΚΑΣ - Κ. ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΗ - Β. ΚΙΝΤΗ - Λ. ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ - Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ - Α. ΜΗΤΣΟΣ - Μ. ΜΠΟΥΝΤΟΥΡΙΔΗΣ - Η. ΝΟΥΩΤΝΥ - Α. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - Β. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ - Μ. ΠΕΤΡΟΔΑΣΚΑΛΑΚΗ - Γ. ΠΟΜΩΝΗΣ - Κ. ΣΟΦΟΥΛΗΣ - Ν. ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ - Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ - Β. ΣΥΨΑ - Δ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΤΟΥΝΤΑΣ - Π. ΤΣΑΚΑΟΓΛΟΥ - ΑΓ. ΧΑΤΖΑΚΗΣ - ΑΛ. ΧΑΤΖΑΚΗΣ - Θ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ - Μ. ΧΛΕΤΣΟΣ

ISBN 978-960-310-346-2 ~ 320 σελ.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΙΚΟΣ, *Η πολιτική κουλτούρα που εκφράζουν τα βιβλία πολιτικής διαπαιδαγώγησης της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 1975 έως το 2004 και η αφομοίωσή της από τους μαθητές*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008. Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου.

Η διατριβή ασχολείται με την πολιτική κουλτούρα που επιχειρεί να καλλιεργήσει στους μαθητές το ελληνικό δευτεροβάθμιο σχολείο, από τη Μεταπολίτευση μέχρι το 2004, μέσω των μαθημάτων της αμιγώς πολιτικής εκπαίδευσης: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή* στην τρίτη Γυμνασίου και *Δίκαιο και Πολιτική* (όπως λέγεται σήμερα) στη δεύτερα Λυκείου.

Το υλικό-τα «τεκμήρια» από τη μελέτη των οποίων στοιχειοθετείται το περιεχόμενο αυτής της κουλτούρας, είναι (α) το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων των μαθημάτων πολιτική εκπαίδευσης, (β) τα Αναλυτικά Προγράμματα αυτών των μαθημάτων και (γ) οι αναφορές των νόμων-πλαίσιο οι οποίοι προσδιορίζουν τα γενικά χαρακτηριστικά που *οφείλει* να έχει η πολιτική διαπαιδαγώγηση την οποία παρέχουν το Γυμνάσιο και το Λύκειο.

Ωστόσο, όπως επισημαίνεται με έμφαση στη διατριβή, κάθε μελέτη κειμένων που αφορούν την πολιτική εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση των μαθητών δεν είναι σίγουρο ότι διερευνά τα πραγματικά διδακτικά και μαθησιακά αποτελέσματα που αφορούν τη διαμόρφωση της σκέψης, των αντιλήψεων και, τελικά, της πολιτικής κουλτούρας και της πολιτικής προσωπικότητας των μαθητών, αφού το μόνο που κάνει με βεβαιότητα είναι να διερευνά, πρώτον, τις κοινωνικοπολιτικές προθέσεις –και, για την ακρίβεια, μόνο τις δημόσια (και, ενδεχομένως, σκόπιμα) δηλωμένες– των προσώπων και των συλλογικών οργάνων που χαράσσουν την εκπαιδευτική πολιτική και, δεύτερον, τις δεοντολογικές υφής προσταγές τους προς τους εκπαιδευτικούς.

Έτσι, το πρώτο από τα κύρια μέρη της διατριβής αφιερώνεται στη διεξοδική θεωρητική διερεύνηση του βαθμού (και των τρόπων) αφομοίωσης του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων των σχετικών μαθημάτων από την πλει-

οψηφία των μαθητών που τα μελετούν ή, απλώς, τα διαβάζουν. Ειδικότερα, ο συγγραφέας μελετά: (α) τις κυρίαρχες αναγνωστικές πρακτικές μέσω των οποίων προσλαμβάνουν το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων οι μαθητές της ελληνικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης· (β) την κοινωνική αξία και τις σημασιοδοτήσεις που προσδίδουν –στο πλαίσιο της δυτικής κουλτούρας της εποχής που εκκινεί από τα χρόνια του Διαφωτισμού και της εμφάνισης της νεωτερικότητας και φτάνει μέχρι σήμερα– στον γραπτό λόγο εν γένει και στο βιβλίο οι κυρίαρχες κοινωνικές, αντιλήψεις και πρακτικές-χρήσεις· (γ) τη συμβολική και λειτουργική «θέση» που επιφύλαξε για το βιβλίο η Δύση, σε όλα τα εκπαιδευτικά συστήματα τα οποία διαμόρφωσε από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα· (δ) τον ρόλο του (ενός) σχολικού εγχειριδίου στην καθημερινή (διδασκτική και μαθησιακή) σχολική πραγματικότητα· (ε) τον βαθμό στον οποίο είναι κατανοητός από τους μαθητές ο γραπτός λόγος των σχολικών βιβλίων πολιτικής εκπαίδευσης της χρονικής περιόδου που ενδιαφέρει τη διατριβή· και (στ) τους τρόπους με τους οποίους διαπλέκεται ο προφορικός λόγος κάθε διδάσκοντος με τον γραπτό λόγο των βιβλίων, ενισχύοντας την αφομοίωση του περιεχομένου τους και διασαφηνίζοντας, συμπληρώνοντας, αναιρώντας, αμφισβητώντας, απορρίπτοντας ή περικόποντας τον (γραπτό) λόγο τους, επενεργώντας αντιστοίχως με αυτόν τον τρόπο στο όποιο μαθησιακό αποτέλεσμα επιτυγχάνεται ως προς τους μαθητές.

Αφού αναλυθεί το πλαίσιο στο οποίο προσλαμβάνεται το περιεχόμενο των βιβλίων της πολιτικής εκπαίδευσης από τους μαθητές –δηλαδή οι όροι-συνθήκες και τα όρια της αφομοίωσής του από αυτούς–, στο επόμενο μέρος της διατριβής μελετάται συνολικά το περιεχόμενο της πολιτικής κουλτούρας που συνθέτει ο λόγος καθενός από τα προαναφερόμενα σχολικά βιβλία και συσχετίζεται με τους διδακτικούς σκοπούς που διατυπώνονται στα αντίστοιχα Αναλυτικά Προγράμματα. Οπότε προσδιορίζεται και ο βαθμός στον οποίο ο λόγος των βιβλίων αναπτύσσει συμμετοχικές πολιτικές στάσεις και πολιτικό ενδιαφέρον και καλλιεργεί διάθεση για πολιτική δράση· επιπλέον, γίνονται αναφορές στη θεωρία των Almond και Verba για την πολιτική κουλτούρα και στις κατηγοριοποιήσεις που αυτοί χρησιμοποιούν για τις πολιτικές κουλτούρες των διάφορων κοινωνιών.

Πέραν αυτών, εξετάζεται και το κατά πόσο το γενικότερο περιεχόμενο και οι διδακτικοί στόχοι των εν λόγω μαθημάτων πολιτικής διαπαιδαγώγησης καλλιεργούν στους μαθητές τις πολιτικές δεξιότητες και πολιτικές ικανότητες που θα τους επιτρέψουν να γίνουν ως ενήλικες, δυνητικά, αποτελεσματικοί «ενεργοί πολίτες» (βλ. πολιτική αποτελεσματικότητα-αποτελεσματικό πολιτι-

κό πράττειν και αποτελεσματική πολιτική συμμετοχή ή έκφραση). Ο ερευνητής παρουσιάζει στο σημείο αυτό τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ενεργού πολίτη, βασιζόμενος όχι τόσο στην οπτική των επιστημών της Αγωγής και της Διδακτικής, αλλά στις σύγχρονες πολιτολογικές αναλύσεις και θεωρήσεις της ιδιότητας του πολίτη [citizenship-πολιτειότητα], οι οποίες, θεωρώντας δεδομένη την παγκοσμιοποίηση, τη διεθνοποίηση της πολιτικής και τη μερική έκπτωση του εθνικού κράτους, χρησιμοποιούν τους όρους κοσμοπολιτεία και κοσμοπολίτης-πολίτης του κόσμου. Δεν παραλείπει εξάλλου να αναφερθεί και στο κατά πόσο η διδασκόμενη μέσω των σχολικών βιβλίων πολιτικής εκπαίδευσης ύλη επιτρέπει να αναπτύξουν οι μαθητές συνείδηση ευρωπαϊού πολίτη –και, πολύ περισσότερο, συνείδηση ενός πολίτη που μπορεί να συμμετέχει (και, μάλιστα, αποτελεσματικά) στη λειτουργία της ευρωπαϊκής πολιτείας.

Πρόκειται για διατριβή πολυμεθοδολογικού χαρακτήρα, καθόσον ερευνά τα τεκμήριά της χρησιμοποιώντας περισσότερες από μία μεθόδους και δεν περιορίζεται –όπως κάνουν οι περισσότερες ελληνικές αναλύσεις των σχολικών βιβλίων– στη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου. Μια τέτοια προσέγγιση, άλλωστε, επιβάλλεται και από τη διεπιστημονική υφή της, η οποία αποδεικνύεται από το ότι ο τρόπος ανάλυσης που υιοθετείται εκφράζει άλλοτε μια κοινωνιολογική και ανθρωπολογική οπτική, άλλοτε μια οπτική του κλάδου της πολιτικής επιστήμης που ασχολείται με την πολιτική κουλτούρα και των πολιτικών θεωριών που αφορούν την ιδιότητα του πολίτη και άλλοτε μια οπτική της επικοινωνιολογίας-θεωρίας του λόγου και των κειμένων και άλλοτε εμπειρισταωμένη γνώση της διδακτικής πραγματικότητας των ελληνικού σχολείου. Σημειωτέον ότι ο συγγραφέας προσεγγίζει το θέμα του και ιστορικά αφού, όχι μόνο συναρτά τα κείμενα που αναλύει με την πολιτική συγκυρία της εποχής τους αλλά επισημαίνει και τις διαφοροποιήσεις που διαπιστώνονται προϊόντος του χρόνου στο περιεχόμενο των νομοθεσικών κειμένων και των σχολικών βιβλίων που μελετά.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δι-οκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και με συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα (σε Excel ή Tiff) με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board P. Vallianos, N. Marantzidis, Gr. Molivas, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, S. Seferiades, D.A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination Gr. Molivas - A. Huliaras

Scientific Board M. Agelidis, N. Alivizatos, Th. Veremis, Y. Voulgaris, A. Heraclides, D. Gravaris, N. Demertzis, G. Dertilis, N. Diamandouros, P. Kazakos, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloubis, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, C. Lyrantzis, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, El. Nicolacopoulos, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, A. Rigos, C. Rozakis, P. Sourlas, C. Spanou, M. Spourdalakis, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, K. Ifantis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 42-44 Eolou Str., 105 60 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@gmail.com. Secretariat: G. Roggas.

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscriptions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

The *Greek Political Science Review* is member of the Eurozine network (<http://www.eurozine.com>).

eurozine

MULTICULTURALISM AND ANTI-NATIONALIST DISCOURSE IN MODERN GREECE: A CRITICAL OVERVIEW

Rosa Vasilaki

The paper examines the articulation and the ideological cum theoretical assumptions of the discourse about 'difference' in Greece during the past two decades. For analytical purposes, the paper distinguishes the two key players claiming ideological authority in the field: the Non Governmental Organizations and the socio-political configurations of the extra-parliamentary Left. Even if the discourse on 'difference' is composed by heterogeneous and often contradictory and antagonistic trends, it can be generally described as inspired by an 'anti' or 'meta' nationalist perspective, the promotion of tolerance, the accommodation and protection of difference, the widening of participation in the administration

of power, and, in some cases, even the overall change of the existing social structure. The paper engages with the discourse about 'difference' by identifying the key players, analytically separating its trends, discussing its categories and assumptions and considering the intellectual environment of its production and the consequences of diffusion.

THE CHURCH OF CYPRUS AS AN ARENA OF SOCIAL AND IDEOLOGICAL PROCESSES

Yiannos Katsourides

The Church of Cyprus constitutes one of the most prominent actors in the social, economic, cultural and political history of the country. This state of affairs has, diachronically, rendered the separation between church, state and society imperceptible in the island. The massive influence exercised by the Church on Cypriot politics was amply demonstrated by the election of Archbishop Makarios in the Presidency of the newly founded Republic in 1960 and holds until to date, even in diminished forms and extent. The paper focuses on the role of the religious institution in the first decades of British colonization. This is done by examining the rupture within the religious institution in the beginning of the 20th century and its effects on the overall nexus of political and power relationships within the Greek community of the island. The conflict manifested itself on the quest for Archbishop's throne and marked the subsequent development of the island's political life...

THE UK MILITARY BASES AS A FACTOR OF INCOMPLETE DECOLONIZATION OF CYPRUS

Andreas Stergiou

The article examines the regime of the UK sovereign military bases in Cyprus. From the evidence cited in the text, one can conclude that the operation of the bases today constitutes a classic case of the state of affairs designated by historians and political scientists as "post-colonialism". Since their operation, the military bases have run counter to fundamental parameters of the principle of self-determination, whether in its classic version, as outlined in resolutions, rulings and decisions by UN organs and committees on former colonial countries, or in the form of internal self-determination, as attested by the institutionally acknowledged violation of the European Convention on Human Rights.

BRAZILS HEGEMONY
ON MERCOSUR AND SOUTH AMERICA

Sotiris Pertopoulos

The creation of numerous regional cooperation agreements during the 1990s has much conditioned the regional environment in South America through the creation of Mercosur. Within this new regional cooperation scheme, Brazil, will attempt to play a hegemonic role based on its significant economic power. The indisputable financial and trade importance of the huge Brazilian market for the other member-states of Mercosur will provide Brazil with the needed hard/ material power so as to mobilize this regional cooperation scheme for its own benefit. Moreover, from a “soft power” perspective, the trend of denouncing the American model of economic growth (Washington Consensus) since the change of the millennium as well as the anti-American predisposition of the majority of locals will become the main cohesive elements of Mercosur. These developments will formulate the overall environment which conditions Brazilian initiatives within South America in general and Mercosur in particular. More specifically, under such environment the perceived hegemonic position of Brazil seems to be threatened from the dynamic evolution of Venezuela under the leadership of Hugo Chavez.

THE INVISIBLE ROLE OF COLLECTIVE ACTION
IN THE GREEK REGIME TRANSITION (1974) –PRELIMINARY
THOUGHTS REGARDING THE “POLYTECHNEIO” UPRISING

Seraphim Seferiades

The Greek transition was neither the product of a ‘pact’ (Spain), nor of ‘rupture’ (Portugal). In the regime change literature it is considered typical of a special –sui generis– type characterised by its peaceful and consensual nature. Although certain features of this imagery can be questioned, the overall description is not inaccurate. But it is unbearably static and, as result, shallow. This article claims that the roots of this problem are theoretical. By adopting an exclusively institutional perspective the transitions literature has contributed a wealth of information on the strategic moves of the official political personnel at the micro-level, albeit without managing to integrate it in a broader social and historical framework. A major victim of this practice has been the study of collective action which, with the exception of blatant cases such as a Portugal, has been typically relegated to the background. Exploring the prerequisites for their re-integration, the article evaluates the literature and employs theoretical and conceptual tools from the field of *Contentious Politics* in order to assess the characteristics and role of the “Polytechneio” uprising.

INCOMPLETE TRANSFORMATIONS AND INTRACTABLE
CONTRADICTIONS OF THE PRE-DICTATORSHIP POLITICAL SYSTEM.
THOUGHTS ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PASOK

Chrisanthos Tassis

The aim of the article is to examine the developments that took place in the post-Civil War party system as well as during the period of the dictatorship and influenced the evolution of PASOK, its fast growth and its maintenance in power for many years. The period under review is important because it entails specific characteristics-demands to the party system of the Third Greek Democracy. That is, the growth of democratically organised party system, the legitimisation of the Left, the participative culture, the organisation of new type of political parties, the growth of structures and the operation of party internal bodies, demands which are solidified during the first two decades after the dictatorship and which exist even today.

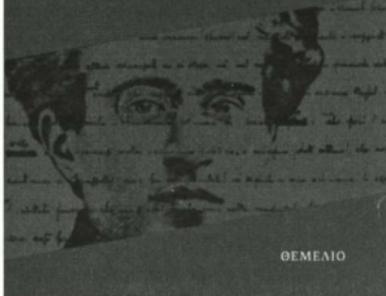
Κυκλοφορεί

ΣΤΑ
ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ
ΤΟΥ
ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΓΚΡΑΜΣΙ

Πολιτική και πολιτισμός από το έθνος-κράτος
στην παγκόσμια ισοπέδωση

Επιμέλεια

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ
ΛΟΥΔΩΒΙΚΟΣ ΚΩΤΣΟΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΣΤΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ
ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΓΚΡΑΜΣΙ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΕΘΝΟΣ-ΚΡΑΤΟΣ
ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ - Λ. ΚΩΤΣΟΝΟΠΟΥΛΟΣ

Γράφουν οι:

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ - ΕΦΗ ΓΑΖΗ
ΓΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ - ΜΥΡΣΙΝΗ ΖΟΡΜΠΑ
ΛΟΥΔΩΒΙΚΟΣ ΚΩΤΣΟΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ - ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΣΗΜΙΤΗ
ΜΑΡΙΑ ΤΖΕΒΕΛΕΚΟΥ

ISBN 978-960-310-345-5 ~ 216 σελ.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Αιόλου 42-44 - 10560 Αθήνα - τηλ./fax. 210.3614298
e-mail: hpsagr@gmail.com

Θα ήθελα να γίνω συνδρομητής στην επιθεώρηση

Επώνυμο

Όνομα

Οδός

Πόλη

Τηλέφωνο

Ποσό

Αριθμός

ΤΚ

Ο ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο – Τιμή τεύχους 10 Ευρώ - Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (50 Ευρώ).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Υπεύθυνος: Βασίλης Ρώγας. Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Ρόζα Βασιλάκη

*Πολυπολιτισμικότητα και αντιεθνικός λόγος στη σύγχρονη Ελλάδα:
Μια κριτική επισκόπηση*

Γιάννος Κατσουρίδης

*Η Εκκλησία της Κύπρου ως φορέας ιδεολογικών και πολιτικών
διεργασιών*

Ανδρέας Στεργίου

*Οι βρετανικές βάσεις ως παράγοντας ατελούς αποαποικιοποίησης
της Κύπρου*

Σωτήρης Πετρόπουλος

Η ηγεμονία της Βραζιλίας στη Mercosur και στη Νότια Αμερική

Σεραφεύμ Ι. Σεφεριάδης

*Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθε-
στωτική αλλαγή (1974). Προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτε-
χνείο*

Χ. Δ. Τάσσης

*Ημιτελείς μετασχηματισμοί και δυσεπίλυτες αντιφάσεις του προ-
δικτατορικού πολιτικού συστήματος: Σκέψεις για τη συγκρότηση
και την ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ*

MD0006025898

ISSN 1102-8866

2010

τεύχος